

Szerkesztőbizottság

Szepessy Péter (elnök)

Szabó-Tóth Kinga

Horváth Zita

Kotics József

Nyíró Miklós

Graholy Éva (olvasószerkesztő)

Kiadó

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
ATTI Szociológiai Intézeti Tanszék

A szerkesztőség címe:

Miskolci Egyetem BTK
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézet

3515 Miskolc-Egyetemváros

Graholy Éva

Telefon: (46) – 565111/21-84

E-mail: holeva@uni-miskolc.hu

ISSN 2062-204X

A lap megrendelhető a szerkesztőség címén, vagy a megadott email címen.

Szellem és Tudomány

Miskolc-Egyetemváros

2021/1. szám.

2021. március

Tartalom

Elmélkedő

Havasi Benigna: A felelősség és az ítélőerő viszonya Hannah Arendt filozófiájában	5
Kurucz Barnabás: A fausti teodicea vázlata	25
Farkas Zoltán: A társadalmi csoport fogalma és típusai	61

Láttelel

Zárug Péter Farkas: Cél vagy melléktermék? Beteljesült-e a rendszerváltozás programja az Orbán-rendszerben?	81
Huszi Elek: A beregi fiatalok újgenerációs esélyei	109

Kitekintő

Bognár László: A Lucifer-hatás játékfilmi elbeszéléseinek hitelessége	141
Zsolt Péter: Átutazók	155

Vendégoldal –Guest Site

Üstüntay Irem Nur: Topical social challenges o froma community in Slovakia and approach of the European Union towards roma issues under the pandemic	191

*Havasi Benigna*¹

A felelősség és az ítélőerő viszonya Hannah Arendt filozófiájában

Absztrakt

Hannah Arendt politikai gondolkodásmódjának egyik feltűnő eleme a felelősség fogalmáról szóló értekezés. Egész életművére jellemző véleményét számos esszében, könyvben, levélben és interjúban fejtette ki. A totalitárius diktatúrákban értelmezett felelősség esetén Arendt ötvözi a személyes felelősséget a - megítéléshez szükséges - gondolkodási képességgel, mert ez ad lehetőséget a vélemény kialakítására. Arendt Adolf Eichmann példáján keresztül értelmezte a totalitárius diktatúrák erkölcsi működését. Az Eichmann-perről szóló híres könyvében arra a következtetésre jutott, hogy Eichmann nem járult hozzá a zsidóság nácik általi kiirtásához, mert nem érzelmek által fűtött gyilkos volt, hanem bürokratikus végrehajtóként járt el a holokausztban.

Kulcsszavak: Hannah Arendt, Karl Jaspers, etika, kollektív felelősség, holokauszt, antiszemitizmus, diktatúra.

Abstract

One of the striking elements of Hannah Arendt's political thinking is the dissertation on the concept of responsibility. It is characteristic for her whole oeuvre, she expressed her views in numerous essays, books, letters and interviews. In the case of responsibility interpreted under totalitarian dictatorships, Arendt combines personal responsibility with the – for judgement necessary – ability to think, because this is what provides an opportunity to form an opinion. Arendt interpreted the moral functioning of totalitarian dictatorships through the example of Adolf Eichmann. In her famous book on the Eichmann trial, she concluded that Eichmann did not contribute to the extermination of Judaism by the Nazi Germany as a murderer heated by emotions but acted as a bureaucratic executive in the Holocaust.

Keywords: Hannah Arendt, Karl Jaspers, ethics, collective responsibility, Holocaust, anti-Semitism, dictatorship.

---

¹ A szerző az ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskolájának tagja, az ELTE ÁJK oktatója.

Bevezetés

„De vele együtt haltam volna meg! A parancsnokommal! És ő azt mondta volna: Én adtam parancsot Langnak, hogy irtsa ki a zsidókat! S ez ellen senkinek nem lehetett volna szava.” – írja Robert Merle *Mesterségem a halál* c. könyvében (1978: 264), amelyben az író drasztikusan mutat rá a politikai felelősség dilemmáira. Kié a felelősség? Kinek tartozunk politikai felelősséggel? Bűnös-e a parancsnak engedelmeskedő katona? Lehet-e egy embert felelőssé tenni egy egész nemzet cselekedetéért? Vagy akár éppen fordítva.

A politikai felelősség nem egy egyértelműen tisztázott fogalom. Alapját különböző politikai értékek képezik, amelyeket illetően nagy a megosztottság, továbbá a politika speciális viszonyai között vizsgálja a cselekvő tetteit, amely szintén az objektivitás lehetőségének hiányát mutatja. Horderejét az adja meg, hogy a politika legszorosabban a hatalom megszerzésével, megtartásával, illetve elvesztésével függ össze. A hatalommal bírók kezében van a döntés joga, s tőlük függ példának okáért a háború és béke kérdése, egy ország társadalmi berendezkedése, ahogyan az uralkodó ideológiát is a hatalmon lévő nézetei határozzák meg. A legfontosabb kérdés ugyanakkor mégis csak az, hogy az uralkodó döntései milyen hatással vannak az állampolgárok életére. A politikai felelősségnek létezik pozitív és negatív értelme is, de az esetek többségében negatívan megítélt magatartással kötjük össze, s az idők során ott merült fel legtöbbször, ahol politikailag releváns értékek és normák sérültek (Földesi 2000:9).

Jelen dolgozat a politikai felelősség egy speciális esetével, vagyis egy totalitárius diktatúra idején gyakorolt felelősséggel foglalkozik. A téma kiemelt szakértője a Németországból az Egyesült Államokba emigrált, zsidó származású Hannah Arendt, aki 1963-ban a *The New Yorker* magazin riportereként vett részt a jeruzsálemi Eichmann-peren, amelyről 5 részletben tudósított 1963 márciusa és májusa között. Ezen cikkek 1963-ban könyv formájában is megjelentek *Eichmann Jeruzsálemben – Tudósítás a gonosz banalitásáról* címmel. A mű nagy botrányt váltott ki, ugyanis Arendt Eichmann személyén és tettein keresztül egy új értelmezését adta a politikai felelősség fogalmának azzal, hogy Eichmannról mint egy gondolkodásra képtelen, a bürokrácia egy fogaskerekéről beszélt, s meglátása szerint felelősségét is ennek tudatában kell megvizsgálni.

Arendt művét vélhetően azért övezte félreértés és megbotránkozás, mert művében a totalitarista diktatúrák erkölcsi működését kívánta megértetni, s arra rávilágítani, hogy Eichmann, nem egy érzelmekkel és indulatokkal fűtött gyilkosként, hanem a náci Németország bürokratikus végrehajtójaként működött közre, a zsidóság kiirtásában.

A felelősség kérdésével ugyanakkor nem csupán az Eichmann-per kapcsán foglalkozott, hanem számos olyan művet találunk, amelyben e kérdéskör foglalkoztatja a politikai gondolkodót. Jelen írás azt kívánja bemutatni, hogy Arendt életművén hogyan vonult át a felelősség fogalma, s hogyan lehet gondolkodását a maga komplexitásában megragadni, és megérteni.

I. A felelősség kérdésköre

I.1. Kollektív felelősség

Érdemes a kollektív felelősség definiálásával kezdeni az értekezést, ugyanis Arendt véleményében *„nem létezik olyan fogalom, mint kollektív bűnösség vagy kollektív ártatlanság; ezek a kifejezések csak akkor nyernek értelmet, ha személyekre vonatkoztatjuk őket.”* (1964: 113) Ennek mentén egyszerűbb vállalkozásnak ígérkezik a kollektív felelősség szűk keretének értelmezése.

Arendt alapján a kollektív felelősségnek két kitétele van: 1. a felelősséget hordozó olyan tettért felelős, amelyet nem ő követett el; 2. felelősségre vonásának oka egy olyan, szerződéssel nem megerősített, kapcsolódás egy közösséghez, amely akaratlagosan nem bontható fel (1968: 139). Ebből látható tehát, hogy Arendt értelmezésében a kollektív felelősség politikai. Például egy politikai test tagja felelősséget vállal annak múltbéli tetteiért, mint ahogy azt Napóleon is tette. Azonban fontos megjegyezni, hogy Arendtnél a felelős nem jelent egyet a bűnössel, hiszen az egyén csak metaforikus értelemben veheti magára elődjének bűneit. Megjegyzi, hogy morálisan majdnem annyira helytelen, ha valaki olyan dologért érzi magát bűnösnek, amelyet nem ő követett el, mint ha nem vállalná bűnösségét azért a cselekedetért, amelyet ténylegesen elkövetett (2000: 326). Rávilágít, hogy mind a jog, mind az erkölcs csak személyekre fókuszál, így amikor egy közösség tagja megjelenik a törvényszék előtt, csakis egyéni tettei alapján ítéelkezhetnek felette. Így válik – ahogy Arendt mondta – a bürokrácia kis fogaskerekeiből újból individuum (1968: 137). Arendt Szókratészhoz nyúl vissza a fogalom további értelmezésekor, amikor is így fogalmaz: *„mert jobb, ha az egész világgal állok szemben, mintha – lévén egy – önmagammal.”* (1968: 142) Mindez azt jelenti, hogy ne azért ne kövessünk el bűnt, mert attól a világ rosszabb hely lesz, hanem azért, mert bűnös önmagunkkal kell a továbbiakban együtt élnünk.

A kollektív felelősség megkerülhető a közösség elhagyásával, azonban Arendt megjegyzi, hogy senki sem élhet úgy, hogy ne tartozna egy közösséghez, így a felelősség megkerülése, és a közösség elhagyása nem jelent mást, mint a közösség felcserélését egy újabbra, tehát igazából az egyik felelősség pusztán egy másikra cserélődik. A 20. században a háború következtében a nemzetközi jogban megjelentek a menekültek és a

hontalanok, akik ennek értelmében nem tartoztak a politikai felelősség hatálya alá. Esetükben a kollektív ártatlanságról beszélhetnénk, amennyiben létezne az a kollektív felelősség, amely elfogadja, hogy vállalhatunk felelősséget más által elkövetett bűntettért (Arendt 1968: 139).

Arendt szerint az egyén egy adott közösségben cselekvésein keresztül vesz részt, illetve nyilvánul meg, így a felelősség is a cselekvéshez van kötve. Nézete szerint a cselekvés az erkölctől független, csupán nagyságot fejez ki. A politikus tettének nagysága abban mérhető, hogy mekkora és milyen jellegű változást hoz a társadalom életében. Ha a felelősség alapja a cselekvés, amelyet annak nagyságában kell mérni, akkor a felelősségnek szintén pusztán nagysága lehetséges (Herzog 2004: 42). Amennyiben elfogadjuk Arendt kollektív felelősség fogalmát, akkor egyéni felelősséget a kollektív felelősségemért is viselnem kell, hiszen egy radikális cselekedetem befolyásolhatja az egész közösséget. Vegyük például Goethe *ifjú Wertherét*, akinek szenvedése és öngyilkossága egy egész generációnak mintául szolgált, majd ki is robbantotta a „werther-hullámot”. Goethe, műve megírásakor, nem vette figyelembe a közösségért viselt felelősségét, s egyetlen művének hatására több tucat fiatal választotta szenvedései helyett a halált. Goethe természetesen ezért nem állt bíróság elé, azonban Arendt fogalmi keretei között az író mégis csak terhelte a kollektív felelősség. A közösség tehát nem máson, mint az egyén cselekedeteiért való felelősségén nyugszik. Mindez természetesen fordítva is igaz, hiszen nem csak én hatok cselekvésemmel a közösségre, hanem a közösség is hat rám. Azonban a közösség felelőssége – mint ahogy azt Arendt vallja – az egyes individuumon keresztül jelenik meg.

A cselekvés (aktivitás) ellentétje a szenvedés (passzivitás), amely szóhasználat jelen helyzetben inkább elszenvadást jelent. Az egyén így akkor is felelős, ha cselekedete egy saját kezdeményezést jelent, azonban akkor is felelős, ha csak elszenvadója valaki más cselekedetének. Günter Gausnak adott interjújában Arendt azt mondta, ha egy zsidót támadás ér, akkor zsidóként is kell magát megvédenie (Balogh–Bíró-Kaszás 2008: 26).² Ennek tükrében tehát, ha egy egyént megtámadnak, akkor reakciójában – mint cselekvésben – felelősséget kell vállalnia a közösségéért, méghozzá két értelemben is. Először is nem csak magát védi, mint zsidót, hanem az egész zsidó közösséget, másodszer pedig reakciójával példát mutat a közössége többi tagja számára is, akiket majd ezen keresztül bizonyos fajta cselekvésre sarkall. Arendt ezen

² Günter Gaus beszélgetése Hannah Arendttel 1964.

megállapításait a totalitarista rendszerre vetítve azt láthatjuk, hogy a náci közösség tagjai teljes összhangban működtek.

Mindenekelőtt a közösséget tartották szem előtt, annak szabályai szerint cselekedtek. Az egyén cselekedeteit úgy vitte véghez, hogy az a nemzetiszocialista értékrendet és magatartásformát tükrözze.

Érdemes a részvétel hiányáról is beszélnünk, amely szintén a közösségi keretek között – így a kollektív felelősség kapcsán – értelmezendő.

A részvétel hiányának több oka is lehet. Egy totalitárius államban a vezető elzárja a nyilvánosságot az egyéntől, így politikai szabadságától megfosztja. Azonban egy demokratikus államban történhet az is, hogy az egyén politikai szabadságát gyakorolva nem kíván részt venni a politikában, azonban nem erkölcsi okokból, hanem csupán egyet nem értését demonstrálja.

A dolgozat vizsgálódásának keretei között azt az esetet érdemes tárgyalni, amikor az egyén morális okok miatt nem vesz részt, mert a részvételt büntettként definiálja. Ilyen esetekben ellenállás tanúsításáról beszélhetünk, s politikai jellegét onnan meríti, hogy az ellenállás egyfajta gyülekezésbe torkollik azzal a reménnyel, hogy politikai változásokat eredményezhet. Így nem azon az egyénen van a hangsúly, aki eldöntötte, hogy morális értékeinek megfelelően kíván dönteni, hanem azon a közösségen, amelynek sorsát előtérbe helyezi (Arendt 1968: 143–144). Arendt összefoglalóan így fogalmazott a kollektív felelősségről: *„a más helyett vállalt felelősség valamiért, amit nem mi tettünk, tehát olyan cselekmények következményeinek a vállalása, amelyek véghezvitelében teljes mértékben ártatlanok vagyunk, éppen az az ár, amit azért fizettünk, hogy nem teljesen egyedül éjünk az életünket, [...] a cselekvés képességét pedig [...] csak az emberi közösség számos és sokszínű formáinak valamelyikében tudjuk gyakorolni.”* (1968: 147).

I.2. Személyes felelősség

Arendt a személyi felelősségről alkotott nézeteit *A személyes felelősség szerepe a diktatúrákban* című 1964-es esszéjében foglalja össze. Filozófiájában a személyes felelősséget összekapcsolja az ítélkezéshez szükséges gondolkodási képességgel, ugyanis utóbbi ad lehetőséget a véleményalkotásra.³ A náci Németország ideológiájának keretei között a gondolkodás, így az ítélkezés is hiányzott. Arendt a következőképpen fogalmazott: *„Hitler uralma [...] arra taníthat bennünket, hogy ilyen körülmények között nem lehet megbízni azokban, akik az értékeknek behódolnak, és nem tágítanak az erkölcsi normáktól és elvektől; ma már tudjuk, hogy mindezt, a normákat és az elveket egyetlen éjszaka alatt le lehet cserélni.”* (1964: 131) Akik ebben az időben nem a gondolkodásra, hanem az elfogadásra adták a fejüket, automatikusan magukévá tették az új normákat és szabályokat. Ennek tükrében az ítélkezés képességéről lemondtak, majd azt folyamatosan elvesztették. Végül dönteniük csak a között kellett, hogy cselekedetük ezen normáknak megfelelnek-e, avagy sem, tehát a kérdés nem az volt, hogy tettük önmaguk erkölcsi mércéje szerint jó-e vagy rossz.

Arendt leszögezi, hogy az egyénnek még ebben a helyzetben is vállalnia kell legalább az erkölcsi felelősséget, ugyanis meglátásában a kényszerítés ténye nem igazol egyetlen tettet sem (1964: 102). Azonban a nácik egyéni felelősségének megértéséhez nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ítéleterő elvesztésének egyértelmű bekövetkeztét sem.

Ahogy azt korábban láthattuk a náci Németországban a bűnözés a nyilvános szféra, a bürokrácia területére igazolt át. Az akkori állam sajátja volt, hogy legalizálta a bűnt, a gyilkosságot. Arendt mentén vizsgáljuk meg a büntetés elveit: 1. társadalmi igény arra vonatkozóan, hogy az egyén védelmet élvezzen a bűncselekménnyel szemben; 2. elkövető megjavulása; 3. elrettentés; 4. megtorlás (1964: 110). Arendt bemutatja, hogy a felsorolt négy elv a náci bűnelkövetők esetében nem tudnak megvalósulni.

Az egyénnek nincsen szüksége védelemre, ugyanis a náci katonák nem saját indíttatásból öltek, hanem parancsra. Azon bűnök mellett, amelyekre törvényben felszólítást kaptak, mást nem követek el. Mint az kiderült, büntetésük után sem látták be az elkövetett tetteik bűnösségét, így a megjavulásukra kevés esély nyílt, továbbá ugyanezen logikából kiindulva a büntetés elrettentő ereje nem volt számottevő. Továbbá az is szerepet játszott,

³ Az ítélkezés dolgozatom egy önálló fejezetét képezi, így jelen fejezetben a terminus csak oly módon kerül kifejtésre, amennyire a felelősség megértéséhez az szükséges.

hogyan olyan tetteket hajtottak végre, amelyek megismétlődésére aligha nyílik újból esély. A bűnök nagyságrendjére való tekintettel pedig megállapítható, hogy a megtorlás azzal arányos voltaképpen nem tud lenni. Arendt ekkor rávilágít, hogy mindezek ellenére „igazságérzetünk mégsem engedi, hogy a büntetésről megfeledkezzünk [...] tehát így állunk, az igazságérzetünk alapján követeljük és szabjuk ki a büntetést.” (1964: 110) Érdekes kérdést vet fel Arendt, hiszen ezzel elismerte, hogy saját jogrendszerünk mondott csődöt, s olyasvalamit akar megbüntetni, amit hagyományos fogalmaival operálva nem tud. „Mi történik az ember ítélőképességével, amikor olyan eseményekkel kell szembenéznie, amelyek éppenséggel az addigi szokásos mércék összeomlásáról tanúskodnak, és így előzmény nélküliek?” (1964: 111)

Ezen előzménynélküliség egyben azt is magában foglalta, hogy a bűncselekményeket egy olyan diktatúra ideje alatt követték el, amelyben nem volt olyan személy, akinek munkája, vagy identitása ne követelte volna meg legalább minimális fokon a rendszer elfogadását. A második világháborút követően a rendszer elfogadásának mélysége merült fel kérdésként, magyarul, hogy a vádlott elkövetett-e olyan bűncselekményeket, amelyeket az akkori kormány törvényesnek kiáltott ki? Sokan a tettesek közül azzal érveltek bűnrészességük mellett, hogy meg kívánták akadályozni a még szörnyűbb dolgok elkövetését, bekövetkeztét; ezzel szemben azonban azok, akik nem vállaltak részességet, csakis magukra és saját lelkükre gondoltak. Arendt azonban leszögezi, hogy a diktatúra bűnösei az a bürokrata gárda volt, akik nélkül az állami gépezetet, így az adminisztratív tömeggyilkosságot nem lehetett volna üzemeltetni.

Az adminisztratív tömeggyilkosság, mint fogalom, lényegi eleme, hogy a büntett végrehajtói mechanikusan cselekvő, gondolkozni és ítélni nem tudó bürokraták. Elkövetőit Arendt három jelzővel illette. Az első a motiváció elvesztése (*'Motivlosigkeit'*), amely a világgal szembeni teljes érdektelenséget jelent. Az egyén cselekedeteinek értelme elveszik. A képzelőerő teljes hiányával (*'Verlust an Einbildungskraft'*) az egyén nem tudja értelmezni se önmagát, se a világot, ami körülveszi. Ennek következtében előítéleteit nem tudja levetkőzni sem, s egy bizonyos percepciója van a világról, amelyen módosítani már nem tud. A tiszta ész következménye (*'Folgen des rein Logischen'*) a parancsok kötelező betartása és az engedelmesség. Ennek köszönhetően válik lehetővé, hogy egyes premisszákat vakon kövessenek (például: a zsidóság alacsonyabb rendű faj) (Althaus 2000: 201).

Arendt két kérdést tesz fel. Először is, mennyiben voltak különbek azok, akik nem működtek együtt, részvételüket megtagadták, azonban nem lázadtak fel? Másodszor pedig azok, akik a rendszer szolgálatában álltak, azonban a

fentebb kifejtettek mentén nem „elvakult szörnyetegek”, azokat mi készítette a bűnrészességre, illetve milyen erkölcsi alapon igazolják tettüket a rendszer bukása után (1964: 129)? Az első kérdésre Arendt érdekes magyarázatot ad. Véleménye szerint ezen emberek nem azért döntöttek a távolmaradás mellett, mert jobb ítélőképességgel rendelkeztek volna, vagy könnyebben döntöttek volna jó és rossz között. Nem a lelkiismeretük válaszolt automatikusan. Utóbbi alatt azt érti, hogy az ember a vele született, illetve az élete során tanult szabályok által percepcióval rendelkezik az új helyzetekkel szemben. Arendt azt mondja, hogy ezen egyének nem a közösség javát nézték, hogy összességében jót vagy rosszat cselekednek-e az emberiség szemszögéből, hanem azt, hogy együtt tudnának-e élni önmagukkal abban az esetben, ha a bűnös tetteket elkövetik. Ezért döntöttek a távolmaradás mellett, vagy éppen a halál mellett azokban az esetekben, amikor erőszakkal akarták őket rábírní az együttműködésre (Arendt 1964: 130).

A második kérdés megválaszolásakor Arendt leszögezi, hogy minden intézmény számára nélkülözhetetlen az engedelmesség, amely a nemzetiszocialista rendszerben politikai erénynek minősült. Ezért ezen kérdéskör esetében inkább értelmezési, szemantikai vizsgálódást folytat. Különbséget kell tenni az engedelmeskedés és a beleegyezés között. Egy mindennapi példán keresztül értelmezve a felnőtt beleegyezik, a gyermek engedelmeskedik. Amennyiben egy felnőtt engedelmeskedik, azzal a cselekedetével támogatását fejezi ki.

Az engedelmisség az ókori görög politikatudományból eredeztetve azoknak sajátja, akiket kormányoznak, és annak engedelmeskednek, aki kormányoz. Amennyiben az engedelmisség megtagadása lehetséges – márpedig a totalitárius rendszerekben is megtörtént –, Arendt szerint az újfajta bűnelkövetőket megilleti a felelősség, hiszen *„politikai és morális kérdésekben [...] nem érvényes az engedelmisség fogalma.”* (1964: 133) Végző soron arra a következtetésre jut, hogy a „Miért engedelmeskedett?” kérdést, a „Miért támogatta?” kérdésre volna célszerű cserélni.

I.3. Eichmann felelősségének kérdése

Eichmann felelősségének kérdését leginkább a védőügyvédje, dr. Servatius azon mondata mutatja be, amely így szól: *„a maga idejében erény volt, a győztesek számára viszont büntett.”* (Arendt 2000: 34). A legfontosabb kérdés – amit jelen helyzetben feltehetünk – talán az, hogy hogyan vonjunk felelősségre valakit, aki a bűne elkövetésekor hatályos törvénynek megfelelően cselekedett?

Eichmann zárszavában úgy nyilatkozott, hogy nem tartozott a fanatikus zsidóüldözők közé, nem kívánta emberek halálát, bűne engedelmességből következett, ám hangsúlyozta, hogy az engedelmisséget erényként szokás magasztatni. Áldozatnak vélte magát, s vezetőit tartotta bűnösnek, végül úgy fogalmazott, hogy mások bűnei miatt kellett bűnhődnie (Arendt 2000: 273). A per során Eichmann állította, hogy semmi köze nem volt a zsidók megöléséhez, soha egyetlen zsidót, sem nem zsidót, nem ölt meg, továbbá soha parancsot nem adott se zsidó, se nem zsidó megölésére (Arendt 2000: 34). Eichmann önmagát csupán felbujtás és bűnrészesség vádjával illette, azonban az ítélet így válaszolt: *„a felelősség mértéke növekszik, ahogyan távolodunk a végzet eszközeit saját kezével működtető személytől.”* (Arendt 2000: 272).

Eichmann nem egy bünszervezet vezetői tisztségét betöltő személy volt, hanem egy olyan diktatórikus állam szabályai alapján cselekedett, amely legalizálta a bűnt. Ennek tükrében Eichmann nem követett el törvényteleniséget saját állampolgári kötelessége szerint, ugyanis országa érvényes törvényeit hajtotta végre, ennek következtében pedig lehetetlenné vált számára, hogy rémtetteinek tudatában legyen. *„Eichmann személyében éppen az a nyugtalanító, hogy olyan volt, mint sokan mások, s e sok ember nem perverz, nem is szadista, hanem borzasztóan és elborzasztóan normális volt.”* (Arendt 2000: 304). A tárgyalóteremben a vádlottak padján nem rendszerek és nem izmusok ültek, hanem egy ember. Egy bürokrata, egy funkcionárius, akit a rendszer ugyanúgy, mint bárki mást, feláldozott önmaga sikeréért.

Eichmann a vád értelmében nem érezte magát bűnösnek, ugyanis aligha találtak volna akkoriban olyan elkötelezett nemzetiszocialistát, aki nemet mondott volna a végső megoldás végrehajtásában való segítségnyújtásra. Ezen analógiát folytatva minden német bűnösnek mondható, azonban ahol mindenki bűnös ott végső soron senki sem az – jegyzi meg Arendt Jaspers után (2000: 320). Azonban csakis személyes bűnösség és személyes ártatlanság létezik, így vált Eichmann a jeruzsálemi ítélőszék előtt az eddigi

fogaskerékből ismételten emberré. A bíróságot végső soron csak a vádlott tényleges cselekedetei érdekelték. A felsőbb parancsra, utasításra végrehajtott cselekedet, mint jogi fogalom, Eichmann esetében szintén kudarcot vallott. Létezik ugyanis egy kitétel erre vonatkozóan: a nyilvánvalóan bűnös parancsnak nem szabad engedelmeskedni. Ebben az esetben azonban, amikor Eichmann megvizsgálta, hogy törvényes parancsnak engedelmeskedik-e, arra a következtetésre jutott, hogy igen (Arendt 2000: 320–321). Érdekesnek tartom, hogy Eichmann az arendti kollektív felelősség fogalmának „megfelelően” a német fiatalokért felelősséget vállalt. Elmondása alapján kész volt a legnagyobb bűnhődést elviselni annak érdekében, hogy megszabadítsa a német fiatalokat bűntudatuktól (Arendt 2000: 267).

Adolf Eichmannt a jeruzsálemi bíróság a zsidó népen elkövetett bűneiért ítélte el, holott az ügyész a per során kijelentette, hogy Eichmannt a nem zsidók ellen elkövetett bűnökkel is vádolják, ugyanis nem tesznek különbséget népek között. Az ítéletbe mégsem kerültek bele azon népcsoportok ellen elkövetett bűnök, amelyek szintén a holokauszt áldozatai voltak. Az ügyész kijelentésének van egy másik olvasata is, amely az áldozatok szenvedésére irányult, így a bíróság számára Eichmann csak másodlagos volt. A per nem azt a célt szolgálta, hogy megtalálják azt az egyedüli embert, aki a holokausztért, így több millió zsidó haláláért felelt, hanem azt a célt, hogy igazságot szolgáltatassanak a zsidóknak (Arendt 2000: 15).

Az ítéletet megvizsgálva a legfontosabb kérdés az, hogy Eichmannt miért nem az emberiség ellen elkövetett bűnökért, vagy a zsidóságon elkövetett emberiség elleni bűnökért ítélték el. Hiszen ennek hiányában a zsidó állam kisajátította Eichmann feletti ítélkezés jogát, s a többi népcsoportot figyelmen kívül hagyva, csak saját népén elkövetett szörnyűségekért ítélte el, s juttatta bitófára. Az emberiség ellen elkövetett bűncselekmény definiálása nehéz feladatnak bizonyult a világháború után, ugyanis újszerű bűnnek számított. A holokauszt nem volt magyarázható semmilyen katonai szükséglettel, a hadviseléshez voltaképpen semmi köze nem volt. Éppen ezért már a nürnbergi perek során nagy nehézséget okozott a bírácoknak egy precedens nélküli, büntetőjog által sem ismert bűncselekményt kezelni (Benhabib 1999).

További problémaként az is felmerült, hogy Izrael jogtalanul rabolta el Eichmannt Argentínából és vitte Jeruzsálembe. A zsidó állam nem adta át semmilyen nemzetközi bíróságnak vagy szervezetnek Eichmann ügyét. Eichmann bűnös tevékenységének nem voltak területi korlátjai, egész Európában ő felelt a zsidók deportálásáért. A per során azonban mégis kimondták, hogy Izrael az áldozatok nevében emelt vádat Eichmann ellen.

Arendt groteszk elképzelésnek tartja, hogy Izrael Eichmannt azért rabolta volna el, mert *'hostis humanis generis'*, és nem azért mert *'hostis Judaeorum'* volt (2000: 288). Első esetben az elfogatás törvénytelenységét már nem tudták volna igazolni. Jaspers úgy érvelt, hogy „*a zsidók elleni büntett egyben az emberiség ellen elkövetett büntett [...] s az ítéletet csak olyan fórum hozhatja meg, amely az egész emberiséget képviseli.*” (Arendt 2000: 296) Ugyanitt javasolta, hogy a bíróság a meghallgatások után mondjon le az ítélethozatal jogáról, s nyilvánítsa magát illetéktelennek, ugyanis jogilag nem tisztázott, milyen bűncselekményről van szó. Dr. Servatius pedig, Eichmann védőügyvédje kifogásolta a per bírának pártatlanságát. Mint fogalmazott: „*egyetlen zsidónak sem lehet felhatalmazása arra, hogy az Endlösung végrehajtói felett ítélkezzék.*” (Arendt 200: 233)

I.4. A felelősség kérdése Karl Jaspersnél

Karl Jaspers német filozófus a második világháború után a német nép kollektív felelősségével foglalkozott *Die Schuldfrage* című művében.⁴ A vétkesség négy különböző szintjét különbözteti meg. A kriminális vétkesség azon németekre vonatkozik, akik a nemzetiszocialista időszak alatt bűncselekményeket követtek el, és azért a győztes hatalmak bíróságai, illetve az újonnan felállított német bíróságok vétkesnek nyilvánították őket. Politikai vétkesség alatt Jaspers önmagában azt ítéli el, hogy a náci Németország egyáltalán megvalósulhatott és működhetett. Szerinte a náci bűnök jóvátételéért minden német felelősséggel tartozik.

A morális és metafizikai vétkességet nem lehet jóvátételen keresztül törleszteni, hanem csupán egyénként, vagy kollektívan egy folyamatban. Utóbbi egy belső változást, radikális fordulatot jelent, amelyet a gondolkodásban lehet tetten érni. Jaspers a nemzetiszocialista időszakot egy politikai és morális határszituációnak (*'Grenzsituation'*) tekinti, amelyet önreflexión keresztül lehet csupán legyőzni. A náci rezsim történelmi, gazdasági, társadalmi, pszichológiai kitételeit kell belső cselekvésen keresztül feldolgozni. Ezt azonban, mindenki egyénileg, kell hogy megtegye, azzal együtt, hogy megvizsgálja saját vétkességét is (Salamun 2006: 78–79). Így lehet elérni a német nép erkölcsi és politikai fordulatát, ugyanis csak így tudják feldolgozni a múlt eseményeit.⁵

---

⁴ Arendt doktori értekezését Jaspers témavezetésével írta, így Jaspers filozófiája nagy befolyással volt szellemi tevékenységére.

⁵ Éppen ezért kritizálta Jaspers, hogy az Adenauer rezsimben olyan személyek töltöttek be tisztségeket, akik a náci Németországban is az állami apparátusban helyezkedtek el.

Jaspers egyike volt azon neves német filozófusoknak, akik az Eichmann-per kapcsán is felszólaltak. 1961 májusában a *Der Monat* című újságban jelent meg Francois Bondy-val folytatott beszélgetése (Krausne 2002: 126–129). A beszélgetés során Jaspers kifejtette azon nézetét, amely szerint egy olyan bűncselekményről van szó, amely egy büntetőtörvénykönyvben sincsen világosan definiálva, a bűncselekmény az akkori állam törvényei szerint legális volt, valamint a tettes személye jelentéktelen volt a bűncselekményhez mérten. Mindezek mentén Jaspers a holokausztot egy teljesen új bűncselekménytípusnak értelmezte. A gyilkosság nem volt klasszikus értelemben vett gyilkosság, hiszen a tettesnek egyéni indítéka nem volt, azonban a háborúhoz sem kapcsolódott, ugyanis a zsidók ellen elkövetett bűncselekmény nem befolyásolta a világháború kimenetelét. Jaspers a végső megoldásban szintén nem csupán egy a zsidók ellen elkövetett bűncselekményt látott, hanem rajtuk keresztül az egész emberiségen elkövetett bűnt. Utóbbi az indokolja, hogy a náci diktatúra tettesei az emberi létet, az emberi egzisztenciát vonták kétségbe.

Ennek nyomán Jaspers úgy vélte, hogy nem az izraeli bíróságnak volt joga ítéletet mondani Eichmann felett, illetve nem csupán a zsidóságon elkövetett bűncselekményért kellett volna őt elítélni. Ezt nem csupán jogi, hanem morális és politikai érvekkel is alátámasztja. Álláspontja szerint nem szabad hagyni, hogy a világ elfelejtse, mit tett a hitleri Németország, s nem csupán azt nem szabad elfelejteni, hogy mit tett a zsidók millióival, hanem mit tett magával az emberiséggel (Krausne 2002: 126–128).

II. Az ítélőerő

Jelen dolgozat másik nagy témakörét az ítélőerő fogalmának vizsgálata képezi, amely Arendt életművében szorosan összekapcsolódik a felelősség kérdéskörével. Arendt a *'vita contemplativa'* ('szemlélő élet') fogalmának elemzését egy háromkötetes munkában kívánta megvalósítani, amely a gondolkodást, az akaratot és az ítélőerőt kapcsolta volna össze. A műnek – *Life of the Mind* – csupán az első két kötete készült el, a harmadik rész a tervezés szintjéig jutott el. E három cselekvést Arendt az emberi élet alaptevékenységének tekinti, a köztük lévő kapcsolatot azonban egymástól való függetlenségükben véli felfedezni. Jelen fejezetben az ítélőerőt kívánom részletesen tárgyalni. Erre azért van szükség, mert Arendt az Eichmann-per kapcsán a szellem életét vizsgálta.

Arendt filozófiájának (Olay 2008: 183–207) kiindulópontjaként a két világméleltre tekinthetünk, amely kimondja, hogy meg kell különböztetni a jelenségeket, valamint a mögöttük álló valóságosabb világot. Felveti a kérdést, hogy a gondolkodás, mint láthatatlan és hallhatatlan tevékenység, miképpen tud megjelenni a világban, s vajon a gondolkodás alkalmas-e arra, hogy túllépjen a jelenségek világán (Arendt 1978: 23)? Arendt a gondolkodást összekapcsolja az ítéléssel, méghozzá úgy, hogy a gondolkodás nem más, mint az énem és önmagam közötti dialógus, s ennek mellékterméke a lelkiismeret. Így a gondolkodás egy olyan teret hoz létre, ahol a helyességnek egy sajátos súlya lesz. „*A személy, aki nem ismeri azt a hangtalan érintkezést [...], nem fogja bánni, ha ellentmond önmagának, és ez azt jelenti, hogy sosem lesz sem képes és hajlamos számot adni arról, amit mond és tesz; azt sem fogja bánni, ha bármilyen bűnt követ el, mivel számíthat arra, hogy a következő pillanatban el lesz felejtve.*” (Arendt 1978: 191). A tudat egy „kettő az egyben” folyamat, ugyanis úgy választom el magamat önmagamtól, hogy közben azonos maradok önmagammal. Platón ezt nevezte gondolkodásnak, vagyis azt a jelenséget, amikor az ember önmagával beszélget. Ennek azért van nagy jelentősége, mert az embernek önmagával mindig együtt kell élnie, így mikor ítéletet hoz, figyelembe kell vennie, hogy a lelkiismerete hogyan reagál majd a döntésre (Benhabib 1987: 522–523). Arendt ugyanakkor megjegyzi, hogy a gondolkodás még nem garancia a helyes cselekedetre, hiszen az egyén lelkiismeretétől függ, hogy számára mi helyes és mi helytelen.

A gondolkodás csupán egy adott lehetőség, ahogy a gondolkodásra való képtelenség is (Benhabib 1987: 522–523). A gondolkodást Arendt elválasztja a tudattól, méghozzá úgy, hogy a tudatot a gondolkodás szerkezetének tekinti.

A tudatban Arendt szintén a pluralitást véli felfedezni: a tudat állapota – vagy *'szüneidenai'* ('tudatában vagyok valaminek') – azt jelenti, hogy együtt vagyok önmagammal. Ezt az állapotot Arendt egyedüllétnek nevezi, amely annyiban különbözik a magánytól, hogy utóbbiban nemcsak az emberi társaság, hanem önmagunk társasága is elhagyott bennünket (1978: 74)

Az ítélőerő az általános szabályok által le nem fedett esetekben képes ítéletet hozni, amikor érvényüket veszítik a szokásos értékelések. Erre példa a totalitarizmus esete is, amelyről Arendt így fogalmazott: *„a butaság olyan általánossá vált, mint amilyen azelőtt a józan ész volt.”* (1994: 383). A totalitarizmus ideje alatt azért volt olyan nagy szükség az ítélőerőre, mert a társadalom Arendt szerint nem vette észre a berendezkedés újszerűségét.

Így az általánosan elfogadott dogmák – amelyeket az ember élete során neveltetésének és tanulásának köszönhetően magára szed – teljes mértékben kicserélődtek, méghozzá úgy, hogy az átváltozás észrevétlen maradt. Új állítások váltak helyessé, új irány vált követendővé, s az egyén vakon követte őket. Ennek fényében Arendt szétválasztja az egyértelmű igazságra irányuló gondolkodást a politikai gondolkodástól.

II.1. A reprezentatív gondolkodás

A politikai gondolkodást Arendt a reprezentatív gondolkodással azonosítja. Ennek kiindulópontja, hogy az ember csupán diskurzuson keresztül ismeri meg a világot, s a beszédnek valóságteremtő képessége van. A beszélgetéseinken keresztül ismerjük meg önmagunkat is, s csak így tudunk a jelentések mögé nézni, a valóságot megismerni. A gondolkodás során magunk elé idézzük beszélgetéseinket, magunk elé képzeljük a sok érvet és a sok különböző nézőpontot, s voltaképpen önmagunk reprezentáljuk mások véleményét önmagunk előtt. Ahhoz, hogy ezt elfogadjuk, az egyén pluralitásának tényét is el kell fogadnunk. Mások véleményének és nézőpontjának szem előtt tartása nem jelent azonban empátiát, nem kell kötelezően úgy gondolkodnom és vélekednem, mint ahogy azt mások teszik. Arendt szerint annál erősebb valakinek a reprezentatív gondolkodásra való képessége, minél több ember gondolkodásmódja van jelen a tudatomban, minél többet veszek figyelembe, továbbá az is erősíti gondolkodásomat, ha mások helyébe tudom képzelni önmagamat. A reprezentatív gondolkodásra való képességet Arendt Kant nyomán kiterjesztett gondolkodásnak hívja, s ez teszi lehetővé az ítéletalkotást.⁶ A kiterjesztett gondolkodás során tehát az

⁶ Arendt és Kant között a különbség abban rejlik, hogy Kant ezt a fajta gondolkodást a politikában nem ismerte fel.

ember képzelőerejének segítségével reprezentálja maga előtt mások véleményét, s így alkot véleményt. Arendt szerint mindez csupán akkor lehetséges, ha az egyén önzetlen, és saját érdekeitől megszabadul. (1995: 248) Arendt a politika lényegének a kollektivitást, a másokra való reflektálást tartja, amelynek kulcsa az ítélkezés. Tehát a gondolkodást értelmezhetjük úgyis, mint ama folyamatot, amely arra irányul, hogy a vélemények igazságát eldöntse, s ehhez azért van szüksége az ítélőerőre, hogy túllépjen az egyén pluralitásán, s képes legyen másokra vonatkoztatni, a sokféleséget látni és értelmezni.

Felmerül azonban a kérdés, hogy Arendt nem értelmezi-e túl mereven a gondolkodás definícióját? Feltétlenül be kell vezetni az ítélőerőt? Nem lehetséges, hogy mások nézőpontjának figyelembevételéhez elég a gondolkodás tevékenysége? Arendt minden bizonnyal a gondolkodás alatt bizonyítási eljárást ért, s nem merül fel filozófiájában, hogy gondolkodásnak minősül az is, amikor az ember eltérő nézőpontokat figyelembe véve alakítja ki saját álláspontját. Amennyiben ez így volna, az ítélőerőt a gondolkodásban lehetne tetten érni (Olay 2008: 194). Arendt vélhetően azért nem mossa egybe a két fogalmat, mert különbséget tesz a politikai képviselet és gondolati képviselet között. Politikai képviselet esetén az egyén mások véleményét és nézőpontját képviseli, s mindeközben elveszíti saját mérlegelési lehetőségét. Ezzel szemben a gondolati képviselet kulcsa a vélemények közötti mérlegelés lehetősége. Magyarán szólva a politikai képviseletben mások, míg a gondolati képviselet esetén az egyén áll a középpontban (Olay 2008: 195). Utóbbival szemben azonban felmerül az egyén pluralitásának anomáliája. Ha abból indulunk ki, hogy gondolati képviselet esetén az egyén bele tudja képzelni magát a másik álláspontjába, akkor az arendti filozófia szerint ezt úgy kellene értelmezni, hogy az egyén egy másik ember pluralitásába helyezi bele magát. Magyarán szólva abban a szerepben találja magát, ahol a másik egyén én-meg-én beszélgetésében – azaz gondolkodásában – le kell folytatnia a két én közötti beszélgetést. Azonban ez a folyamat azt feltételezi, hogy mások helyett döntök, s így végül a sok meghasadt véleményemet venném figyelembe, amit mások nézőpontjaként tüntetek fel, holott voltaképpen én magam alkottam őket.

A politikai képviseletre visszatérve kockázatosnak tekinthető, hogy ha én reprezentálom a sokaság véleményét, akkor végső soron én hozok helyettük ítéletet. Éppen ezért szükséges megtalálni az arendti értelemben vett ítélőerő jelentőségét és létrejavasítási módját a politikai képviselet esetén is. Ehhez segítségül *A kultúra válsága* című tanulmány szolgál, ahol Arendt ismét

a kanti ítélőerő kritikájához nyúlt vissza. Arendt szerint „*az ítélőerő hatalma a másokkal való feltételezett megegyezésen alapul, s az ítélkezésben aktív gondolkodási folyamat [...] nem önmagammal folytatott dialógus, hanem [...] egy olyan elképzelt beszélgetés, amelyet másokkal folytatok, azokkal, akikkel végül megegyezésre kell jutnom.*” (1995: 227). Ebben az olvasatban tehát az ítélőerő nem más, mint megegyezés, ahol a saját szubjektív véleményemtől, feltételeimtől meg kell szabadulnom, hiszen utóbbiak ahhoz segítenének hozzá, hogy magánvéleményt alkossak, azonban Arendt megjegyzi, hogy önálló véleményem a közélet szférájában elveszíti érvényességét. A politikai cselekvések esetében tehát a kiterjesztett gondolkodás fogalma új értelmet nyer. Ebben az esetben nem beleképzelem magam mások helyébe, hanem pontosan ismerem mások véleményét, s azokat mind figyelembe véve ítélkezem. Másik eltérés pedig nem más, mint hogy ebben a keretben az egyénre már nem jellemző az „egyedüllét”, hiszen szüksége van azoknak a jelenlétére, akiknek nézőpontját figyelembe kell vennie (Arendt 1995: 227).

Arendt nyitva hagyja azt a kérdést, hogy mindezek mentén az ítélőerő mást jelent-e a cselekvő és a szemlélő szemszögéből? Ez a kérdés számomra azért bizonyul érdekesnek, mert olvasatom szerint a politikai képviselet esetén a cselekvő egyszerre aktív és passzív szerephez is jut, magyarul egyszerre cselekvő és szemlélő is. Cselekvő, mert az ítéletet végső soron meghozza, részt vesz a diskurzusban, amelyen keresztül a különböző vélemények és álláspontok kirajzolódnak. Ezzel szemben azonban azért szemlélő, mert azzal cselekszik aktívan, hogy mások nézőpontjába helyezi magát, továbbá azért is, mert olyan ítéletet is hozhat, amelyet képviseleti gondolkodással nem tett volna meg. A képviseleti gondolkodás ezzel szemben aktív cselekvést igényel azzal, hogy az egyén más helyzetébe képzele magát, majd aktívan sorra veszi a különböző nézeteket, végül saját gondolkodása révén dönt a helyesnek vélt vélemény mellett, s végső soron ennek megfelelően ítélkezik.

A felvetett kérdésre Arendt írásaiban egyértelműsítő választ nem lehet találni, azonban Kantról tartott előadásai révén (Arendt 1970) a megértést előbbre viszi azzal, hogy bemutatja a kanti filozófiában fellelhető szemlélőt. Kantnál az ítélőerő kétféle dimenzióban jelenik meg: meghatározó és reflektáló ítélőerőről beszél. Mindkettő ítélőerő az általános, illetve egyedi eset reflexiójában működik. A meghatározó ítélőerő akkor jut szerephez, amikor az általánoshoz kell egy esetet keresnünk, a reflektáló pedig akkor, amikor egy egyedi esethez kell általánosan párosítani (Olay 2008: 204). Ez arra enged következtetni, hogy a reflektáló ítélőerő képes valamit úgy megfogni, hogy nem áll rendelkezésére az ítélkezéshez szükséges általános szabály. Ennek értelmezését könnyíti a totalitarizmus példája, amely jelen

helyzetben egyedi, új esetnek számít. A totális uralom elterjedésekor nem állt rendelkezésére az embernek a totalitarizmus megítéléséről kialakított vélekedése, így akinek ítélnie kellett felette, az csakis a reflektáló ítélőerő segítségével tehette azt meg. Arendt itt behozza a kanti néző fogalmát. „[...] csak a néző foglal el olyan pozíciót, ahonnan lehetséges az egészre rálátnia; a cselekvőnek, tehát a szereplőnek, mivel része a játéknak, ki kell vennie a részét a játékból.” (2002: 319). Összességében elmondható, hogy a feltett kérdést, vagyis hogy a cselekvő és a szemlélő hogyan kapcsolódik az ítélőerőhöz, nem sikerült pontosabban megválaszolni, azonban Kant által a teljes képbe bekerült a távolság is, amely befolyásolja mind a cselekvő, mind a szemlélő ítélőerejét.

III. Konklúzió

Hannah Arendt politikai gondolkodásának egyik markáns elemét képezte a felelősség fogalmáról való értekezés. A témakör egész életművén átvonult, számos esszéjében, könyvében, levelezésében és interjúiban kifejtette nézeteit. A totalitarista diktatúrák vonatkozásában értelmezett felelősség esetében Arendt a személyes felelősséget összekapcsolja az ítékezéshez szükséges gondolkodási képességgel, ugyanis utóbbi ad lehetőséget a véleményalkotásra.

Fontos szempont ugyanakkor, hogy a náci Németország ideológiájának keretei között a gondolkodás, így az ítékezés is hiányzott. A nemzetiszocialista ideológia uralma alatt élőknek arról kellett „csupán” dönteniük, hogy tetteik a náci nézeteknek megfelelnek-e, avagy sem, tehát a kérdés nem az volt, hogy tettük önmaguk erkölcsi mércéje szerint jó-e vagy rossz. Arendt leszögezi, hogy az egyénnek még ebben a helyzetben is vállalnia kell legalább az erkölcsi felelősséget.

Összességében Arendt azt vallotta, hogy a nácik egyéni felelősségének megértéséhez nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ítéleterő elvesztésének egyértelmű bekövetkeztét. A totalitarista diktatúrák vonatkozásában értelmezett felelősség esetében Arendt külön foglalkozik a kollektív felelősség dilemmájával, amely véleménye szerint minden esetben a politika világához kötődik. Ennek alapvető oka, hogy a kollektív felelősség csak egy közösségben értelmezhető. Arendt rávilágít, hogy mind a jog, mind az erkölcs csak személyekre fókuszál, így amikor egy közösség tagja megjelenik a törvényszék előtt, csakis egyéni tettei alapján ítélezhetnek felette. Így válik – ahogy Arendt mondta – a totalitárista bürokrácia kis fogaskerekeiből újból individuum.

Arendt Adolf Eichmann példáján keresztül értelmezte a totalitarista diktatúrák erkölcsi működését, s az Eichmann-perről írt könyvében arra a következtetésre jutott, hogy Eichmann nem egy érzelmekkel és indulatokkal fűtött gyilkosként, hanem a náci Németország bürokratikus végrehajtóként működött közre a zsidóság kiirtásában.

Irodalom

- Claudia ALTHAUS (2000): *Erfahrung denken. Hannah Arendts Weg von der Zeitgeschichte zur politischen Theorie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlag.
<https://doi.org/10.13109/9783666354250>
- Hannah Arendt (1964): A személyes felelősség szerepe a diktatúrában. In.: BALOGH László Levente – BÍRÓ-KASZÁS Éva (szerk.) (2008): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony: KALLIGRAM KIADÓ.
- Hannah Arendt (1968): Kollektív felelősség. In.: BALOGH László Levente – BÍRÓ-KASZÁS Éva (szerk.) (2008): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony: KALLIGRAM KIADÓ.
- Hannah Arendt (1970): Előadások Kant politikai filozófiájáról. In: Hannah ARENDT (2002): *A sivatag és az oázisok*. Budapest: GOND KIADÓ – PALATINUS KIADÓ.
- Hannah ARENDT (1978): *The Life of the Mind*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Hannah ARENDT (1994): *Essays in Understanding 1930–1954. Formation, Exile, and Totalitarianism*. New York/San Diego/London: Schocken.
- Hannah ARENDT (1995): *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Budapest: OSIRIS KIADÓ.
- Hannah ARENDT (2000): *Eichmann Jeruzsálemben – Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest: OSIRIS KIADÓ.
- Hannah ARENDT (2002): *A sivatag és az oázisok*. Budapest: GOND KIADÓ – PALATINUS KIADÓ.
- BALOGH László Levente – BÍRÓ-KASZÁS Éva (szerk.) (2008): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony: KALLIGRAM KIADÓ.
- Seyla BENHABIB (1987): Urteilskraft und moralischen Grundlagen der Politik im Werk Hannah Arendts. In: *Zeitschrift für philosophische Forschung*. Bd. 41, H 4.
<http://www.jstor.org/stable/20484156> (2020.11.26.)
- Seyla Benhabib (1999): Gondolkodás és ítéletalkotás: Az Eichmann Jeruzsálemben újraolvasása. In: *Ex symposion* 26–27.
http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page_surfer&csa=load_article&rw_code=gondolkodas-es-iteletalkotasrnaz-eichmann-jeruzsalemben-ujraolvasasa_711 (2020.11.26.)
- FÖLDESI Tamás (2000): *A politikai felelősség dilemmái*. Budapest: REJTJEL KIADÓ.
- Annabel Herzog (2004): Hannah Arendt's Concept of Responsibility. In: *Studies in Social and Political Thought*. 10.
<https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=10-3.pdf&site=412> (2020.11.26.)
- Peter KRAUSNE (2002): *Der Eichmann-Prozess in der deutschen Presse*. Frankfurt am Main: Campus Verlag GmbH.
- Robert MERLE (1978): *Mesterségem a halál*. Budapest: EURÓPA KIADÓ.
- OLAY Csaba (2008): *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*. Budapest: L'HARMATTAN KIADÓ.
- Kurt SALAMUN (2006): *Karl Jaspers*. Würzburg: KÖNIGSHAUSEN & NEUMANN GMBH.

Kurucz Barnabás

A fausti teodicea vázlat

*„A hit nem magyarázat, hanem inkább
az abban való bizalom, hogy végtére is létezik magyarázat”*

– Nicolás Gómez Dávila

Absztrakt

Jelen tanulmány a fausti (nyugat-európai) magas kultúrán belül megfogant teodicea vázlatos történeti alakulását kívánja bemutatni. Az első fejezetben éppen ebből kifolyólag tisztázom a teodicea jelentését, illetve az általam használt gondolati eszközöket mutatom be. Ezt követően kerül tárgyalásra a cikk fő témája.

A tanulmány szerkezeti felépítése úgy lett kialakítva, hogy az egyes „állomásokon” egy-egy főbb képviselő gondolat tartalmának ismertetése révén bontakozik ki a teodicea történetisége. Többek közt olyan gondolkodókat mutatok be, mint Szent Ágoston, Giambattista Vico, Leibniz, vagy Hegel. Az utolsó fejezet pedig egy számvetés formájában kívánja gondolkodásra serkenteni az olvasót.

Kulcsszavak: történeti szociológia, teodicea, fausti kultúra, történelemfilozófia.

Abstract

The purpose of my article is to write an outline of the European history of theodicea. In the first chapter, I clarify the meaning of theodicea and the means of thought I use. This is followed by a discussion of the main topic of the article. The structure of the study was designed in such a way that the historicity of theodicea unfolds through the description of the content of the idea of a major representative at each “station”. Among other things, I present thinkers like St. Augustine, Giambattista Vico, Leibniz, or Hegel. And the last chapter encourages the reader to think further.

Keywords: historical sociology, theodicea, faustic culture, philosophy of history.

Bevezetés

Jelen tanulmány a fausti (nyugat-európai) magas kultúrán belül megfogant teodicea vázlatos történeti alakulását kívánja bemutatni. A terjedelmi korlátok végett nem vállalkozhattam egy részletes, minden szegmensre kiterjedő értekezésre, helyette sokkal inkább a téma iránt laikus érdeklődők kíváncsiságának kielégítése volt célom. Az első fejezetben éppen ebből kifolyólag tisztázom a teodicea jelentését, illetve az általam használt gondolati eszközöket mutatom be. Ezt követően kerül tárgyalásra a cikk fő témája.

A tanulmány szerkezeti felépítése úgy lett kialakítva, hogy az egyes „állomásokon” egy-egy főbb képviselő gondolattartalmainak ismertetése, illetve történeti-szociológiai beágyazása révén bontakozik ki a teodicea értelemadásának (tehát pontosan mit is értettek a fogalom alatt) időbeli, folyamatjellegű változása. Ebből kifolyólag kénytelen voltam szelektív módon válogatni a teodicea képviselői közt, mely szelekció fő elve az ismertség volt, hiszen mint említettem, ezen írás pusztán bemutató jelleggel bír. Az utolsó fejezet pedig egy számvetés formájában kívánja gondolkodásra serkenteni az olvasót.

I. Fogalomtisztázás

Szociológus lévén nem önmagukban vett teológiai eszmefuttatásokat és elemzéseket helyeztem vizsgálódásaim fókuszterébe, a hangsúlyt inkább a tudás létbeágyazottságára fektettem, tehát arra, hogy az egyén mindig egy adott kultúra része, vagyis *kultúremler*, így a világhoz való viszony egyben értelemadást is jelent. A kultúra ezen értelmezése szerint az értelemtelített mindenség egy olyan „...világ, amelyhez közünk van, és amelyben másokkal együtt, megközelíthetetlen élmények, értelmezhetetlennek bizonyuló erők és megkerülhetetlen adottságnak vett körülmények között, értelmi tartalomtól értelem tartalomig keres utat az eleven és tudatos ember” (Hidas 2018:11).

Elsőként a címben feltűnő „fausti” kifejezés értelmét és használatának okát tisztáznám. A fogalmat a spengleri értelmében kívánom használni. Spengler számára a történelem mindig magas kultúrák történelme, ezen kultúrákat

tette meg a történelem alanyainak. Ezzel intelligibilis¹ egységekbe tudta szervezni a történeti események, eltérő racionalítások és jelenségek végeláthatatlan káoszát (Spengler 2011). Tehát a fausti kultúra munkafogalmát itt a köznapí szóhasználatban vett nyugat-európai kultúra² értelmében használom. Azonban a fausti fogalom sémájával, melyet alkalmazni kívánok, egyrésztől elkerülhetem, hogy a földgolyó egy területileg lehatárolt szegmensében történő folyamatokat a „világtörténelem” igencsak problémás fogalmával azonosítsam, (lásd: Marquard 2001:251-275) másrésztől alternatívát nyerhetek az ókor-középkor-újkor szintén problémás sémájával szemben.

A „nyugati” vagy a „görög” megnevezésekkel ellentétben a fausti és az apollóni megnevezésbeli alternatíváknak komoly előnye, hogy nem tapad hozzájuk olyan szemantikai ballaszt, melyek nem kívánt asszociációkat hordoznak magukban.³ Továbbá a fausti (nyugat-európai) és az apollóni (antik görög) gondolkodás diszpozíciói és az ebből fakadó egyedi racionalítások differenciája révén nem gondolom, hogy a fausti teodicea az apollóni folytatásaként volna értelmezhető (Spengler 2011 és Brauge 1994). Tehát a fentiek által területileg és időbelileg is lehatárolt kultúrtérben (fausti kultúra) kívánom a teodicea alakulását feltárni.

A gondolati tartalmak megragadására az értelemszövevény kifejezést fogom használni. Ez a fogalom olyan, többé-kevésbé, koherens gondolati elemek egymásba kapcsolódását jelenti, melyek (szocio)genezisüket szigorúan véve nem az egyes individuumban, hanem az egyéneket összekötő elővilág és társas világ közös intencióiból nyerik. Tehát a gondolkodó nem magányában létezik, bezárva egy kis sötét szobába, hanem felmenőkkel, tanítókkal és persze ellenfelekkel körülvett társas, interszubjektív világban, melyben a gondolatok kiinduló horizontját egyrésztől a jelen, másrésztől ezzel összefüggésben a múlt intenciói, problémái, megoldási kísérletei és elmélkedései jelentik.

Végezetül a teodicea kifejezés jelentését és etimológiáját mutatom be. A teodicea kifejezés a görög theos, (isten) és dice (helyes/igaz) szavakból ered, célja pedig Isten létének és jóságának igazolása olyan gondolati

¹ Megérthető, felfogható

² A „nyugat-európai” kifejezés fő problémája, hogy erősen földrajzi konnotációkat tartalmaz, így nehezen elválasztható a germán törzsek, vagy épp a Nyugat-Római Birodalom történetétől, kultúrájától.

³ Pl.: A „nyugati” kultúra esetén Nyugat-Római Birodalom.

eszközökkel, melyek a teológiai képzésben nem részesültek számára is befogadhatóak – vagyis a teodicea nem egyenlő a teológiával (Visky 2006:21).

Ez utóbbi ugyanis egy szent írásból indul ki, míg a teodicea csak filozófiai eszközökkel érvel, amelyek alapján a nem hívőnek is be kell látnia Isten létét és jóságát. Magát a fogalmat Christian Wolff (1679-1754) tette elfogadottá, s a 18. századtól kezdve vált általánossá, hogy a skolasztikus filozófiának az Isten létéről és mibenlétéről szóló részét a teodicea kifejezéssel jelöljék. Bár a fogalom a 18. században nyerte el polgárjogát, mégis a filozófiai istentan egyidős a filozófiával (Turay 2002:3).

II. A fausti teodicea gyökerei

A fausti teodicea gyökerei egészen a hippói püspök, Szent Ágostonig (354-430) nyúlnak vissza. Az apollóni időfelfogás cirkularitásával szemben már egyértelműen a lineáris időstruktúrát képviselte. A világ kezdőpontja a teremtés, tehát a kozmosz egy személyes Isten keze munkájának műve. E révén Isten a történelem ura, történelemre gyakorolt hatása kívül áll az ember rendelkezési körén, a gondviselés előre látja az emberek cselekedeteit és szándékát. Ennyiben a történelem értelmesen irányított folyamat (Löwith 1996:221). Ebből kifolyólag az ember nem értheti meg teljesen mindazt, ami körülötte van, ennek az értelmes rendnek csak egy töredékét képes felfogni.

Ezen gondolatszilánkra alapozódik Ágoston teodiceájának első eleme. Ebben az értelemvilágban a történelem tanítóeszköz, a rossz pusztán azért van, hogy tanuljunk és meglássuk a jót. S bár az ember a rossz okozója, amennyiben ő kezdeményezte az Istentől való eltávolodást, azonban már nem képes megfékezni az elszabadult rosszat (Lafont 1998:87). A teremtett ember számára a történelemben bekövetkezett rossz ezáltal Isten pedagógiájának eszközeként tételeződik (Löwith 1996:222).

Nem véletlen, hogy Ágoston szerint a keresztény lélek számára a nyomorúság a bűnből ered, a boldogság pedig az előbbtől való megváltás igyekezetéből (Löwith 1996:216). Az ember rossz (eredendő bűn), ezért szenved, de a jóra való törekvés (megváltás) elhozza számára a boldogságot (Lafont 1998:87). Az élet így iskola, melyben a teremtetény visszatálálhat teremtetőjéhez a hit által. Teodiceájának második eleme neoplatonikus eszmékből táplálkozik. Logikai eszmefuttatása szerint a rossz nem önmagában létezik, hanem a jó hiánya, így a rossz nem más, mint pszeudominőség. Ezen értelemszövevény paradigmáján belül maradvá látható, hogy a rossz vagy a szenvedés nem valódi, nem valami, hanem pont valaminek (a jónak) a hiánya.

A radikális keresztény olvasata az ágostoni eszméknek (Szent Ágoston 1997) nem más, mint hogy a rossz valóban olyannyira viszonylagossá tehetetlenül létezik, hogy a teremtett világon belül nem is, hanem csak e világgal egyetemben válhat viszonylagossá, tehát maga a teremtett világ hordozza a rosszat (eredendő bűn), de csak, mint próbatételt arra a világra vonatkozóan, mellyel az isteni megváltás kecsegtet.

Aquinói Szent Tamás (1225-1274) is ugyanezen az állásponton volt, aki példaként a vakságot hozta fel, ami a látás hiánya. Szent Tamás kezdi meg az értelem rehabilitációját, teremtve meg a teológiát, mint önálló tudományt (Zimmer 2008:57). Ezzel az értelem mintegy a hit támaszaként segíti a világ megismerését (Tamás 2002). Gondolkodásában ugyan még felfedezhetők elemek, melyek az apollóni életvilágból származnak,⁴ azonban már a fausti racionalitás olyan - Ágostonnal egyetemben - elemeit képviseli, mint a világ időbeli kezdetét. Ugyanis a teremtés, mely az idő kezdetét jelenti, csak Isten számára látható át teljesen. A világ nem öröktől fogva való létezése, s egy személyes Isten általi létrehozása egyben a kozmosz értelemtelített mivoltát is magában hordja. Ahhoz, hogy az ember elindulhasson a megismerés útján, elsőként a teremtett világ törvényszerűségeit kell feltárnia (Tamás 2002). Az első pillantásra tökéletlen világ, vagyis a rossz jelenléte, valójában csakis az ember episztemológiai fogyatékosága okozta illúzió. Tehát az ember nem képes teljesen megismerni az isteni értelmet, mely a világot áthatja.

Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704) szintén a teremtett világ Isten általi kormányzásának eszméjét vallotta, ám - akár majd Hegel - Ő maga is elismerte, hogy első pillantásra a történelem minden moralitást nélkülöző eseménykáosz (Bousset 1895:293). Ennek oka Bossuet szerint az, hogy rossz nézőpontból szemléljük az eseményeket, ugyanis, ha a nagyobb összefüggéseket emeljük ki, akkor kirajzolódik az eddig elrejtőzött igazság. Bossuet azért fontos állomása a teodiceának, mert esetében jelenik meg elsőként markánsan a jövőre vonatkoztatás, egyfajta eszkatológikus eleme (Löwith 1996:188). Történjék a jelenben akármilyen rossz is, Isten tökéletes és jó, terve nem szenvedhet csorbát a jövőben. Ezzel a jelen rossz, egyfajta történelemteológiai semlegesítése megy végbe, hiszen akár keresztény birodalmak is elbukhatnak, de a végkifejlet mindenképp Isten terve szerint megy majd végbe. Tűrés és várakozás, ez a helyes keresztényi viszonyulás, ugyanis a véletlen és a sors keveréke mögött egy tervezett rend húzódik meg. Ezzel megelőlegzi Vico (és Hegel) gondolatait.

Ám hit és feltétlen odaadás nélkül az ember képtelen helyesen értelmezni a történelem folyását, Krisztus követőinek a kereszt jelenti a kizárólagos igazolást. A teodiceát így a feltétlen hitben horgonyozza le, ezzel időlegesen elhárítva az „ész” talajáról érkező kritikákat, de az értelemfigurációk változásával egyre inkább problémássá vált ezen érvelés.

---

⁴ Platón és Arisztotelész gyakoroltak rá komoly hatást. (Pl.: A filozófia mint a legmagasabb rendű boldogság kulcsa)

Ezzel lezárult a teodicea értelemadásának első szakasza. Ezen értelemszövevényekben az Isten jósága nem azon áll vagy bukik, hogy mennyiben felel meg az emberi igazság-mértéknek. Az ember hiányosságai és esetlegessége okán nem léphet fel vádlóan Istennel szemben. Alá van vetve még a Teremtőnek, akinek magasabb értelmét nem képes átlátni, számára csak az isteni jóságba vetett hit nyújthat vigaszt.

Isten és a teremtett világ (végső) jóságának emberi vád alá helyezése többnyire még idegen gondolat, bár Bossuetnek már komoly küzdelmeket kellett vívnia a „szabadgondolkodók” egyre erősödő táborával (Visky 2006:23).

III. Rossz a modernitás küszöbén

Giambattista Vico (1668-1744) egy olyan szellemi válság sújtotta korban élt, melyet Descartes munkásságától eltekintve, talán saját műve, az Új tudomány (Vico 1979) volt képes legplauzibilisebben összefoglalni.

A világ épp csak bontakozó ok-okozati önállósága még távolról sem volt képes általános világmagyarázó szintre emelkedni, ellenben a vallási, transzcendens értelemszövevények egyre kevésbé elégítették ki episztemológiai funkciójukat. Vico nem volt tisztában alkotásának forradalmi mivoltával, hű katolikusként aligha volt szándékolt célja az egyház és a vallás egyre inkább megkérdőjeleződő pozíciót tovább gyengíteni (Löwith 1996:162).

Vico új tudománya nem más, mint „*az isteni gondviselés észszerűségén alapuló társadalmi teológiája*” (Vico 1979:233). Ezzel valójában egy antropológiai fordulat előtt egyengette az utat, de mint azt hangsúlyozni kell, nem látta előre ennek következményeit.⁵ Egy ilyen következmény volt csak a sok közül, hogy a társadalmi-vallási történelemnek a tudomány rangjára emelése olyan értelemszilánkot jelentett, melyet később többek közt Comte racionalizált tovább. Ettől függetlenül Vico számára a történelem az ember konstrukcióinak múlt időben való szemlélése (Vico 1979:423-426; 610-614). Ugyanakkor az isteni gondviselés jelen van a történelemben, s az ember hibáiból, mint például vadságból, önzésből, becsvágyból létrehozza a közösség erejét, gazdagságát és bölcsességet (Vico 1979:615-618).

Összefoglalóan Vico úgy vélte, hogy a népek világát maga az ember alkotta meg, illetve az ember saját célokkal és törekvésekkel is(!) bír, de mindezek ellenére azt a kozmoszt, amiben a „népek világa” is van Isten alkotta meg. Az egyedi emberi szándékok, az általános isteni terv, az emberi cselekvések és ezek nem szándékolt következményei egy isteni tervbe foglalható dialektikát rajzolnak ki (Vico 1979:610-618). A rossz ebben a dialektikában az embertől jön, de Isten jót teremt a rosszból. Egy konkrét példán szemlélve: Vico szerint a pogány vallások az egy igaz Isten „hazugságai”, így a villámlás vagy a tűz, melyben isteneket láttak és félték őket a keresztyénség előtti emberek, valójában az isteni terv részei (Vico 1979:263-268). Ilyen eszközökkel keltette fel Isten az emberek érdeklődését a világ iránt és vezette rá őket a gondviselés léteire. A tudatlanság, félelem, hazugság mind-mind a nagyobb jó érdekében létezett, a megvezetettek saját érdekében.

⁵ Szemben az egyházbeli kritikusaival

Azonban a vicoi történelemfelfogásból szervesen következik annak ciklikussága is. Felmerül a kérdés, hogy egy emberi közösség bukása miként egyeztethető össze Isten jóságával. Vico megoldása az eddigi értelemtartalmak végletekig feszítésében rejlik. A jólét okozta hübrisz, istentagadás, önzés, felesleges fényűzés és túlságos szellemi kifinomodás olyan helyzetet teremt, melyben az emberek egymás ellen fordulnak, az ellenségeskedés pedig romba dönti a civilizációt. *„Ez tehát az orvosság, amelyet a Gondviselés alkalmaz (...): nem éreznek többé kellemességet, finomságot, gyönyört és pompát, csupán az élet szükségessé hasznosságait”* (Vico 1979:615). A ciklikus visszafordulásban az emberiség nevelésének szándéka rejtőzik, hiszen mégiscsak az ember üdvössége érdekében történik meg minden, akár a (végső) rossz is.⁶ Isten nem törli el az embert egyszer s mindenkorra, hanem új esélyt ad neki.

Vico értelemvilágában már nincs benne Bossuet ortodoxiája (történelem és Isten azonosítása), történelem felfogása már nem az ágostoni teológia, de még nem vezette be a haladás fogalmát, mint Voltaire-t követő történelemfilozófia (Löwith 1996:184-185). A teodicea kérdése a maga komplexitásában és metodológiai összetettségében csak akkor bontakozott ki, vált szükségessé, amikor az egonak a cogitatio aktusában történő karteziánus megalapozása egyértelműen az evilági értelem oldalára billentette a mérleg nyelvét (Visky 2006:23).

A vallásos-hit értelemvilága egyre inkább válságba süllyedt, s ezzel megalapozta az értelem-hit gondolat tartalmainak forradalmát. Ebben az új formában jelentkező hitvilágban alkotta meg Leibniz a teodiceát, mely értelemszövevény már egyértelműen defenzív jelleget öltött s egyfajta utóvédharcként is értelmezhető (Marquard 2001:136-137).

Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) hithű keresztényként kitartott Isten jósága és a világban lévő rossz összeegyeztethetősége mellett. Szerinte ez a világ a lehetséges világok legjobbika, amennyiben Isten maga választotta ki a világok közül azt, amelyiket az együtt-lehetőség törvénye alapján a legjobbnak vélte (Marquard 2001:113). Isten ugyanis olyan világok közül választott, melyek összeegyeztethetők a szabad akaratral bíró emberekkel, ugyanis tökéletes, minden rossztól mentes világot csakis az emberi szabadság felszámolása árán teremthetett volna. A világban jelentkező bajokat Leibniz Isten nevelő szándékának tekinti, és ekként igazolja. Szerinte Isten az erkölcsi eltévelyedést sem orvosolhatta, mert ezzel az ember erkölcsi szabadságát szüntette volna meg.

⁶ Ami valójában a megromlott emberi természet végső „orvossága”

Leibniz 3 kategóriát alkot „a rossz” csoportosítására. A fizikai rossz, a metafizikai rossz és a morális rossz (Patsch 2010:3). A fizikai rossz létét Isten csak azért engedte meg, hogy ezzel utat nyisson a jónak, tehát az ember egy katasztrófa idején kimutathassa jóságát. A morális rosszat Isten kénytelen megengedi, hiszen ez az emberi szabadság „ára”, de Isten még ezt is képes jóra fordítani. Végezetül a metafizikai rossz lényege, hogy a létező mindig tökéletlen, de mivel létezni jobb, mint nem létezni, ezért ez is szükséges eleme a világnak (Patsch 2010:3). Tehát a világ tökéletességének igazolására a következő magyarázatot adja; Isten a természeti jelenségeket, az adódó körülményeket egy magasabb szintű szellemi jó érdekében alkotta.

Az érvrendszer magában hordja, hogy a rossz azért *létezik*, mert különben jó sem lenne. A jó így válik possibilitássá, Isten „fogyatékosága” erénnyé transzformálódik, miáltal sikerül rövid időre felmenteni Istent a rossz kérdésének vádjá alól. Jelen felmentés azonban egyben Isten lényének korlátozását is jelenti. Isten, a teremtető háttérbeszorításának első lépcsőfoka ez.

Ezt követően komoly változások történtek a fausti értelemvilág horizontján. Egyrészt 1755-ben a lisszaboni földrengés nemcsak a várost rázta meg alapjaiban, hanem az Isten jóságába vetett hitet is. A papság válasza a bűnök és a „szabadgondolkodók” ostromozása volt, ami fokozta az egyre erősödő polgárság antiklerikális beállítódását (Patsch 2010:1 és Nyíri 1991:257-258). Másrészt kitágult az európai horizont, ugyanis a kínai civilizáció ekkor vált (még ha csak felszínesen is) olyan összehasonlítható ponttá, mely kívül esik a Biblia által lefedett területeken. Ezzel a bibliai kronológia és univerzalitás kérdőjeleződött meg, a keresztény vallási világmagyarázat eddigi formájában tarthatatlanná vált (Löwith 1996:150-151).

Voltaire (1694–1778) kiválóan reprezentálja a kor kételkedőinek és a felvilágosodás talaján álló, éppen felemelkedő literátus réteg értelemvilágát. A *Candide* értelmezhető úgy is, mint leszámolás a lebnizi teodiceával.

Pangloss mester képviseli a lebnizi elvek radikalizált, a kritika kedvéért eltorzított eszmeiségét. *„Orrunk például azért van, hogy legyen min hordani a szemüveget (...). Lábnk láthatólag arra való, hogy nadrágot húzzunk rá (...). A kövek arra termettek, hogy szépen megfaragják őket, no meg persze, hogy kastélyokat építsenek belőlük (...). a hízó disznók arra való, hogy megegyék őket (...). Következésképpen, akik azt állítják, hogy minden jól van ezen a földön, ostobaságot állítanak; azt kellene mondaniok, hogy minden a legjobban van”.* (Voltaire 1984:8). A főhős a regény során számtalan szenvedésen megy keresztül, melyek révén teljesebbé válik Voltaire szatirikus kritikája, melynek

tanulása, hogy a történelemben és az emberi sorsban nincs jelen a személyes gondviselés, a történelem menetében nem mutatkozik transzcendens értelem. Voltaire javaslata a teodicea helyett az, hogy az ember a munka, és az emberi ész révén igyekezzen javítani a társadalmi viszonyokon (Löwith 1996:153). Ezzel a teremtmény lép színre a teremtővel szemben.

Isten nem megítélhető emberi mércével - eme értelemszövevény sikeresen beágyazta magát a tradicionalitás életvilágába, ám a modernitás előretörésével egyre inkább problémássá vált, hiszen a szekularizáció kikezdte a teremtett és isteni világ kettősségét, kétségbe vonta utóbbit s felértékelte az előbbit. Az értelemfigurációk ilyen irányú változása azonban egyáltalán nem jelentette a keresztényi–teológiai gondolatszerkezetek felszámolását, sokkal inkább egy transzformációs folyamat figyelhető meg.

A külső teremtettség és mozgató ideája felől egyre inkább a világ kauzális autarkiját és autonómiáját hirdető modern eszmék felé tolódott el a fausti értelemvilág. Vico teszi meg az első lépést, ugyan azért, hogy megmentse Istent, de valójában utóbbi halálát készíti elő azzal, hogy elkülönít egy teret (a társadalmi valóságot), ahol az ember maga munkálkodik, szociális világa a sajátja.

Leibniz már egyértelműen védekezésre szorul, kísérlete, hogy az emberi szabadság tiszteletének középpontba állításával semlegesítse a vádakát, ám kísérlete önnön ellentétébe fordul, amikor Isten cselekvőképességét kell feláldoznia a védelem oltárán. Az érzékelési horizont kitágulása (Kína) és a lisszaboni földrengés tarthatatlanná teszi a hagyományos keresztény értelemvilágot. Voltaire kritikája pusztán az egyre erősödő értelem-hit⁷ kezdeti nyitánya. A felvilágosodás azonban nem a keresztény vallás megsemmisítését vitte végbe, hanem (ahogy majd a német idealizmusban láthatóvá válik) a keresztényi gondolatmintázatok hit-vallásból ész-vallásba való transzformációját.

---

⁷ Szemben a vallás-hittel

IV. Teodicea alkonya, avagy a történelemfilozófia hajnala

A német idealizmusnak is (akárcsak korábban Bossuetnek) kedvelt szellemi eszköze volt a perspektívaváltás, mellyel a történelemben fellépő rosszat jóra lehetett fordítani (Miklós 2011:76). Ehhez viszont egy rendezett, tehát értelmes természeti rend koncepcióját kellett feltételezni. Azonban a kritika tüzeiben a természeti rend révén kirajzolódó helyes irány is megkérdőjeleződött (pl.: Rousseau). Ebből fakadóan vagy a korábbi vallás-hit hagyományait kellett részlegesen újra beleszőni a fennálló értelemvilágba (Herder), vagy végleg le kell mondani az értelmes rend s ezzel az ember, mint kitüntetett lény státuszáról (Burckhardt), vagy pedig létre kell hozni egy olyan filozófiai nézőpontot, amelyből szemlélve a valóság az emberi értelem diktálta mintázatokba rendeződik (Kant) (Miklós 2011:77-78).

Immanuel Kant (1724-1804) maga is szembesülván az ember eddigi kitüntetett szerepének veszélybe kerülésével, mintegy „kényszeresen” lépett rá a harmadik útra (Tengelyi 1984). *„Tekintve, hogy az embereknél és ténykedésüknél semmiféle értelmes saját szándékot nem feltételezhet, a filozófus számára itt nincs más kiút, mint az emberi dolgok ez értelmetlen menetében megkísérelni egy természeti cél felfedezését...”* (Kant 2006:279). Ezzel Kant feladja a perspektívaváltás kínálta lehetőségeket, helyette (első pillantásra) a fátumot vezeti a faktum ellen.

Tehát szerinte a történelem sem „közelről” sem „távolról” szemlélve nem mutat értelmet, ám az ember fontosságát megőrzendő és a polgári életvilág kibontakozó formáit igazolandó a filozófus nem tehet mást, mint hogy maga lát bele rendet az események sűrűjébe (Kant 1974:281). Mindezt csak, mint egy lehetséges hipotézisként vizsgálta Kant, hiszen számára a tények és a történelemfilozófia averziójából csak feltételes módon megfogalmazott remény sarjadt ki.

A természet az (vagyis a Gondviselés), mely végül is arra kényszeríti az embert, hogy tökéletesedjen, hogy elérje a polgári jogállam állapotát, mely a rossz felszámolását jelentené (Kant 2006:285, 287). A rossz, így az éhezés, a természeti kihívások, az ember hívságai, önzése és erőszakossága végtére is a társiatlan társiasság antagonizmusa révén a jó, tehát már említett polgárosodási folyamat alapjait jelentik. *„Az emberek jámboran, mint legelő juhaik aligha emelhetnék létük értékét barmukénál magasabb fokra, nem*

töltenék ki azt a teret, amelyet a teremtés eszes természetüknek megfelelő céljuk számára nyitva hagyott” (Kant 2006:281). Kant hálát ad a természetnek amiért az embert természete alapvetően rossz, de végül is egy homályosan felderengő történelemfilozófiában a rossz révén az ember megvalósítja a nagyobb jót (Kant 2006:281).

Művét (*Az emberiség egyetemes történetének eszméje a világpolgári szemszögből*) azonban a kétség és remény sajátos dualizmusa hatja át. A természet értelmes rendje általi haladás léte vagy épp nem léte attól *„függ, hogy értelmes dolog-e föltennünk a természetben a részek célszerűségét és az egész céltalanságát”* (Kant 2006:284). Kant számára gyötrő kérdés, hogy vajon a fátum és a faktum kibékíthetőek-e egymással, pontosabban a faktumból kiolvasható-e a fátum (Kant 2006:285). Tehát *„A kérdés csak az, hogy a tapasztalatnak sikerül-e a természeti szándék eme megvalósulási folyamatából valamit felfedeznie”* (Kant 2006:285).

A königsbergi filozófus nem ad egyértelmű választ a kérdésre, ám hagyatéka egy olyan általa létrehozott értelemszövevény, mely a progresszív történelemfilozófia számára ugródeszkát jelentett az ész-vallás eszkatológikus irányba való módosításához.

Johann Gottfried Herder (1744-1803) Kant tanítványaként sokat merített mestere gondolataiból, azonban bizonyos pontokon felülbírálta a kanti filozófiát. Jelen írás szempontjából releváns mozzanata ennek a bíráltnak a történelemfilozófia és történelmi empíria kapcsolatára vonatkozó herderi tézis. Kant elválasztotta egymástól a történelmi tapasztalatot és a történelemfilozófiát, azonban Herder szerint ez a kettő pusztán az általánosítás fokában tér el egymástól, tehát *„A történelemfilozófia tulajdonképpen az igazi emberi történelem”* (Herder 1952:432 idézi Kelemen 2000:20).

Herder úgy vélte (Vico gondolatait tovább szekularizálva), hogy a történelemben nem transzcendens elvek hatnak, hanem természeti törvények. (Herder 1978). A teremtmény felértékelődik teremtmőjével szemben, az e világi cselekedetek immáron nem egy túlnani élet megalapozásának céljából történnek, hanem a jelen valósága átrendezésének érdekében. *„Az emberiség mindenütt azzá vált, amivé önmagát kimunkálhatta, amivé hajlamaiból és erejéből tellett...”* (Herder 1978:411). Kanthoz hasonlóan Herder értelemszövevényében is a rossz semlegesítése egy antagonizmus révén megy végbe. Utóbbi esetében ez a vonzás és taszítás dialektikája, hiszen *„a létezők között örökös a viszály”* (Herder 1978:110-111). Ez a dialektika hivatott a

rossz pacifikálására, ugyanis „Nemünk minden bűne és hibája tehát végül a legnagyobb előnyére válik az Egésznek” (Herder 1983:469).

Herder mesterének a polgári jogállam és alkotmány kiteljesedése jelentette a végső jót. A tanítvány individualista gondolatszilánkjai okán nem áldozhatta fel a korábbi generációkat a későbbi jó oltárán, hanem mindig az adott kor lehetőségeihez mért boldogság elérését nevezte meg célnak (Kelemen 2006:36). Ez azonban a haladás megkérdőjelezését vonta volna magával, így Herder az embert egyszerre célként és eszközként tételezte, mely révén a humanitás felé való haladást megmenthetőnek vélte az individuum feláldozása nélkül.

Tehát míg Kant zárójelbe tette a perspektíaváltás eszközét, addig Herder a dialektika segítségével teodiceájának alapzataként használta. Az emberek egyéni céljai tűnjenek bármely kaotikusnak is, valójában a haladás történelemfilozófiai mintázatait rajzolják meg. Ebben Vico eszmeisége nyer újra polgárjogot a múlt felől szemlélve, míg a jövőre vonatkoztatva⁸ Hegel „ész cselének” lesz inspirátora.⁹

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) szőtte tovább az immáron történelemfilozófiaként jelentkező teodiceát. Hegel esetében is a történelmi tény és a történelemfilozófia kapcsolatát kellett tisztázni. Kanthoz hasonlóan a filozófus nézőpontját vette fel Hegel is, ám Herderrel egyetértésben kifejti: „Amit előre mondtam, és még mondani fogok, azt nem kell csupán feltevésnek venni, hanem az egész áttekintésének, az általunk végrehajtandó vizsgálódás eredményének...” (Hegel 2006:374).

A világtörténelem menetében az ész nyilatkozik meg, így a fátum és a faktum egyazon elem két oldala, vagyis „A világtörténet az ész¹⁰ képe és tette” (Hegel 2006:378, 376). Az egyes emberi akaratok, célok, cselekvések önkéntelenül, egy átfogóbb akarat révén teljesítik be az ész (Gondviselés) végcélját. „A világtörténet nagy tartalma azonban ésszerű és szükségképpen ésszerű; isteni akarat uralkodik hatalmasan a világban...” (Hegel 2006:374).

---

⁸ A történelmi ágens nézőpontjából!

⁹ A Kant Hegel kapcsolat is egyértelmű, azonban előbbi mindig csak hipotetikusan tételezte saját történelemfilozófiáját, míg Herder empirikus tényként kezelte. Ezért döntöttem a Herder-Hegel kapcsolat előnyben részesítése mellett. Ezzel ellentétes álláspont: Firedrick Meinecke: Die Entstehung des Historismus, Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016, 389-390

¹⁰ Ugyan az „ész” fogalma megtévesztő lehet a mai olvasó számára, azonban Hegel esetében Istennel azonos a kifejezés, olyannyira, hogy Istent csakis az észben lehet lehorgonyozni szemben az érzelmekkel (Hegel 2006:382).

Itt a történelem jelenik meg azon mozgásként, melyben a rossz, csak átmenet, valójában a jó előszobája. A dialektikus mozgást, mint fejlődést határozza meg, utóbbi egy értelmes végcélhoz, a szabadság teljes kibontakozásához vezet (Hegel 2006:387). A mozgás iránya az, ami igazolja Istent, az ész cseleként az emberi cselekvésláncolatok mögött vicoi mintára magasabb értelem munkálkodik Hegel szerint (Hegel 2006:374).

A történelemteológia és a történelemfilozófia értelemszövevényei erős strukturális hasonlóságot mutatnak (Pl.: a gondviselés hit), azonban Hegel szerint mégis helytelen, pontosabban nem kielégítő a teológiai elgondolás.

Kritizálta a tradicionalitás azon gondolatait, miszerint Isten az ember számára megismerhetetlen, hiszen hiányossága révén nem érheti fel Istent értelmével. *„Ebben az értelemben ama képzet istenről üres képzetté lesz”* (Hegel 2006:380). Elismeri, hogy ezzel felmenthető Isten a vádak alól, azonban kiüresedik általa. Isten megismerhetetlensége mögött másrésről a hit és ész szembeállítása húzódik meg, azonban csak a felületes szemlélő tételezhet fel antagonizmust, hiszen a hit és tudás különbsége üres képzelgés, *„Mert amit hiszek, azt tudom is, abban bizonyos vagyok”* (Hegel 2006:384). Ezen okból kifolyólag vélte úgy, hogy a filozófiának kell átvennie a teodicea örökségét, véghez kell vinnie Isten védelmét, akár a *„teológiának némely fajtája ellen”* is (Hegel 2006:381). A filozófia célja így lesz megbékéltetés a valósággal, *„...átszellemíti a jogtalanak látszó valóságost az észszerűvé...”,* tehát a filozófia a valóság ész általi domesztikálásának folyamata (Hegel 2006:400).

Teológia kritikájának következő eleme azon tétel elégtelensége, mely szerint Istent a természetből lehet kiolvasni. Ezzel szemben úgy vélte, hogy Isten a kultúrában is (tehát a világtörténelemben) megmutatkozik s elítélte mindazokat, akik *„...úgy vélik, hogy a világtörténet anyaga túl nagy a gondviselésnek...”* (Hegel 2006:381). A teológiatörténelmet elégtelennek találta, mivel meghatározatlan, túlságosan szűk (Kína és más a Bibliában nem szereplő civilizációk okán) (Löwith 1996:98). Az ész (mely a gondviselés racionális elnevezése) kibontakozása azonban keletről indul s nyugaton ér véget, ezzel Hegel valóban a világtörténelmet azonosítja az üdvtörténettel.

A szellem „gyermekkorá” a keleti világban kezdődött, itt csak egy ember volt szabad, mindenki más szolgaként létezett. Ezt követően a szellem kettévált, ifjúkora a görög kultúrához kötődött, míg felnőttkora a római világ volt. Ekkor már többen voltak szabadok, azonban még létezett a rabszolgaság.

Ezt a germán, keresztény korszak követte. Ez az időskor, amikor az egyén teljesen szabaddá vált, a szubjektív szellem megbékélt az objektívval (Hegel 2006:404-405). A rossz így az ész (Isten) történelmileg kibontakozó dialektikájában enyészik el, míg a jó e révén virágzik ki.

A Nyugat keresztény-germán birodalmi jelentik az aktuális csúcspontját a szabadság kibontakozásának, tehát Európa végtére is a történelem vége (Löwith 1996:99). Isten vagy más szóval az ész és a szabadság szenvedéssel kikövezett diadalútjaként tétéleződik az emberiség története (Miklós 2011:195). Ezzel a keresztény-protestáns hit megvalósulása maga a teodicea, „*Isten igazolása a világ történeleiben*” (Löwith 1996:101).

Ludwig Andreas Feuerbach (1804-1872) munkássága pusztán annyiban érdekes jelen tanulmány számára, amennyiben az evilági, ám eszkatológikus mintázatokat hordozó értelemszövevények elméleti kiindulópontját jelentette. Feuerbachra is nagy hatást gyakorolt (mint a kor legtöbb német protestáns lelkészére) Hegel azon tétele, miszerint a filozófia és a teológia tárgya egy és ugyanaz, tehát a valóság észszerű törvényeinek megragadása (Zimmer 2008:190). Azonban, a teológia nyelvezete inkább képekben ragadja meg a kinyilatkoztatáson keresztül, míg a filozófia az ész talaján állva törekszik ugyanerre.

Idővel Feuerbach eltávolodott a hit és az ész egységétől, úgy vélte, hogy a keresztény hitelvek nem állják ki az ész próbáját (Pais 1973:113). Hegel tovább gondolása révén jutott el a túlvilág tagadásához, amennyiben a történelemben fokról fokra megvalósuló isteni értelem az emberek vallásos világmagyarázataival képez egységet (Pais 1973:117 és Zimmer 2008:191). Ezzel tagadta a dualista felfogást, tehát a teremtettség evilág és az örök túlvilág kettős létezését. 1839-ben *A hegeli filozófia kritikájához* címmel írt cikket, melyben Hegel szemére vetette a materiális valóság semmibevételét egy elvont racionalizmus révén (Zimmer 2008:195). Azonban szakított a hegeli dialektikával és idealizmussal, pontosabban meghaladni kívánta a materializmus-idealizmus duális oppozícióját az antropológiával. Ezzel maga is a hegeli dialektika gondolkodási stílusát vette át.

A kereszténység lényegében kifejti, hogy az ember tudatos lény, lényegét az ész mellett az akarat és az érzelem alkotja (Feuerbach 1983). A megismeréskor saját gondolkodásunkról is tudást szerzünk, hiszen az is megfigyelésünk tárgya lesz. Tehát az ember belevetíti magát a valóságba, az ember nyilatkozik meg a megismert világban. Eszerint a gondolatvilágunk szerint Isten és a vallás is projekció, ahogy a hegeli absztrakt racionalitás is az. Tehát az egyén az önmagáról alkotott ideált vetíti bele a hit-vallási Isten vagy az ész-vallási Szellem formájába. Az istenfogalom így nem magát Istent, hanem az ember vágyakozását jelöli, nem beszélhetünk isteni kinyilatkoztatásról, csak az egyén álmairól (Pais 1973:114).

Feuerbach célja ezzel a túlvilág felé tévelygő ember felszabadítása a „maga okozta kiskorúságból”. A cél immáron az egyén és az általa alkotott világ megváltoztatása lesz (Löwith 1996:88). Feuerbach gondolatvilága volt az a kapcsolódási pont, ami lehetővé tette az eszkatológikus elemekkel átszőtt történelemfilozófia evilági radikalizmust hirdető szárnyának előretörését Marx képében.

A Feuerbach általi súlyponteltolódás után Karl Marx (1818-1883) az, aki tovább viszi a történelemfilozófiai értelemszövevényt. Marx számára Hegel egyszerre volt mester és ellenfél (Taubes 2004:232-233). Egyrésről Ő maga is az ész és a valóság megteremtését célzó történetfilozófiát alkotott, azonban Hegelnél a világ a szellem birodalma volt (filozófia), Marxnál már a filozófiának kellett világivá válnia (Löwith 1996:75 és Taubes 2004:238). Ezáltal végleg szakít az explicit transzcendens magyarázóelemekkel s igyekszik a világ kauzális autarkijának sajátos immanens törvényszerűségeit állítani történetfilozófiájának középpontjába.

Feuerbach (és mások)¹¹ révén végbement antropológiai fordulatra építve Marx felértékeli az emberi cselekvést s mintegy a világtörténelem piederstájljára emeli. Mindezekről függetlenül értelemszövevényeiben erőteljesen a zsidó ótestamentumi gondolatmintázatok nyertek modern, immanens formát (Löwith 1996:85).

A Kommunista Párt kiáltványának első fejezete hivatott azt az örök (morális) dualizmust megfogalmazni, mely dialektikájának mentén a haladás(üdv-történet) értelmezhető. *„Minden eddigi társadalom története osztályharcok története”* (Marx és Engels 2006:509).

A társadalom hierarchikus differencialitását Marx egy elnyomó és elnyomott morális antagonizmusban helyezi el, melynek résztvevői *„folytonos ellentétben állnak egymással, szakadatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívnak...”* (Marx és Engels 2006:509). Az osztályok konfliktusa adja a kulcsot a fejlődéshez, mely mindig gazdasági alapokon történik.

A kapitalista termelés és vele a polgári társadalom újdonságát abban látta Marx, hogy redukálta a korábbi társadalomszerveződések komplexitását, hiszen két osztályra -kizsákmányoló rosszra és kizsákmányolt jóra- bontotta a társadalmat. A burzsoázia gazdasági rendszere folyamatos expanzióra van kényszerítve, mivel az általa generált túltermelési válságokat vagy a megtermelt javak szisztematikus megsemmisítésével vagy a piacok bővítésével képes kompenzálni (Marx és Engels 2006:512).

---

¹¹ Többek közt Kepler, Darwin

Ezzel a kapitalizmus új és új területeket, földrészeket von be a burzsoá uralma alá, lebontva a helyi hagyományokat, iparokat, szokásokat, kizsákmányolva újdonsült munkásait s mindenütt egy univerzális polgári kultúrát teremtvé meg. A kapitalizmus így fejlődik, ám ezzel Marx szerint saját sírját ássa meg, hiszen *„ugyanolyan mértékben fejlődik a proletariátus, a modern munkások osztálya...”* (Marx és Engels 2006:513).

Végeredményképp a föld minden területén ugyanazon viszonyok jönnek létre: elnyomók (tőkések) és elnyomottak (munkások) fokozódó ellentéte. Az így kibontakozó (eszkatológikus) történetfilozófia színpada újfent maga a világ, tehát Marx megismételte Hegel expanzív törekvését a világtörténet és üdvtörténet azonosítására. A feszültséget csak a forradalmi osztályharc szünteti meg, mely lépcsőzetesen ébreszti rá a munkásságot történelmi küldetésére (Marx és Engels 2006:514). Ekkor már a proletárnak, mint önmagáért való entitásnak kell megvalósítania a végső jót, tehát a forradalmat.

A proletár uralma Marx szerint nem egy újabb osztálytársadalmat jelent, mivel a kommunista filozófia gyakorlattá válásával a politikai hatalom (mint egyik osztály másik felett gyakorolt uralma) megszűnik. A proletár így nyeri el a „kiválasztott nép” státuszát, a megváltás messiását (Marx 1958:35 és Löwith 1996:85 és Taubes 2004:253).

A folyamat lényege a termelőeszközök közösségi tulajdonba vétele, hiszen a marxi érvelés szerint, ha a termelőeszközök nem köthetők egyetlen osztályhoz sem, akkor megszűnnek az osztályok. Ezáltal *„A régi polgári társadalom s a vele járó osztályok és osztályellentétek helyébe olyan társulás lép, amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének felétele”* (Marx és Engels 2006:521). A rossz, tehát a kapitalista kizsákmányolás és a kispolgárság lesüllyedése valójában mind a nagyobb jót, pontosabban a végső jót készítik elő, mely nem más, mint a kommunizmus (Isten földi országa).

A kapitalizmus szükségszerűen bekövetkező válsága egy világi formában mutatkozó végétélet, a proletárforradalom, mint eszkatológikus pillanat, amely szétszakítja az időbeliséget és egy „örök” birodalmat, a kommunizmust hozza el. A szükségszerűség így szüli a szabadság birodalmát, a történelem végét (Nyirkos 2016:71–93). A világban létező rossz (kizsákmányolás) a végső jóhoz vezető szükségszerűség csupán. A marxizmus azonban nem transzcendens vallás, gondolatattartalmi mégis sokat merítettek a keresztényi értelemvilág mintázataiból.

A teodicea „csődjé” (Marquard 2001) ebben a folyamatban válik a történelemfilozófia alapjává. A külső, vallási mozzanatokat immanens törvényszerűségek váltják fel. Kant óvatos kísérletét egyre elkötelezettebb s magabiztosabb értelemshövelvények követték. A polgári életvilág legitimációja

mellett, (Miklós 2011) s ezzel a nemesi társadalmi pozíciókkal szemben (Koselleck 2016) kibontakozó történetfilozófiai teodiceák, a dialektika révén semlegesítették a világban lévő rosszat, mint az elkövetkezendő vagy épp belőle sarjadó jó táptalaját. Látható, hogy nem beszélhetünk a hit-vallási tartalmakkal való szakításról, sokkal inkább azok átmentése ment végbe egy ész-vallás kísérletbe, mely legracionálisabb formában Marx, felszínen tudományos, mélyrétegeiben vallási, értelemvilágában nyert polgárjogot.

A keresztényi eszkatológiát az evilági aktivizmus váltja fel. Az ezzel kapcsolatos értelemszövevények a természettudományok történelemre való alkalmazása mellett a történetiség vallási eredetű, egyre inkább szekularizálódó tudományosság hatása alatt születtek meg (Koselleck 2016:167). A folyamat lépésről-lépésre haladt: Kant habozott a fátumot és faktumot egyesíteni, Herder azonban már csak az általánosítás mértékében látott különbséget köztük. Hegel úgy vélte, hogy a faktumban a fátum nyilatkozik meg, míg Marx esetén már a fátumnak faktummá kellett válnia.

Az eseményeket irányító, az ember hiányossága teremtményéhez mért tökéletlensége okán, megismerhetetlen Istentől (Ágoston, Tamás), az ember szabadságát biztosító, de ezzel kompromisszumra kényszerülő Istenen át (Leibniz), egészen, az értelmes történelemben feltáruló, de személyesen nem beavatkozó Istenig (Hegel) mozgó értelemtartalmakat, végül a Feuerbach fémjelezte antropológiai fordulat fordítja evilági projekcióba. Marx így már a korszellemhez igazodva „divatosan” („tudományosan”) írta meg teodiceáját.

Az affektív megismeréstől a kognitív megismerésig tartó mozgás révén az ember, mint cselekvő felértékelődik, a rossz megokolása elhagyja Istent (felmenti a vádak és a cselekvés joga alól), s már az embert helyezi középpontba. Ennek okán helyesebbnek tartom a teodicea helyett a „homodicea” kifejezés használatát. Tehát már az ember és a rossz kapcsolata kerül középpontba.

Ezzel összefüggésben a korszakot a vallási gondolatszilánkok háttérbeszorítása s egyfajta forradalmi várakozás, a történetfilozófia beteljesülése iránti remény jellemzi. Azonban a várt forradalmak elbuktak, vagy csak partikulárisan érvényesültek. Marxot ugyan nem rengette meg az események illetén alakulása, azonban a polgárság más köreiben felvetette fejét a történetfilozófia és általában a rossz megokolása iránti kritikai kétely.

V. A rossz megokolásának elméleti kudarca

Ebben a szellemi közegben alkotott Jacob Burckhardt (1818-1897), akinek józan szkepszise nem engedte, hogy a történelemfilozófiát és a történelmet egységnek tekintse. Nem kívánt rendszert alkotni, célja pusztán annyi volt, hogy a *„történeti megfigyelések és kutatási eredmények egész sorát egy félig meddig esetleges gondolatmenetre fűzzük...”* (Burckhardt 2001:11). A történetfilozófia egy eszme szolgálatába állította a tényeket, mely Hegel esetében a szabadság volt. Azonban Burckhardt szerint már kezdettől fogva tévútra vezet a fátum elsődlegességének gondolata, mivel már eleve téves alapelvekből indul ki. Az ehhez hasonló elvek „felismerése” lehetetlen, mivel az ember képességei túl szerények ahhoz, hogy be legyen avatva *„az örök bölcsesség céljaiba”* (Burckhardt 2001:13). Minden olyan értelemszövevény, mely a jelent nevezi meg a kiteljesedés csúcspontjának, abba a hibába esik, hogy egy előzetes gondolatot, elvet kíván beleoktrojálni a valóságba, de ahogy Burckhardt megjegyzi: a gondolat megalkotója *„olyan eszméktől van átitatva, melyeket filozófusunk harmadik-negyedik életévétől szívott magába”* (Burckhardt 2001:13). Ezzel minden történetfilozófia egy partikuláris kultúrát emel a „világtörténet” metafizikai szintjére miközben, az értelemadás, ugyanazon sajátos racionalitásának a fogja marad.

Nemcsak a filozófia, hanem a teológia is tett kísérletet a történelem sajátos értelmezésére, mint például Ágoston, de az ember korlátoltsága révén *„Itt semmi dolgunk vele”* mondja a bázeli professzor (Burckhardt 2001:13). Az olyan történelmi jelenségek, mint az állam vagy a vallás kezdetei mindig kérdésesek, az ember képtelen felderíteni a pontos genezisüket. Ahogy az ezen jelenségekről tett megállapítások is mindig a kultúremler megállapításai, tehát egy bizonyos racionalitás és értelemadás keretei közt érvényesek. Ez az oka annak, hogy minden „világtörténet” gyanús volt a bázeli történész számára. *„Milyen bajosan látunk bele kortársainkba és felebarátainkba – hát még más fajták embereibe!”* (Burckhardt 2001:15).

Ám a végesség és korlátoltság felismerése nem a történelemről való lemondáshoz vezet, hiszen a történelem, kontinuitása révén mégis jelen van egy állandóság, a történeti hagyomány az egyetlen értelem mely kiemeli az embert a barbárságból (Burckhardt 2001:17-18). Az univerzalizmussal szembeni averziója vitte rá Burckhardtot, hogy más kultúrák, így az antik görögség történelemszemléletét állítsa a kortárssal szembe, ezzel mintegy

„kimutatva, hogy minden „világtörténet” csak egy lokalitás értelemvilágának metafizikai síkra emelése.

A görög ciklikusság, vagy épp a keresztény linearitás, makroszinten a világhoz való viszony egyedi racionalitásait tükrözi, mikroszinten az egyéni intenciók, érdekek és értékek hajtotta keretrendszerek. Az önmagát objektívnak feltüntető törekvések is a szubjektivitás csapdáiba futnak bele. Utóbbira példákat hoz fel, többek közt a türelmetlenségből fakadó ítéletet. Burckhardt szerint ez akkor lép fel, ha nincs elegendő tudásunk egy korszakról, melyet egy általunk „kedvelt” kor követ, *„és pl. szívesen feláldoznánk néhányat a huszonhat egyiptomi dinasztiából, hogy végre-valahára Amaszisz király és vele a liberális haladás kerekedjék felül”* (Burckhardt 2001:24). De hasonló előítélet még a kulturáltság foka szerinti ítélet. A jelenből megalkotott kultúra fogalom szolgál ilyenkor mércéül korábbi korok megítéléséhez, *„és ráadásul az ember abba a nevetséges illúzióba ringatta magát, hogy a szellemi, sőt az erkölcsi tökéletesedés felé tartunk”* (Burckhardt 2001:26). Nemcsak az ember objektív megismerését vonta kétségbe, hanem a törtélemben fellépő rossz és jó kiegyenlítő voltát is. Egy „rossz” eseményt nem tesz semmissé egy „jó”, még akkor sem, ha a rossz szükséges előzménye a jónak. Az emberi fantázia itt is átszellemíti a faktumot, de a pusztulás egyáltalán nem involválja maga után az újjászületést (Burckhardt 2001:33).

Végezetül a kompenzáció részlegesen fellépő jelenségét (járványok utáni népszaporulat) is elveti, mint lehetséges teodiceát. Ennek oka, hogy *„a kompenzáció nem afféle kárpótlás a szenvedésekért..., hanem csupán a megsebzett emberiség tovább élése a súlypont áthelyeződésével”* (Burckhardt 2001:35). A történelem nem üdvökonómia, a jó és a rossz nem egyenlítődnék ki, pusztán a világ kauzális rendjének ember általi rendezése végett létrejött kulturális fogalmak. A bázeli történész értelemvilágában felsejlik, hogy a gyilkosságok, háborúk, pusztítások mögött emberi akaratok, intenciók húzódnak meg, melyek önmagukat nemesként, szükségesként, a nagyobb jó érdekében cselekvőként igyekeznek bemutatni. *„Az ember ugyanis szégyelli hőn áhított és mindenféle gáztett révén megkaparintott hatalmat...”* (Burckhardt 2001:58). Ez értelmezhető a teodicea (és a homodicea) instrumentalizálására tett utalásként is, hiszen a polgári életvilág teoretikusai saját érdekeik, értékeik és intencióik legitimálására, szükségyszerűségére alkották meg a történetfilozófiát (Koselleck 2016).

Ezzel a rossz megokolásának és a jó győzelmének bizonyítása elveszti egykori dicsfényét, a bázeli professzor óráit látogató Nietzsche fogja „mestere” gondolatait tovább racionalizálni.

Friedrich Nietzsche (1844-1900) számára a történelemben megnyilatkozó magasabb értelem legalább annyira ellenszenves volt, mint Burckhardt szemében. Nincs megváltás vagy teodicea a világban, *„A világ egyetemes jellege ezzel szemben örökkévaló káosz...nincs benne rend, tagozódás, forma, szépség, bölcsesség, vagy hívják is bárhogyan mindezen esztétikai antropomorfizmusokat”* (Nietzsche 2018:107).

A világot nem lehet leírni a morál vagy az esztétika révén, mint ahogy Hegel vagy épp Marx tette. *„Mikor nem fognak már többé elsötétíteni bennünket Istennek mindezen árnyékai?”* (Nietzsche 2018:108). Ám mestere szemlélődésével ellentétben Nietzsche a cselekvő emberi viszonyulást élteti, így már nem a történelem maga a fontos, hanem az azt eszközként felhasználó szubjektum (Miklós 2011:219). A történelem önmagában csak egy eseményhalmaz, hogy abban értelem tételeződjék, ahhoz az kell, hogy valaki interpretálja. Ám ezen mozzanat révén válik az interpretáló eszközévé a történelem. Ezért *„a történelem mindenekelőtt a tevékeny és hatalmasé, azé, aki nagy harcot harcol”* (Nietzsche 2004:106). Ennyiben a történelem mindig valakinek/valakiknek a konstrukciója, műalkotása lesz, *„csak ha a történelem elbírná azt, hogy műalkotássá formálódjék, tehát hogy tiszta műalkotássá váljon...”* (Nietzsche 2004:141). Ebben az értelemszövevényben mind a történelemteológia mind a történelemfilozófia valójában csak meghatározott emberek narratívái, műalkotásai, tehát a teodicea művészei a faktumból szobrász módjára vágták ki a fátumot.

Az embertől független magasabb értelemről vagy célról Nietzsche őrültje mondja ki a végítéletet, miszerint: *„Hová lett Isten? – kiáltotta –, majd én megmondom nektek! Megöltük őt, – ti és én! Mindnyájan gyilkosai vagyunk!”* (Nietzsche 2018:118). Isten halála – ezen gondolat következetes végigvitele nemcsak a keresztényi értelemvilág alól húzta ki a talajt, hanem az üdvtörténeti történetfilozófia legitimációját is semmissé tette.

A magára maradt ember feladatát Nietzsche az értékek újra értékessé tételében látta, de szerinte ehhez fel kell hagynia Isten árnyékainak hajkurászásával, tehát a keresztényi eszkatológia evilági formáival (liberalizmus, marxizmus): *„egyszerűen nem tartjuk kíváncsnak, hogy az igazságosság és egyetértés birodalmát megalapítsák ezen a földön”* (Nietzsche 2018:236).

Spengler (1880-1936) saját bevallása szerint Nietzsche eszmeiségének folytatója volt (Spengler 2011:13). Ám míg a filológus-költő a prosperáló Német Császárságban élt, addig Spenglernek a világháború poklával kellett szembenéznie (Csejtei-Szabó 2009:69). A háború jelentette pusztítás és vele a Birodalom bukásának tapasztalata révén a nietzschei szkepszis pesszimizmusba fordult.

Spengler szakított a történelem hagyományos korszakolásával, helyette a magas kultúrák történetét emelte középpontba. Ezek a kultúrák mind átmennek a keletkezés, virágzás és elhalás periódusain, mindegyikük hasonló folyamatokon megy keresztül. Szerinte minden magaskultúrát két szakasz jellemez, az elsőt kultúrának, míg a másodikat civilizációnak nevezhetjük. *„Minden kultúrának megvan ugyanis a maga civilizációja”* (Spengler 2011:57).

A kultúra szakaszában kezd kibontakozni az adott kultúrára jellemző racionalitás, ám ekkor még organikus, nem tudatos formában. Ezen periódusban eredeti műveket alkotnak, szimbolikusan megjelenítik az adott kultúrkörre jellemző legfőbb törekvéseket.

Az ezt követő civilizációs szakasz a kultúra racionalitását következetesen kifejti, döntővé válik a már meglévő művek, értékek maradéktalan kibontása, technikailag magas szintű és mennyiségileg növekvő reprodukciója. Azonban ez egyben a lezáró szakasz is, *„A civilizáció visszavonhatatlan vég, amely belső szükségszerűségből hajtva újra és újra beköszönt”* (Spengler 2011:57). Spengler elméletének szerkezete alapvetően kizár mindenféle üdvtörténeti lehetőséget. *„A való élet keménysége a lényeges, nem pedig az élet fogalma, ahogyan azt az idealizmus struccfilozófiája tanítja”* (Spengler 2011:13).

A minden magasabb céltől mentes, és a megszűnéssel végződő, cirkuláris történelemfilozófia értelemvesztést jelent a hozzá nem egy elemben hasonló vicói elmélethez képest, ahol azonban Isten végig jelen van és pedagógiaileg igyekszik nevelni az embert, ezzel mégis értelmet adva a rossznak.

Spengler végleg leszámolt a Nyugat-központú progresszív történetfilozófiával, főműve *A Nyugat Alkonya* a halál felől megírt civilizációs folyamat elméleteként is értelmezhető.

A 20. század totalitárius rendszereinek kialakulása, illetve a racionálisan megszervezett, tömeges megsemmisítés hosszú időre felbomlasztotta a történelem értelmébe vetett optimista hitet. A modern történetfilozófia egészen Burckhardtig többnyire üdvtörténeti jellegű volt. A történelmi változások által egyre növekvő szkepszis azonban hamar a faktumot tette meg elsőlegesnek s Nietzsche örültjével búcsút vett a fátumtól.

Spengler ezen folyamatnak volt beteljesítője, amennyiben egy többé kevésbé zárt történetfilozófiai rendszert alkotott, mely teljesen mentes volt az üdvtörténeti elemektől. A történelem immár alkalmatlanná vált a rossz elméleti megokolására, vagy egy pozitív végcélhoz vezető út leírására.

A 20. század első felének történeti eseményei, illetve a gondolkodási struktúrák változása jó időre perifériára szorított minden progresszív, eszkatológikus értelemvilágot.

VI. Gyászbeszéd a teodicea sírjánál

Odo Marquard (1928-2015) annak a nemzedéknek volt jeles képviselője, melyet Helmut Schelsky szkeptikus generációnak nevezett. Ez a generáció fiatalon élte meg a második világháborút, melynek hatására egyrésről a német értelmiség számára kellett a romokból új utat építenie, másrésről a történelem értelmességének, progresszív oldalának sikertelenségét kellett formába öntenie (Miklós 2011:314-315). Gondolkodásának visszatérő eleme a teodicea kudarcának kérdésköre. Marquard szerint „*A sors nem up to date immár*”, ezzel a jó és a rossz sem indokolható meg a sors által, helyette az ember önrendelkezése lépett a fátum helyére, minden csinálmány már (Marquard 2001:53). Ezzel többek közt Spengler ok-okozati elv és sorseszme felosztása is elavulttá vált. De hogy jutottunk ide? Marquard Nietzsche, Habermas és Heidegger gondolatai révén fejti ki saját álláspontját. Eszerint Isten halála a teodicea megoldhatatlanságából fakadt, „*Ahol létezik a rossz, ott Istent csak önnön nemléte igazolhatja...*” (Marquard 2001:58).

Marquard szerint egyre megy, hogy Istent halottnak (Nietzsche), cselekvésre képtelennek (Habermas, Oeing-Hanhoff, Dorothee Sölle), vagy visszavonultnak (Heidegger) fogják fel, a gondolkodás iránya ugyanaz: az ember felértékelődése Istennel szemben. Ezzel az embernek magának kellett teremtvé válnia, „*Az ember autonómiája Isten trónfosztásában gyökerezik*” (Marquard 2001:60). A színpadra lépő egyén saját világának megjavítását tűzte ki céljául, ám Marquard szerint minden ilyen progresszív törekvés teljes kudarcot vallott, mind önnön maga ellentétébe fordult, „*...az eredmények gyalázatot hoznak a szándékra...*” (Marquard 2001:68).

A jakobinusok vagy épp a kommunisták sikertelen kísérletei a földi mennyország megteremtésére mind vérfürdővel végződtek. Ezekre a kudarcokra az ember elhárító technikákat dolgozott ki, melyek enyhébb formája a történelem elhallgattatása, a korábbi égbekiáltó negatív tapasztalatok elcsitítása.

Radikálisabb formája azonban a bűnbakkeresés, az eszme és a valóság, a fátum és a faktum feszültsége helyett más embercsoportok vád alá helyezése. „*Így születik meg a kifogások magaskultúrája...*” (Marquard 2001:69). Ezáltal nyerne felmentést a forradalmárok, s kerülnek vád alá *ellenségeik*. Marquard szerint ezen értelemszövevény egyben a fátum visszacsempészését jelenti, hiszen a forradalmárok másokra tolják át a felelősséget, „*úgy, mint amiről nem tehetnek, és mint ami a nyakukba szakadt*” (Marquard 2001:70).

A progresszív felfogás a hagyományos értékekkel találta szembe magát, melyek ellenálltak a haladásnak, ezáltal a rossz megtestesítőjévé váltak a történetfilozófia szemében. „A rossz modern jóra magyarázása (...) ugyanakkor a jó rosszra magyarázásába torkollik tehát, aminek okán újfent farkasszemet kell néznünk a rosszal (...) melynek pedig ki kellett volna húznunk a méregfogát: a teodiceával” (Marquard 2001:290).

A szkeptikus filozófus az ember végességéből kiindulva úgy vélte, hogy a rosszat el kell túrnunk, mivel nem szüntethetjük meg. De ez nem a rossz problémájának feladásával jár, sok választ kell kidolgozni rá, de sohasem eshet az ember egy narratíva csapdájába. A valóság rehabilitálása és felmentése a rossz megokolásának vádjá alól csak az abszolút igazságok pluralizálásával, történelembe ágyazásával, illetve az eszkatológikus várakozás feloldásával, elengedésével mehet végbe. A teodicea megoldhatatlan, de foglalkozni kell vele, ugyan az ember a teodicea „*problémái közül egyetlen egyet sem oldott meg – ám emberektől már ez sem csekélység*” (Marquard 2001:296).

Hans Peter Duerr (1943-) annyiban állt egy fronton Marquarddal, amennyiben mind a ketten a megismerés egységes gondolatának ellenzői voltak. A relativista-szkepticista gondolkodás lemond a valósággal szembeni támadásról, hogy annak elfogadásáig jusson el (Miklós 2011:21). Hans Peter Duerr tagadta az egyetemes igazságokat, úgy vélte, hogy a megismerés alapja egyszerűen csak az elfogadás (Duerr 1998:14, 65). Ám tudásunk ettől még nem válik hitté, helyette az életmód¹² fogalmát vezette be (Duerr 1998:27)-

Ezzel Duerr le kívánt számolni a metafizikai alapokon működő megismeréssel és tudással, mivel szerinte azt fogadjuk el, ami életmódunkból fakadóan annak véljük s nem az egyetemesnek kikiáltott dogmákat. A tárgyat és tudatot nem választotta el, hisz a megismerő szubjektum és a megismert objektum, mint olyan nem létezik szerinte (Duerr 1998:14,45). Az életmódból fakadó megismerés így áll szemben az analitikus gondolkodással, mivel egységben kívánja tartani azt, amit a modern tudat felszabdal.

A teodicea értelemszövevénye – lépjen fel akár a történelemteológia, akár a történelemfilozófia képében – mint egy racionális világrend iránti igény valójában az értelmetlen félelemből fakadt (Duerr 1998:15). Duerr szerint le kell mondanunk a metafizikai világlátásról, hiszen amúgy sem veszünk semmit. „*Harapjunk bele a savanyú almába, és véges lényekként érzük be az örökös bizonytalansággal!*” (Duerr 1998:14). A világban nincs értelmes rend,

---

¹² A fogalom alapvetőleg wittgenstein-i

nincs elrejtőzött Isten sem, ahogyan az üdvökonómia is legfeljebb emberi vágy volt. „Hisz eleve nincs semmiféle bizonyosság amiről le kellene mondanunk, és nincs Isten sem, aki hallgatásával szólna hozzánk” (Duerr 1998:14). Isten – és vele a teodicea – akkor vesztette el létért vívott küzdelmét, amikor Isten visszavonult az aktív cselekvéstől, elrejtőzött, „Nem kellene egy rejtett Istennek képesnek lennie arra, hogy megmutatkozzon, amikor csak kedve telik rá?” (Duerr 1998:61).

A második világháborút követően a tudomány- és ismeretelméleti relativizmus volt hivatott búcsút venni a végső igazságoktól, legalábbis képviselői szerint. Az abszolút igazságokról való lemondás és a létértelemzések pluralitása csökkentette az „így kell lennie morál” világ-ellenes mivoltát. Minden kijelentés a valóságba ágyazottan, egy adott életvilágon belül csak feltételek mellett és nem kizáró érvényessége mellett való elfogadása – ez volt az alternatíva '68-ban újjáéledő baloldali hegelianizmussal szemben.

Mégis a gazdasági növekedés, technológiai fejlődés és a szovjet-blokk veresége mintha újra felélesztette volna az igényt a homodicea bújtatott értelemszövevényeinek irányába.

VII. Harmadnapra feltámadott

Robert Spaemann (1927-2018) az anyagi javak előállítása terén elért javulást nevezte meg, mint az Istenről való diskurzus háttérbeszorulásának egyik fő okát. „...a modern tudomány haladása az egyik oka az Istennel kapcsolatos híresztelés elhalkulásának” (Spaemann 2011:2). Az anyagi javak jelentette téves mámor, illetve az evilági életszínvonal gyors emelkedése okán a realitás mögött esetlegesen meghúzódó értelemre már nem kérdezzünk rá. A tudományos gondolkodás alkalmatlan a mögöttes világ vizsgálatára, mivel a modern tudomány „A létezőknek nem a lényegét, hanem keletkezésük feltételeit akarja feltárni...” (Spaemann 2011:2). A tudományos haladás pedig képes volt elhiteni, hogy eljön az idő amikor mindenre talál választ. Mégis „A tudományos világnézet a világot és vele saját magát is végső soron megalapozatlannak és irracionálisnak tartja” (Spaemann 2011:3).

Az Istenhit jelenti a hitet a világ értelmes alapzatában, a lét és értelem egysége ez. Spaemann végtére is a világ racionális (tudományos) megalapozhatatlanságát állítja, mely ebből fakadóan képtelen választ adni a rosszra. Ellenben „Aki Istenben hisz, azt vallja, hogy a két feltétlenség, a lét és a jó, végső soron egy” (Spaemann 2011:5).

Fichte nyomán a jó és a létezés egységét, pontosabban egymáshoz tartozását állítja, s a kettő egysége szerinte az Istenfogalom. A világban fellelhető bűnök szintén az értelmes alap részeként szolgálnak, ám nem Isten akarataként, ehelyett „...a bűn is az ő akaratát szolgálja” (Spaemann 2011:6). Így a világban fellépő rossz eszköz Istennek, hogy megvalósítsa a nagyobb jót, ezáltal pedig minden bűn szükséges a jóhoz.

A korábbi teodiceák kapcsán Spaemann kiemeli, hogy sikerükhöz bizonyos előzetesen elfogadott alapelvek szükségeltettek. Ám idővel az alapelveket megkérdőjelezték, ezzel pedig a teodiceát magát is. Ezért Spaemann megalkotta saját, „Nietzsche rezisztens” istenbizonyítását, „Ez az istenbizonyítás a nyelvtanból építkezik, pontosabban az ún. *futurum exactum*-ból indul ki” (Spaemann 2011:13).

Ennek lényege a jelen és a befejezett jövő összekapcsolása, így a most az egykor-volt fog létezni státuszával lesz azonos. Ebben az értelemben minden igazság örök, tehát egy esemény nemcsak megtörténtekor igaz, hanem azután is, hogy az eseménynek vége van. „A jelen mindig valóság marad mint az eljövendő jelen múltja” (Spaemann 2011:13).

A valóságosság így az emlékezetben van megalapozva. Az emlékezet megszűnésével sem oldódik fel az igazság, hiszen egy esemény nem válik meg

nem történté attól sem, hogy már nem emlékeznek rá. A narratív és az ontológiai valóság nem egy és ugyanaz. Gondolatait a következőképp zárja: „*Ha létezik valóság, akkor a futurum exactum szükségképpen és vele a valóságos Isten feltevése*” (Spaemann 2011:13).

Yuval Noah Harari (1976-) szerint a homo sapiens meghódította és átformálta a rendelkezésére álló világot. Ám a sapiens is csak egy lépcsőfok, sikere pusztán megteremti a Homo Deus lehetőségét (Harari 2020). A korai sapiens a világban való rosszért saját isteneit/Istenét okolta, így a járványok, halál, éhezés mind-mind Isten haragjának, büntetésének élték meg (Harari 2020:11-67). A 21. század embere azonban már másképp látja a rossz okát, „*Nem kell többé semmilyen istenhez vagy szenthez imádkoznunk, hogy megszabadítson tőlük. Jól tudjuk, mit kell tennünk, hogy elejüket vegyük – és rendszerint sikerrel járunk*” (Harari 2020:11).

A korábbi szerzők esetében láthattuk miként lép egyre inkább az ember a világ színpadára, hogy válik Isten autonómiájának örökösévé. A technológia révén az ember lesz a valóság ura, az éhezés, a járványok, sőt maga a halál is kiküszöbölhető az emberi technológia segítségével. Harari azonban ennek minden következményét számba veszi. Az isteni teremttéssel együtt a rossz is az ember vállát nyomja. Tehát a rossz is az ember kezébe kerül, s bár többek közt legyőzte a vírusokat, „*Valószínű tehát, hogy komolyabb járványok csak abban az esetben fenyegetik a jövőben az emberiséget, ha maga az emberiség hozza létre őket...*” (Harari 2020:21). Mindezek ellenére a rossz megszüntethető, és az ember törekszik is rá, hogy mindezt felszámolja. Azonban sikerével nem éri be, hiszen mindig új igények lépnek fel s ezek kielégíttetlensége új rosszt szül. A halál nem számolható fel a sapiens biológiai korlátaival, ezért az ember új célja, hogy: „*A Homo sapiensből Homo deust csináljunk*” (Harari 2020:27).

Az istenné fejlesztés ideája mögött a rossz legyezősének akarata áll. Harari szerint az ember technológia általi megistenüléséhez három út vezet: biológiai tervezés, kiborgtervezés és a szervetlen lények tervezése (Harari 2020:45). Mind a három út közös mivolta abban rejtezik, hogy míg az ezt megelőző technológiai fejlesztések nem érintették az ember alapvető lényegét, addig most egy forradalom előtt áll az emberiség. Ebből a szempontból teljesen mindegy milyen módon megy majd végbe, „*Akárhogy is, ha a technológia képessé tesz bennünket arra, hogy áttervezzük az emberi agyat, a homo sapiens el fog tűnni...*” (Harari 2020:48).

Az emberi antropológiájából fakadó szükségszerűségeket (halál, depresszió, félelem stb.) felváltja a technológiai tervezés jelentette szabadság, amivel *„az emberi történelem véget ér, és kezdetét veszi egy egészen új folyamat, amelyet az olyan emberek, mint Önök vagy én, el sem tudnak gondolni”* (Harai 2020:48). Sokak szerint ezzel megy végbe majd az ugrás a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába, mely ugrás elkerülhetetlen, hiszen *„a történelem általános irányában biztosak lehetünk”* (Harai 2020:48). Így születik a Homo deus, mellyel majd lezárul az istenné válás projektje.

Harari mindazonáltal teret enged az ezzel kapcsolatos aggályoknak is, hiszen miért is válhatna mindenki Homo deus-szá? Elképzelhetőnek tartja, hogy csak kevesek kiváltsága marad, míg a tömegek szenvedésén mit sem változtat (Harari 2020:56). A kételyekkel szemben új vallás(ok) fognak fellépni, mely(ek) *„kutatólaboratóriumban fog(nak) megszületni”* (Harari 2020:302). Ezek a vallások a génmanipulálás és algoritmusok biztosította megváltás ígéretével igyekeznek majd meggyőzni a tömegeket. Hordozóik és vallási virtuózaik pedig a Szilícium-völgy hi-tech gurui lesznek, akik itt a földön a technológia révén hirdetik az örök boldogságot.

Harari a techno-vallásokat két nagy csoportra osztja: a technohumanizmusra és a dataizmusra. A technohumanizmus alapja az eddig ismertetett Homo deus, míg a dataizmus más alapokon gondolkodik, melyben már nem az ember a központi tényező. A dataizmusban nem emberek vagy isteneket tisztelnek, hanem az információt. Az univerzum adatfolyamokból áll, minden entitás értékét az adatfeldolgozás mértéke szabja meg (Harai 2020:316). Egy pop dal vagy egy klasszikus komolyzenei mű értékét az általuk jelentett adatmennyiség dönti el, s mivel utóbbi több hangot, komplexebb mintázatot hordoz, ezért a pop dal kevésbé számít értékesnek ebben az értelemvilágban.

Az egyre inkább felhalmozandó információtömeget algoritmusokkal kell rendezni, melyek kapacitása többszörösen túlszárnyalja az emberét. Így válnak az emberek pusztá eszközökké, amiknek a „Mindenek Internetjének” megalkotásán kell fáradozniuk (Harai 2020:327).

Ez a kozmikus adatfeldolgozó rendszer mintegy Istenként jelenik meg a dataisták számára. Ebben az értelemszövevényben a rossz is átértékelődik, új jelentése az információ áramlást gátló tényező lesz. *„A dataizmus tehát úgy tartja, hogy a legfőbb jó az információ szabadsága”* (Harari 2020:328). Az értelem forrása és a végső jó a már említett mindentudó/mindenható adatrendszerhez való csatlakozás. Ez az eszkatológiai mozzanat zárja le a történelmet, ez az ugrás jelenti a földi menyországot. Ezzel az információ lépne az ember helyére, ahogy egykor az ember lépett Isten helyébe.

A második világháborút követő konjunktúra és egyre fokozódó technológiai fejlődés jelentette új kontextusban Spameann egy utolsó kísérletet tett Isten megalapozására és a tudományos világnézet hibáinak feltárására. Azonban érvelése egyszerűen nem tudott mit kezdeni a technológiai sikerektől felbuzdult gondolkodók eszméivel.

Harari sokkal plauzibilisebben képes a valóság jelentette kontingenciák domesztikálására. A múlt már nem szolgálhat támaszként a rossz megokolásában, helyét a jövő iránti vágyakozás vette át. A technológia révén megistenülő ember – ezen értelemszilánk racionális (következetes) folytatása az isteni mindenhatóságtól az emberi mindenhatóságig terjedő értelemvilágnak. A dataizmus kapcsán az analógia félreismerhetetlen: ahogy az ember megfosztotta Istent trónjától, úgy dönti meg az ember szentségét az általa teremtetett információ.

Az Ágostontól a dataizmusig tartó mozgás egyben az emberi méltóság isteni megokolásától, az ember önmagában álló értékességén át egészen az ember információ révén való kitüntetettséig halad, miközben a rossz története a fátumtól a faktumig mozog, hogy aztán újra fátummá legyen.

Ezzel a fausti teodicea kibomlásának és alakulásának egy lehetséges vázlatát rajzoltam meg. Kezdetben a teodicea Isten igazolását jelentette a rosszal szemben (Pl.: Ágoston, Leibniz), ez azonban az értelemfigurációk változásával elégtelenné vált. Isten halálával helyére a „homodicea” lépett, tehát az ember igazolása a rosszal szemben (Pl.: Marx, technohumanizmus). Az ember korlátjai és a technológiai fejlődése révén az értelemhorizontokon már látható az embert letaszító értelemvilág, a „datadicea”, ami pedig az információ igazolását jelentheti a rosszal szemben.

VIII. Post scriptum

Ebben a fejezetben már nem foglalkozom a teodiceával, helyette néhány tudásszociológiai vázlatpontot szeretnék megrajzolni a teljesség igénye nélkül, melyekkel célozom az olvasót további gondolkodásra ösztökélni.

A civilizáció folyamata nemcsak az alakzatok és figurációk felől írható meg, az affektus-modellálással, a külső kényszerek belsőkké tételével, a megismerés affekció felől kogníció felé való mozgásával, és az uralmi központok monopolizálódásával (Elias 2004) párhuzamosan, társadalmi és természeti valóságunkat, sajátos értelemadásunk révén is domesztikáljuk (Marquard 2001 és Miklós 2011). Ebből fakadóan az értelemfigurációk változása is szerves része a civilizáció folyamatának s ezzel a szociológia értelemhorizontjának. A kultúra alapvetően vallásos értelemtartalmi egyre inkább a világ kauzális autarkiaja felé mozdulnak el, de a civilizáció nem szakítás a kultúrával, hanem folytatása, kibontása (Spengler 2011). Hegel, Marx, de akár a technohumanizmus is, a keresztényi gondolatmintákra alapul, legyen szó az eszkatológiáról, az ember kitüntetett szerepéről, vagy épp a történeti kezdet és végpontról.¹³

Minden racionális alapja valami irracionális. Legyen szó intézményekről vagy értelemszövevényekről, végső megalapozásuk racionálisan lehetetlen. Mindig vannak elfogadott alapelvek, melyek lehetővé teszik, hogy valami végig gondolt, többé-kevésbé koherens kulturális jelenség ráépüljön. Ha úgy tetszik minden "rendszer" alapja egy "életvilág". Speaman az alapelvek elfogadásáról írt, melyek lehetővé tették a korábbi Isten-igazolásokat, Hans Peter Duerr az igazságot az elfogadáshoz kötötte, amit az életmódban horgonyzott le (Duerr 1998 és Speaman). Husserl a tudományok esetén beszélt azok irracionális alapjáról, míg Webernél az ember racionális cselekvéseit irracionális diszpozíciók orientálják (Husserl 1998 és Weber 1987, 38-44).

A fausti racionalitásban, illetve jelen írásban is két mélyszerkezeti gondolkodási stílus tárulkozik fel, melyek gondolati fenomén szinten folyamatosan változnak. Lásd a kereszténység leple alatt a Civitas Dei és az

---

¹³ Csak utalásszerűen: A kereszténység értelemvilágának sajátos alapelemeit többek közt Krisztus második eljövételének gondolata formálta, így az időfelfogást is, mely kezdeti azonnaliságból idővel késlekedéssé szelődött. De hasonló konstituáló elem volt a tekintély/hierarchia, melyet az üdvösség kiszolgáltatása és missziója formált kezdetben. A megismerés terén pedig a patrisztikus teológia fejtett ki nagy hatást a Lét szimbolikájának bevezetésével (Lafont 1998:37,89,92,105,120)

Civitas Terrara ellentétét, később a progresszív-konzervatív oppozíciót s talán a jövőben a technohumanizmus és a dataizmus feszültségét. Röviden a hibákkal terhelt valóság elfogadása, a lehetséges művészete, szemben a tökéletes idea/utópia akarásával, a minek kell lennie technikájával.

A „homodicea” esetében az embernek kell felszámolnia a rosszat, ez azonban könnyen más embercsoportok üldözésébe fordult át, hiszen a rosszért sem tehető már Isten felelőssé, csakis az ember (Marquard 2001). A szociológia és minden tudomány számára ebből levonható tanulság, hogy a morállal csak vád alá lehet helyezni a valóságot, megérteni nem.

Az önmagát „kritikai szociológiának” nevező gondolatvilág tudományossága ebből fakadóan kétséges, a szociológia nem a nyomorultak ötödik evangéliuma, hanem a társadalmi valóság lehetséges kereteken belüli „objektív” megismerése.

A marxi teória önmagát tudományos alapokon álló elméletnek tekintette (Berdjajew 1932:105), ellenben az olyan kategóriák, mint a „kizsákmányolás” nem alapoZHatóak meg tudományosan, hanem csak morálisan (Löwith 1996:84). Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij helyesen állapította meg, hogy a szocializmus túlmutat a történelmi materializmuson, „...mert a szocializmus nemcsak munkáskérdés, nemcsak az úgynevezett negyedik rend kérdése, hanem legfőképpen ateista kérdés, az ateizmus jelenkori megtestesülésének, egy olyan babiloni toronynak a kérdése, amelyet ugyancsak Isten nélkül építenek, de nem azért, hogy a földről elérjék az eget, hanem hogy lehozzák az eget a földre.” (Dosztojevszkij 1975:36).

A történelemnek¹⁴ vagy a (vele egyjelentésű) civilizációnak, mint folyamatnak nincsen átfogó célja, ellenben van iránya, mely irány az alakzatok és értelemzővevények komplex, többszörösen egymásba gabalyodott szövedéke mentén mozog a létrejövéstől a megszűnésig. Racionális, amennyiben emberi intenciók¹⁵ kölcsönhatásaiból épül fel, s irracionális, amennyiben nincs átfogó értelme, célja. Mozgása mégis (igaz, a társadalmi csoportok, terek és idők közt egyenlőtlenül) leírható a közösségtől társadalomig (Tönnies 2004), falutól a megalopoliszig (Spengler 2011), szokástól a jogig (Durkheim 2001), külső kényszertől a belsőig (Elias 2004), rögzítettségétől a szellemítettségig (Karácsony – Pokol 2011) való elmozdulással.

¹⁴ A „történelem” mindig valamely magas kultúra történelme

¹⁵ Intenció, mint a létezőkben szunnyadó belső törekvés

Befejezésképp, napjaink értelemhorizontján pislákoló fényről még nem tudni, hogy a nyugat alkonyának utolsó sugarai vagy épp a poszt-humán korszak hajnalpírja. A technológiai fejlődésben rejlő potenciálok révén továbbra is képes lehet legyőzni a válságokat s ennek eredményeként jelentősen javítani állampolgárainak életszínvonalát (Harari 2020).

Mégis, a technológiai győzelem magában hordja a kultúra elhalásának lehetőségét. A szubjektum kitüntetett szerepének megszüntetése a dataizmus által – ez lehet nyugat igazi alkonya.¹⁶

A fausti racionalitás alapelemeinek felszámolása jelenti a nyugat-európai magas kultúra végét, hiszen ekkor sajátos értelemadása szűnik meg, s helyét egy újfajta racionalitás veszi át. Ahogy a kereszténység a római racionalitás végét jelentette, úgy a dataizmus is magában hordja ennek lehetőségét(!).

---

¹⁶ A bevándorlás, gyermektelenség, a világtársadalomtudat mind-mind csak felszínes szimptómák, melyek legalább annyira sújtották a kései Rómát, mint napjaink Európáját.

Irodalom

- BARUGE, Remi (1994): *Európa - A római modell*. Piliscsaba: PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
- BERDJAJEV Nikolaj (1932): *The Russian Revolution*. New York: VITAL REALITIES
- BOSSUET, Jacques-Bénigne (1895): *Bossuet egyházi beszédei 1. köt.* Esztergom: Laiszky János könyvnyomdája
- BURCKHARDT, Jacob (2001): *Világtörténelmi elmélkedések*. Budapest: ATLANTISZ
- CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó (2009): *Oswald Spengler élete és filozófiája*. Máriabesnyő-Gödöllő: ATTRAKTOR
- DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor Mihajlovics (1975): *A Karamazov testvérek I.* Budapest: EURÓPA KÖNYVKIADÓ
- DUERR, Hans Peter (1998): *Sem Isten sem mérték*. Budapest: ATLANTISZ KIADÓ
- DURKHEIM, Émile (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: OSIRIS
- FEUERBACH, Ludwig Andreas (1983): *A kereszténység lényege*. Budapest: AKADÉMIAI KIADÓ
- Gyergyai Albert (Ford.) (1984): VOLTAIRE: *Candide vagy az optimizmus*. Budapest: EURÓPA
- HARARI, Yuval Noah (2020): *Homo Deus*. Budapest: ANIMUS
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Budapest: AKADÉMIAI KIADÓ
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. In: GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás (szerk.) (2006): *Történetelmélet I.* Budapest: OSIRIS. p. 368-457
- HERDER, Johann Gottfried (1983): *Értekezések, levelek*. Budapest: GONDOLAT
- Herder, Johann Gottfried: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*. In: HERDER (1978): *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Budapest: GONDOLAT
- HIDAS Zoltán (2018): *Törékeny értelemvilágaink -A világalakítás rendje és szabadsága*. Budapest: GONDOLATKIADÓ
- HUSSERL, Edmund (1998): *Az európai tudományok válsága I-II.* Budapest: ATLANTISZ KIADÓ
- Kant, Immanuel: *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből*. In: GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás (szerk.) (2006): *Történetelmélet I.* Budapest: OSIRIS. p. 276-288
- KARÁCSONY András – POKOL Béla (2011): *Paradigmák előterében*. Máriabesnyő: ATTRAKTOR
- KELEMEN János (2006): *Az ész képe és tette*. Budapest: ATLANTISZ
- KOSELLECK, Reinhart (2016): *Kritika és válság*. Budapest: ATLANTISZ
- LAFONT, Ghislan (1998): *A katolikus egyház teológiatörténete*. Budapest: ATLANTISZ KIADÓ

- LÖWITH, Karl (1996): *Világtörténelem és üdvtörténet*. Budapest: ATLANTISZ
- MARQUARD, Odo (2001): *Az egyetemes történelem és más mesék*. Budapest: ATLANTISZ KÖNYVKIADÓ
- MARX, Karl és ENGELS, Friedrich (1958): *Karl Marx és Friedrich Engels művei 2*. Budapest: KOSSUTH
- Marx, Karl és Engels, Friedrich: A Kommunista Párt kiáltványa In. GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás (szerk.) (2006): *Történetelmélet I*. Budapest: OSIRIS. p. 506-529
- MIKLÓS Tamás (2011): *Hideg démon*. Budapest: KALLIGRAM
- NIETZSCHE, Friedrich (2004): A történelem hasznáról és káráról in: *Korszerűtlen elmélgedések*. Budapest: ATLANTISZ
- NIETZSCHE, Friedrich (2018): *A vidám tudomány*. Máriabesnyő: ATTRAKTOR
- Norbert ELIAS (2004): *A civilizáció folyamata*. Budapest: GONDOLAT KIADÓ
- NYÍRI Tamás (1991): *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Budapest: SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
- NYÍRKOS Tamás (2018): *Politikai teológiák. A demokráciától az ökológiáig*. Budapest: TYPOTEX KIADÓ
- PAIS István (1973): Feuerbach és a vallás. *Létünk*, 2-3. p. 109-122
- PATSCH Ferenc (2010): A szenvedés: botrány és kegyelem. *Vigilia*, 75 (4). [http://real.mtak.hu/24019/1/Patsch Ferenc Vigilia 2010 4 u.pdf](http://real.mtak.hu/24019/1/Patsch_Ferenc_Vigilia_2010_4_u.pdf) (letöltve: 2020.02.06.)
- SPAEMANN, Robert: *Racionalitás és Istenhit*. <http://filozofia.uni-miskolc.hu/wp-content/uploads/2011/11/SpaemannRacioIstenhitHU.pdf>
- SPENGLER, Oswald (2011): *A nyugalat alkonya 1. köt.* Budapest: NORAN LIBRO
- SZENT ÁGOSTON (1997): *A boldog életről / A szabad akaratról*. Budapest: EURÓPA
- TAUBES, Jacob (2004): *Nyugati eszkatológia*. Budapest: ATLANTISZ
- TENGELYI Iászló (1984): *Autonómia és világrend*. Budapest: MEDVETÁNC
- TÖNNIES, Ferdinand (2004): *Közösség és társadalom*. Budapest: GONDOLAT KIADÓ
- TUDÓS-TAKÁCS János (szerk.) (2002): *Aquinói Szent Tamás: A teológia foglalatata I*. Budapest: GEDE TESTVÉREK
- TURAY Alfréd (2002): *Istent kereső filozófusok*. Budapest: SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
- VICO, Girambattista (1979): *Új Tudomány*. Budapest: KOSSUTH KIADÓ
- ISKY S. Béla (2006): *Játék és alap, Teodicea-kísérletek a kortárs teológiában*. Kolozsvár: KOINÓNIA KIADÓ
- WEBER, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ
- ZIMMER, Robert: *A kapu újra nyílik*. HELIKON, Budapest, 2008

Farkas Zoltán

A társadalmi csoport fogalma és típusai

Absztrakt

A társadalmi csoport fogalma meglehetősen sokértelmű fogalom általában a társadalomtudományokban és a szociológiában. A társadalmi csoport e tanulmányban tárgyalandó felfogása egy átfogó szociológiai társadalomelméletbe, az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. A tanulmány első részében az intézményes csoport fogalmán belül a társadalmi csoport és a társadalom fogalmának meghatározásával foglalkozom. A második részben tipizálom a társadalmi csoportokat, egyrészt a társadalmi viszonyok tartalma szempontjából, másrészt bizonyos formai ismertetőjegyek szerint. Az előbbi szempontból különbséget teszek a társadalmi társulás és a társadalmi egyesülés között. Az utóbbi szempontból megkülönböztetem egymástól a formális és a nem-formális társadalmi csoportokat, a társadalmi kiscsoportokat és a nagycsoportokat, valamint a társadalmi célcsoportokat és a területi csoportokat.

Kulcsszavak: társadalom, társadalmi csoport, társadalmi társulás, társadalmi egyesülés, társadalmi csoportok formai típusai

Abstract

The concept of social group is a rather ambiguous concept in the social sciences in general and in sociology. The conception of social group to be discussed in this paper fits into a comprehensive sociological social theory, the theory of institutional sociology. In the first part of the paper, I deal with the definition of the concepts of social group and society within the concept of institutional group. In the second part, I typify social groups, on the one hand, in terms of the content of social relations and, on the other hand, in terms of certain formal characteristics. From the former point of view, I distinguish between social association and social union. From the latter point of view, I distinguish between formal and informal social groups, social small groups and large groups, as well as social target groups and territorial groups.

Keywords: society, social group, social association, social union, formal types of social groups

I. Bevezetés

Mint szinte valamennyi jelentős fogalom, amely a szociológiában a társadalmi létezők vagy jelenségek kifejezésére szolgál, a társadalmi csoport fogalma is meglehetősen sokértelmű fogalom általában a társadalomtudományokban és szűkebben a szociológiában. A társadalmi csoport kifejezéssel jelölt fogalom vagy fogalmak különböző felfogásai részben abból erednek, hogy a különböző szemléletmódokat képviselő különböző elméletekbe különböző fogalmak illeszthetők többé vagy kevésbé következetesen. A társadalmi csoportok e tanulmányban tárgyalandó felfogása egy átfogó szociológiai társadalomelméletbe, az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. Ezért gyakran kell majd hivatkoznom *Társadalomelmélet* című munkám (a továbbiakban TE) eddig megjelent egyes kötetekre és fejezeteire, és a szóban forgó elmélet korábban tárgyalt és e tanulmányban használt fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell a tanulmány megfelelő értelmezéséhez.

Arra való tekintettel, hogy a csoport meglehetősen sokértelmű fogalmától eljussunk a társadalmi csoport és a társadalom fogalmához, a TE hatodik fejezetében mindenekelőtt különbséget tettem a kategoriális csoport és az együttélési csoport között (Farkas 2010: 251–263). Az egyének valamilyen kategoriális csoportja nem emberi együttélési forma, hanem csupán bizonyos szempontból hasonló tulajdonsággal rendelkező egyének halmaza. Meghatározásom szerint az *együttélési csoport* emberi viszonyokkal egymáshoz fűzött, egymással tartósan együtt élő egyének összessége. A fentebb hivatkozott helyen tárgyaltak értelmében az együttélési csoport integrációját biztosíthatják az érzelmi viszonyok vagy az intézményes viszonyok, és ez alapján különböztettem meg egymástól az együttélési csoport két típusát, az érzelmi csoportot és az intézményes csoportot. Az *intézményes csoport* rendszerbe szerveződött intézmények érvényességi körébe eső és intézményes viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége.

Az intézményes csoportokon belül különbséget tettem a *közösségi csoportok*, a *társadalmi csoportok* és a *felemás testiségi intézményes csoportok* között. A közösségi csoportokon belül megkülönböztettem a tiszta közösségeket és a kvázi-közösségeket. Láttuk, hogy a felemás testiségi intézményes csoportok egyik altípusát az ellátási intézményes csoportok, másik altípusát a kényszerű intézményes csoportok képezik. A fentebb hivatkozott helyen már röviden meghatároztam a társadalmi csoport fogalmát is, és rámutattam a társadalmi csoportok legfőbb sajátosságaira.

A következőkben részletesebben elemzem a társadalmi csoportokat, különös tekintettel arra, hogy a TE – kidolgozás alatt lévő és később megjelenő – negyedik részében (ötödik kötetében) a társadalmi csoport szintjén elemzem a társadalmi jelenségeket.

II. A társadalmi csoport fogalma

A társadalmi csoportokról szóló vitában az is vita tárgyát képezi, hogy a valóságban egyáltalán léteznek-e társadalmi csoportok (erről lásd pl.: Thomasson 2019: 4830–4833). Felfogásom szerint természetesen léteznek az egyének olyan csoportjai, amelyeket esetleg társadalmi csoportoknak is nevezhetünk. Azonban az e tekintetben különböző felfogások nemcsak aszerint különbözhetnek, hogy tartalmi szempontból milyen fogalmakban szeretnék kifejezni az egyének bizonyos köreit, hanem abból a szempontból is, hogy mely fogalom jelölésére szeretnék használni a társadalmi csoport kifejezést. Egyes szerzők tágabb, mások viszonylag szűkebb értelemben határozzák meg a szóban forgó kifejezéssel jelölt fogalmat. Mindazonáltal a társadalmi csoport kifejezés tágabb vagy szűkebb értelmű használata mögött nem feltétlenül húzódnak meg jelentős szemléletmódbeli különbségek.

A legtágabb értelemben társadalmi csoportoknak nevezik a kategoriális csoportokat is, amennyiben azok „társadalmi” szempontból relevánsak (pl.: Greenwood 2003; Iris 2003; Ritchie 2020; Thomsson 2019). Az egyik felfogás szerint például az emberek faj, életkor, nem stb. szerinti csoportjai is társadalmi csoportok, amennyiben szabályok alakultak ki abban a vonatkozásban, hogy mások hogyan tekintsenek az adott csoport tagjaira, hogyan viselkedjenek a csoport tagjai irányában és/vagy maguk a csoport tagjai hogyan tekintsenek önmagukra és másokra, valamint hogyan viselkedjenek (Thomsson 2019: 4837–4842). Greenwood (2003: 101) olyan népeséggként határozza meg a társadalmi csoportot, amelynek tagjait az ismeretek, az érzelmek és a viselkedés osztott „társadalmi” formái kötnék össze. A társadalmi csoportban az ismeretek, az érzelmek és a viselkedés jellemző formáit a csoport tagjai azért és úgy jelenítik meg, mert és ahogyan a csoport más tagjai fenntartják és alkalmazzák azokat. Az említett szerző szerint társadalmi csoportot alkothatnak például a könyvelők, a történészek, a feministák, a protestánsok, a maffia tagjai vagy egy városállam polgárai (102). Eszerint egy kategoriális csoport (például a könyvelők vagy a történészek csoportja) is lehet társadalmi csoport, amennyiben az adott csoport tagjait összekötik az ismeretek, az érzelmek és a viselkedés osztott „társadalmi” formái.

Részben más felfogásban társadalmi csoportnak nevezhetjük az egyének olyan összességét, amelyre bizonyos mértékben jellemző a közös azonosságtudat és a közös kultúra (Iris 2003: 225). A szóban forgó felfogás szerint a társadalmi csoport tagjaira jellemző a vonzódás egymáshoz, amelynek révén azonosítják egymást és amelynek révén más emberek azonosítják őket. Így a kategoriális csoportot vagy aggregátumot az egyének bármilyen tulajdonsága szerint, a társadalmi csoportot viszont elsődlegesen az azonosságtudat szerint határozhatjuk meg. Például a fekete amerikaiakat elsődlegesen nem a bőrük színe teszi társadalmi csoporttá, hanem a rájuk jellemző azonosságtudat. Tehát ilyen értelemben egy kategoriális csoport tagjai is alkothatnak más szempontból társadalmi csoportot, amennyiben az egyének adott körére bizonyos mértékben jellemző a közös azonosságtudat és a közös kultúra.

A szociológiai irodalomban az előző két bekezdésben említett felfogásokhoz képest többnyire szűkebb értelemben határozzák meg a társadalmi csoport fogalmát, és társadalmi csoportnak – bár más megközelítésben, de leginkább – a felfogásom szerinti együttélési csoportot nevezik. Eszerint a társadalmi csoport azon egyének összessége, akiket közösen osztott szabályok, illetve elvárások és/vagy tartós „társadalmi viszonyok” kötnek össze, akik közös célokkal és azonosságtudattal rendelkeznek, valamint akik között rendszeres „társadalmi” kölcsönhatások figyelhetők meg. Az angol nyelvű bevezető szociológiai tankönyvek jellemzően e szűkebb felfogást képviselik (pl. Andersen–Taylor 2017: 111; Giddens–Duneier–Appelbaum–Carr 2018: 123). Ilyen értelemben valamennyi együttélési csoport társadalmi csoport, és például a közösségi csoport is a társadalmi csoport egyik altípusának tekinthető (lásd pl.: Brint 2001; Waters 2016). E felfogás a társadalmiság tágabb értelmezésével függ össze, amely szerint a társadalmi egyáltalán az emberek közötti.

A fent említett, viszonylag szűkebb felfogás részben különböző (esetleg bizonyos szempontból szűkebb vagy tágabb) változataival találkozhatunk a szociológiai irodalomban. Például McGrath (1984: 12–13) szerint a társadalmi csoport magában foglal két vagy több egyént, mint a csoport tagjait, akiket összekötnek a viszonyok bizonyos mintázata; e viszonyok meghatározzák a tagok közötti kölcsönhatásokat, amelyek adott feladatok ellátására, illetve adott célok elérésére irányulnak. Hindriks felfogásában adott egyének akkor alkotnak társadalmi csoportot, ha rendelkeznek egy közösen elfogadott döntési mechanizmussal, amely meghatározza, hogy mit kell tenni és kik tartoznak a társadalmi csoporthoz (Hindriks 2008: 126–127; 2013: 423). Itt eltekintek e felfogások és saját felfogásom közötti hasonlóságok és különbségek érdemi tárgyalásától, és rátérek saját felfogásom tárgyalására.

A fent említett szűkebb felfogásokhoz képest én bizonyos szempontból még szűkebben és sajátos értelemben határozom meg a társadalmi csoport fogalmát, amely összefügg a társadalmiság általam képviselt szűkebb értelmezésével. Mint fentebb említettem, az együttélési csoportokon belül én különbséget teszek az érzelmi csoportok és az intézményes csoportok között; az intézményes csoportokon belül megkülönböztetem a közösségi csoportokat, a társadalmi csoportokat és a felemás testiségi intézményes csoportokat. Tehát felfogásom szerint az együttélési csoportok nagyon különböző természetűek lehetnek, és a társadalmi csoportok az együttélési csoportok egyik altípusát képezik.

A társadalmi csoport rendszerbe szerveződött társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége.

E rövid meghatározás szerint a társadalmi csoportot egyrészt társadalmi intézmények alkotják, amelyek rendszerbe szerveződnek. Másrészt, ezen intézmények érvényességi körét előíró szabályok kijelölik a társadalmi csoport viszonylag állandó tagjainak a körét, akik azonban személy szerint esetleg cserélhetők. Harmadrészt, a társadalmi csoport tagjait az adott intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok, azaz érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok fűzik egybe. Tehát a társadalmi intézmények többé vagy kevésbé rendszerbe szerveződve és az általuk létrehozott társadalmi viszonyok révén teszik környezetüktől viszonylag elkülönült és egységes egészzé az egyének adott körét. Társadalmi csoport ilyen értelemben például a vállalat, az egyetem, a politikai párt, a polgármesteri hivatal, a szakszervezet, a szakmai egyesület, de – bizonyos szempontból, a társadalmi élet szféráját tekintve – a város és az állami (vagy nemzeti) társadalom is.

A TE negyedik fejezetében hangsúlyoztam, hogy a társadalmi intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg (Farkas 2010: 86–87). Tehát a társadalmi csoportban a szabályokhoz való alkalmazkodás a racionális alkalmazkodás, és a csoport intézményeinek a tényleges funkciója érvényesül. Az adott csoporton belüli társadalmi viszonyok alapvetően meghatározzák a csoport tagjainak magatartását, amely alapvetően érdekmotivált magatartás, de részben lehet társadalmi kényszmotivált magatartás is. A szóban forgó csoportban tehát társadalmi kölcsönhatások figyelhetők meg az egyének között, amelyek társadalmi cselekvésekből, illetve a társadalmi cselekvések bizonyos vonatkozásából

épülnek fel. A csoporton belüli társadalmi viszonyok azonban nem csupán az adott csoporton belüli kölcsönhatásokat határozzák meg, hanem e kölcsönhatásokkal összefüggésben lehetővé tehetik azt is, hogy a csoport tagjai összehangoltan, azaz egységként vegyenek részt az adott csoporton kívüli egyénekkal és csoportokkal kapcsolatos kölcsönhatásokban.

Különbséget tehetünk a társadalmi csoport és a társadalom fogalma között: *Társadalomnak nevezzük azt a társadalmi csoportot, amely az adott kutatás vagy elemzés tárgyát képezi, és amely összetettsége szempontjából lehet homogén társadalom vagy heterogén társadalom.*

Például beszélhetünk a magyar társadalomról, ha a magyar állam területén élő és a magyar állam intézményeinek érvényességi körébe eső egyénekre és csoportokra gondolunk; de beszélhetünk egy üzem társadalmáról is, ha az adott üzem dolgozói képezik a kutatás tárgyát, és ezen belül is találhatunk még további társadalmi csoportokat. E felfogás szerint tehát az elemzés szemlélete szerint tehetünk különbséget a társadalmi csoport és a társadalom fogalma között.

Parsons a társadalmi rendszer fogalmán belül különbözteti meg a társadalmat, de nem az előző két bekezdésben említett értelemben. Felfogása szerint a társadalom olyan társadalmi rendszer, amely eleget tesz a hosszú távú fennmaradás valamennyi lényeges funkcionális követelményének; amely magában foglalja az összes funkcionális mechanizmust, amely a társadalmi rendszer fennmaradásához szükséges (Parsons 1951: 19; Parsons–Shils 1962: 196; ford. 1988: 11). Más megfogalmazásban: a társadalom olyan társadalmi rendszer, amely más társadalmi rendszereket is tartalmazó környezetével szemben a legnagyobb fokú önállósággal rendelkezik (Parsons 1971: 8; ford. 2000: 43). Én ehhez nagyrészt hasonló értelemben heterogén társadalomról beszélek.

A TE hatodik fejezetében különbséget tettem a homogén (és a felemás) intézményes csoportok és a heterogén intézményes csoportok között, és ennek megfelelően megkülönböztettem egymástól a homogén társadalmat és a heterogén társadalmat (Farkas 2010: 263–275). A homogén társadalom intézményei elvileg tisztán társadalmi intézmények; az adott csoport tagjai közötti viszonyok elvileg tisztán társadalmi viszonyok, azaz érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok; az adott csoporton belüli jelenségek tisztán társadalmi jelenségek. A valóságban nem létezik ilyen tiszta homogén társadalmi csoport, de tulajdonképpen homogén társadalmi csoportnak tekinthető például a vállalat, az egyetem, a politikai párt, a polgármesteri hivatal, a szakszervezet, a szakmai egyesület stb.

A fentebb idézett helyen rámutattam arra, hogy az átfogó együttélési csoport, amely az egyének szempontjából bizonyos mértékben eleget tesz a funkcionális követelményeknek, eleve csak olyan összetett és heterogén csoport lehet, amelyben az egyének részben szükségleteik közvetlen kielégítésére, részben a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére törekszenek. A heterogén intézményes csoport olyan összetett intézményes csoport, amelyen belül különböző tipikus funkciókat ellátó intézményes csoportok és/vagy különböző életszférák alakultak ki. A heterogén intézményes csoportok típusaiként megkülönböztettem egymástól a heterogén kényszerű csoportot, a heterogén közösséget és a heterogén társadalmat.

A heterogén társadalom integrációját alapvetően biztosító intézmények társadalmi intézmények, és a társadalmi intézmények által meghatározott keretek között alakulnak ki és működnek az egyes életszférák, tehát az alapvető jelentőségű társadalmi élet szférája mellett a kényszerű élet, a közösségi élet és a magánélet szférája. A heterogén társadalomban a társadalmi élet szférájában elvileg tisztán érvényesül a társadalmi intézmények tényleges funkciója, és az intézmények természetének az egyének részéről az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg; a tipikus cselekvések a társadalmi cselekvések, a tipikus kölcsönhatások a társadalmi kölcsönhatások. Heterogén társadalmi csoportok főleg a területi társadalmi csoportok (pl. falvak, városok), és heterogén társadalmi csoport különösen az állami (vagy nemzeti) társadalom.

Hangsúlyoztam, hogy felfogásom szerint viszonylag nagyszámú egyén együttélésének átfogó és önkéntes együttélési formája eleve csak társadalmi alapú együttélési forma, azaz csak heterogén társadalom lehet. A modern állami (vagy nemzeti) társadalom, mint heterogén társadalom kutatásában ezen együttélési csoport mindkét jellemző vonására egyaránt tekintettel kell lenni, azaz hogy egyrészt heterogén együttélési csoportról, másrészt társadalmi csoportról van szó (Farkas 2010: 271–272).

Ha kutatásunk tárgya heterogén társadalom, különbséget kell tennünk az adott társadalom kutatásának a következő két módja között. Az egyik megközelítési mód az, hogy a valójában heterogén társadalmat is homogén társadalomnak tekintjük, tehát az adott társadalomban a társadalmi élet szféráját elemezzük, és eltekintünk más életszféráktól. Ebben az esetben a magánélet, a közösségi élet és a kényszerű élet szféráját mintegy „zárványoknak” tekintjük, amelyekkel érdemben nem foglalkozunk. A másik megközelítési módban érdemben figyelembe vesszük az adott társadalom heterogenitását, de szociológiai (intézményes szociológiai) szempontból.

Ebben az esetben érdeklődési körünk kiterjed átfogóan az adott társadalomra, de kutatásunk területét különösen a társadalmi élet szférája képezi, és más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a kutatás érdeklődési körébe.

III. A társadalmi csoportok típusai

III.1. A társadalmi társulás és a társadalmi egyesülés

Abból a szempontból, hogy az adott csoport intézményrendszere külső vagy belső fedezetű, és ezzel összefüggésben a csoport tagjai közötti viszonyok külsőleges vagy belsőleges társadalmi viszonyok, a társadalmi csoportokon belül megkülönböztetem egymástól a társulásokat és az egyesüléseket.¹ Bár más szempontból, de egyes szerzők részben ehhez hasonló értelemben tesznek különbséget az általam úgynevezett együttélési csoportokon vagy az intézményes csoportokon belül, de ez a megkülönböztetés náluk nem fejezi ki a nem-társadalmi és a társadalmi csoportok közötti megkülönböztetést.

Például Schütz (1964: 252) különbséget tesz az eleve létező (existential) csoportok és az önkéntes csoportok között. Felfogása szerint az eleve létező csoportokban a tipizációk, a relevanciák, a szerepek és a státuszok rendszere eleve adott az egyéni tagok számára. Az önkéntes csoportokban viszont a csoport tagjai együttesen alakítják ki ezt a rendszert és a szituációk közös definícióját. Hechter (1987: 125-126) megkülönbözteti az ellenszolgáltató és az elkötelező csoportokat abból a szempontból, hogy milyen javakat hoznak létre. Nézete szerint az ellenszolgáltató csoportok az adott csoportokon kívüli egyének számára állítanak elő javakat, ezért a tagokat külön jutalmazni kell a hozzájárulásért. Az elkötelező csoportok viszont saját tagjaik számára állítanak elő javakat, ezért a tagok külön jutalmazására nincs szükség. Coleman (1990: 325-349) a szabályok közötti megkülönböztetéshez kapcsolódóan különbséget tesz a tagolt és az egyesített szervezetek, illetve – általánosabb értelemben – a tagolt és az egyesített társadalmi csoportok között. A tagolt szervezetekben (illetve csoportokban) a területileg fenntartott jogok hasznélvezői és célpontjai szét vannak választva, az egyesített szervezetekben (illetve csoportokban) egybeesnek. Weber kifejezését átvéve, Dahrendorf (1976: 167-168) a „kényszerűen összehangolt társulás” kifejezést használja annak a társadalmi szerveződésnek a jelölésére, amelyben jelen vannak a hatalmi viszonyok, és amely a konfliktuselemzés tárgyát képezi.

---

¹ A társadalmi viszony fogalmáról és a társadalmi viszonyok fő típusairól lásd: Farkas 2013: 48–53, 95–136.

Visszatérve az általam alkalmazott megkülönböztetésre, fentebb már említettem, hogy az intézményes csoportokon belül különbséget teszek a közösségi csoportok, a társadalmi csoportok és a felemás testiségi intézményes csoportok között. Itt már csupán a társadalmi csoportok tipizálásával foglalkozom, és a társadalmi csoportokon belül teszek különbséget a társadalmi társulások és a társadalmi egyesületek között.

A társadalmi társulás rendszerbe szerveződött külső fedezetű társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott külsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége. A külső fedezetű intézményekkel és különösen a külső fedezetű társadalmi intézményekkel a TE negyedik fejezetében (Farkas 2010: 18–24, 87–90), a külsőleges társadalmi viszonyokkal a tizedik fejezetében foglalkoztam (Farkas 2013: 101–126, 129–136); ezekkel a kérdésekkel itt érdemben nem foglalkozom.

A fent kiemelt meghatározás szerint a társadalmi társulás intézményei, valamint az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok elvileg az adott társadalmi csoport tagjaitól függetlenül léteznek. A társadalmi társulás intézményrendszerének a fedezetével rendelkezhet az adott társuláson kívüli egyén vagy csoport is. Azonban tulajdonképpen társulásnak tekinthetjük az olyan társadalmi csoportot is, ahol az adott csoport intézményrendszerét a csoport tagjainak egy szűk köre alakítja ki, és végső soron ez a szűk kör ellenőrzi az intézményes szabályok érvényesülését. Társadalmi társulás ilyen értelemben – a társadalmi élet szféráját tekintve – az állami (vagy nemzeti) társadalom, és e társadalmon belül például – az alkalmazottak döntő többsége szempontjából – a vállalat vagy az üzem, az egyetem, de valójában nagyrészt a szakszervezet vagy a politikai párt is. A társuláson belüli társadalmi viszonyok egybeesési vagy ellentétes viszonyok egyaránt lehetnek, de a tagok szűkebb köreiben valójában azonossági társadalmi viszonyok is kialakulhatnak.

A társuláson belül is létezhetnek a tagok szűkebb köreit magukba foglaló társadalmi egyesületek. Például egy vállalat alkalmazottai között bizonyára találunk olyan nem hivatalos egyesületeket, amelyeket klikkeknek is neveznek a szociológiai irodalomban. Ezek léte nem kérdőjelezi meg az adott csoport társulásos jellegét, mivel a társuláson belül esetleg létező egyesületek közötti viszonyok külsőleges társadalmi viszonyok. A valóságban természetesen az is előfordulhat, hogy egy társulás tagjainak egy része között közösségi viszonyok alakulnak ki, ez az eset azonban elvileg már kívül esik a társulás fogalmán.

A társadalmi társulásban a hatékony működéshez szükséges egységet a társulási integráció biztosítja; a tagok magatartását elvileg egyéni érdekeik motiválják, de – az adott intézményrendszer által meghatározottan – ennek révén is lehetővé válik a csoport tagjai közötti funkcionális együttműködés. A társadalmi integráció, és ezen belül a társulási és az egyesülési integráció kérdésével e tanulmányban nem foglalkozom.

A társadalmi társulásokban jelentős mértékben eltérhetnek egymástól a társadalmi intézmények tényleges funkciói az intézményes szabályoktól. A társulás intézményei elvileg külső fedezetű intézmények, és a TE tizedik fejezetében rámutattam arra, hogy a külső fedezetű intézmények kisebb vagy nagyobb mértékben az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékainak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat is létrehozhatnak (Farkas 2013: 78–79). Következésképpen, a társulásokban a külsőleges társadalmi viszonyok által meghatározott társadalmi jelenségek sem feltétlenül felelnek meg az adott viszonyokat létrehozó, illetve meghatározó intézmények szabályainak, és az intézményes szabályokkal ellentétesek is lehetnek.

A társadalmi egyesülésekkel máshol majd részletesebben foglalkozom, a következőkben csupán a társadalmi egyesülés legfőbb vonásaira mutatok rá. *A társadalmi egyesülés rendszerbe szerveződött belső fedezetű társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott belsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége.* A belső fedezetű intézményekkel és különösen a belső fedezetű társadalmi intézményekkel a TE negyedik fejezetében (Farkas 2010: 24–29, 87–90), a belsőleges társadalmi viszonyokkal – mint azonossági társadalmi viszonyokkal – a tizedik fejezetében foglalkoztam (Farkas 2013:126–128); ezekkel a kérdésekkel itt érdemben nem foglalkozom.

A belső fedezetű intézmények fedezetével az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének együttesen rendelkeznek. Tehát a társadalmi egyesülés intézményeit az adott társadalmi csoport tagjai együttesen alakítják ki, és ezáltal együttesen hozzák létre az adott csoporton belüli társadalmi viszonyokat. Társadalmi egyesülést alkothatnak például egy betéti társaság beltágjai, amennyiben a közös gazdasági tevékenység folytatásához hasonló nagyságú vagyont bocsátanak a társaság rendelkezésére, és így befolyásuk a szabályok kialakítására hasonló mértékű, és csak az egyhangúan kialakított szabályok tekinthetők érvényeseknek. A társaság tagjai – a társasági törvény által meghatározott keretek között – viszonylag szabadon alakíthatják ki a társasági szerződést, és ezáltal

alapvetően maguk hozhatják létre az adott társaságon belüli társadalmi viszonyokat. Társadalmi egyesülés lehet ilyen értelemben egy szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekből álló „klikk”, amelynek tagjai arra szerveződtek, hogy kölcsönösen támogatják egymást a jó munkakörök, munkafeladatok, munkaeszközök megszerzésében, az előrejutásban stb. Társadalmi egyesülést alkothatnak a kartellbe szerveződő vállalatok felső vezetői, amennyiben szoros társadalmi kapcsolatokat alakítottak ki egymás között és arra szövetkeztek, hogy egymás között kiküszöböljék a versenyt, együttesen lépjenek fel a kartellen kívüli potenciális versenytársakkal szemben, és ily módon növeljék nyereségeiket.²

A TE tizedik fejezetében hangsúlyoztam, hogy belső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső, és ezáltal belsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének maximális száma elvileg egyértelműen nem korlátozott, de nagy létszám esetén a belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása különösen problematikus (Farkas 2013: 52–53). Következésképpen, társadalmi egyesülés általában az egyének viszonylag szűk köre (legfeljebb 20-25 fő) által alkotva jöhet létre. A valóságban nagyon valószínűtlen, hogy viszonylag nagy létszámú társadalmi egyesülés jöjjön létre, és bizonyos taglétszámon túl már valójában lehetetlen társadalmi egyesülés létrehozása.

Azonban az sem lényegtelen, ha egy adott társadalmi csoport intézményei nem egyértelműen külső fedezetűek, és társadalmi viszonyai nem egyértelműen külsőleges társadalmi viszonyok. Például a szakszervezetek, a szakmai társaságok vagy a politikai pártok intézményei a valóságban tulajdonképpen külső fedezetű intézmények a tagság többsége szempontjából, valamint e csoportok társadalmi viszonyai döntően külsőleges társadalmi viszonyok. Azonban a szóban forgó intézmények és viszonyok bizonyos mértékben rendelkeznek a belső fedezetű intézmények és a belsőleges társadalmi viszonyok bizonyos vonásaival. Tehát e csoportok, bár inkább tekinthetők társadalmi társulásoknak, bizonyos mértékben (általában kismértékben) a társadalmi egyesülésekhez hasonlóak.

A társadalmi egyesülésben a hatékony cselekvéshez szükséges egységet az egyesülési integráció biztosítja, azaz az egyesült érdekek és erők biztosítják; a tagok magatartását elvileg az egyesült érdekek motiválják, amelyek rendszeres társadalmi együttműködést határoznak meg a csoport tagjai között. Mint már

² Az utóbbi két példában, ha a szóban forgó egyének között nem szoros, hanem laza társadalmi kapcsolatok léteznek, felfogásom szerint nem társadalmi egyesülést, hanem (partnerségi) társadalmi hálózatot alkotnak. A társadalmi kapcsolatokról, valamint a szoros és a laza társadalmi kapcsolatokról lásd: Farkas 2013: 157–171.

említettem, a társadalmi integráció, és ezen belül a társulási és az egyesülési integráció kérdésével e tanulmányban nem foglalkozom.

Fentebb volt szó arról, hogy a társadalmi társulásokban jelentős mértékben eltérhetnek egymástól a társadalmi intézmények tényleges funkciói az intézményes szabályoktól. Ezzel szemben, a társadalmi egyesülés belső fedezetű intézményeinek a kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében valamennyi érintett egyén érdemi részvétele elvileg biztosíthatja azt, hogy az egyesülés – ezen intézmények által létrehozott, azaz belsőleges – társadalmi viszonyai megfeleljenek az intézményes szabályoknak. Azonban belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása, és ezáltal belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása eleve problematikus, tehát a valóságban az említett összefüggés csak bizonyos mértékben érvényesül.

A társadalmi egyesülésekben az intézményes szabályoknak való megfelelést alapvetően az határozza meg, hogy ugyanazok az egyének vesznek részt az adott intézmények által a társadalmi viszonyok közvetítésével meghatározott kölcsönhatásokban, akik kialakították ezeket az intézményeket, és akik ellenőrzik az intézményes szabályok érvényesülését. Tehát amennyiben az egyesülés valamely tagja a társadalmi kölcsönhatások során azt tapasztalja, hogy az egyesülés bizonyos más tagjai olyan cselekvési lehetőségekkel és képességekkel, azaz olyan érdekekkel és erőkkal rendelkeznek, valamint olyan cselekvéseket valósítanak meg, amelyek eltérnek az intézményes szabályoktól, illetve a szabályoknak megfelelő érdekektől és erőktől, és ez az eltérés sérti az ezt tapasztaló tag érdekeit, az utóbbi erre felhívhatja más tagok figyelmét, és végül a fedezettel való együttes rendelkezés révén korrigálható az eltérés.

Az előző bekezdésben említett tényező mellett általában az is elősegíti a társadalmi egyesülésekben az intézményes szabályoknak való megfelelést, hogy a valóságban nemcsak a tiszta közösségekben, hanem részben a társadalmi egyesülésekben is kialakul az intézményes szabályokkal való személyes azonosulás. A TE hatodik fejezetében, a tiszta közösség tárgyalásánál utaltam arra, hogy az intézményes szabályokkal való személyes azonosulás kialakulását alapvetően két tényező határozza meg (Farkas 2010: 257). Ugyanakkor ezek a tényezők a valóságban külön-külön nem olyan elengedhetetlen feltételek, amelyek bizonyos mértékig ne lennének pótolhatók. A társadalmi egyesülésekben adott a személyes azonosulás kialakulásának az a feltétele, hogy az egyesülés tagjai maguk alakítják ki az intézményes szabályokat és maguk ellenőrzik e szabályok érvényesülését. Ez lehetőséget nyújt – a hosszú távú érdekezésszerűség alapján alapuló erkölcsi

szabályok kialakulásán túl – a szolidaritásra irányuló erkölcsi értékek kialakulására is, amennyiben a másik feltételt – tehát azt, hogy az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a szükséglet tárgyát képezzék – a valóságban részben pótolni tudják az egyesülés tagjainak személyiségéből eredő motívumok.

III.2. A társadalmi csoportok formai típusai

Eddig tartalmi szempontból, az adott csoporton belüli társadalmi viszonyok jellege szerint különböztettem meg a társadalmi csoportokon belül a társulásokat és az egyesüléseket. Annak ellenére, hogy az általánosan elfogadott felfogáshoz képest itt szűkebben és sajátosan értelmezzük a társadalmi csoport fogalmát, az ilyen értelemben vett társadalmi csoportokat is tipizálhatjuk a szociológiai irodalomban széles körben alkalmazott, de felfogásom szerint csupán formai ismertetőjegyek szerint.

A társadalmi csoportok intézményeinek formalizáltsága szempontjából megkülönböztethetjük a formális és a nem-formális csoportokat. A *formális társadalmi csoport* átfogó intézményrendszerét formális intézmények alkotják, és alapvetően formális intézmények hozzák létre a csoport tagjai közötti társadalmi viszonyokat. A *nem-formális társadalmi csoport* átfogó intézményrendszerét nem-formális intézmények alkotják, és nem-formális intézmények hozzák létre a csoport tagjai közötti társadalmi viszonyokat.

A formális és a nem-formális intézmény fogalmának meghatározásával a TE negyedik fejezetében foglalkoztam (Farkas 2010: 29–34. A fent kiemelt meghatározás szerint a formális társadalmi csoporton belüli társadalmi viszonyokat formális társadalmi intézmények hozzák létre. Formális társadalmi csoport például a vállalat, az üzem, a vállalat egyik osztálya, az egyetemi tanszék. A valóságos társadalmi csoportokban a formális társadalmi intézmények mellett általában kialakulnak nem-formális intézmények is, így tisztán formális csoportokat nehezen találunk. A nem-formális társadalmi csoporton belüli társadalmi viszonyokat nem-formális társadalmi intézmények hozzák létre. Például a munkahelyeken az alkalmazottak szűkebb köreiből létrejöhetnek nem-formális egyesülések, illetve szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekből álló „klikkek” vagy olyan munkacsoportok, amelyek működése formálisan nem szabályozott. Megjegyzem, hogy mivel más szerzők általában nem tesznek különbséget az intézményes viszonyok tartalma szerint a közösségi és a társadalmi csoportok között, nagyrészt a nem-formális csoportoknak tulajdonítják azokat a jellemző vonásokat is, amelyek felfogásom szerint a közösségekre jellemzőek, formalizáltságtól függetlenül.

A széles körben elfogadott felfogásnak megfelelően, a társadalmi csoport nagysága, illetve a csoporttagok száma szerint megkülönböztethetjük egymástól a társadalmi kiscsoportokat és a társadalmi nagycsoportokat. A *társadalmi kiscsoportban* a tagok száma – amely általában nem haladhatja meg a közel 20 főt – lehetővé teszi a rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatást valamennyi tag között, és így nincs feltétlenül szükség formális intézmények kialakítására. A *társadalmi nagycsoport* létszáma nem teszi lehetővé a rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatást valamennyi tag között, és így eleve szükséges vagy nagyobb mértékben szükséges formális intézmények kialakítása.

A társadalmi kiscsoportok létszáma általában nem haladhatja meg a közel húsz-huszonöt főt (Back 1981: 320). E csoportokban nincs feltétlenül szükség az intézményes szabályok formális megfogalmazására, azonban a társadalmi kiscsoportokat mégsem azonosíthatjuk a nem-formális csoportokkal. A társadalmi kiscsoportok formális és nem-formális csoportok egyaránt lehetnek, már csak azért is, mert általában a nagy létszámú formális csoportok is formális kiscsoportokra tagolódnak. Így például egy vállalaton belül üzemeket, műhelyeket, osztályokat, egy politikai párton vagy szakszervezeten belül alapszervezeteket találunk. Mivel a társadalmi nagycsoportok létszáma nem teszi lehetővé a rendszeres személyközi kölcsönhatást valamennyi tag között, az ilyen csoportokban nagyobb szükség van az intézményes szabályok formális megfogalmazására. Bizonyos létszám felett már elkerülhetetlen legalább a legalapvetőbb intézmények formalizált megfogalmazása, a társadalmi nagycsoportok tehát általában formális csoportok.

A TE hatodik fejezetében rámutattam arra, hogy a tiszta közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt (Farkas 2010: 255–256–257). Azonban kiscsoportok társadalmi csoportok ugyanúgy lehetnek, és a fentiekben már csupán a társadalmi csoportokról volt szó. Ugyanakkor a kiscsoportokra nézve is érvényesnek tűnik az – amit a nem-formális csoportokkal kapcsolatban fentebb megjegyeztem –, hogy a szociológiai irodalomban nagyrészt a kiscsoportoknak tulajdonítják azokat a jellemző vonásokat is, amelyek felfogásom szerint nem általában a kiscsoportokra, hanem a tiszta közösségekre jellemzőek. Bár egyetértek azzal, hogy a kiscsoportok általában véve is jelentős szerepet töltenek be az egyének személyiségének formálásában, de lényegesen különböznek a tiszta közösségi csoportok és a társadalmi kiscsoportok személyiségformáló funkciói.

Az intézményesülés alapja szerint megkülönböztethetjük egymástól a társadalmi célcsoportokat és a területi csoportokat. A *társadalmi célcsoport* meghatározott tevékenységi funkció ellátására, és az adott tevékenység során az egyének cselekvéseinek összehangolására létrehozott társadalmi csoport. *Társadalmi szervezetnek* nevezzük a formális társadalmi célcsoportot.

A célcsoportokat meghatározott tevékenységi funkciók ellátására hozzák létre, vagy maguk a csoport tagjai, illetve a tagok egy része, vagy az adott csoporton kívül lévő egyének, illetve csoportok. Felfogásom szerint a valóságban a legtisztább társadalmi csoportok a (homogén) társadalmi szervezetek, amelyek bizonyos szempontból formális csoportok, más szempontból célcsoportok. Ilyen társadalmi szervezet például a vállalat, az egyetem, a bank, a települési önkormányzat stb. Azonban szervezetek, esetleg döntően társadalmi természetű szervezetek, heterogén csoportok is lehetnek, mint például egy bennlakásos iskola (amely tekinthető heterogén társadalmi szervezetnek is, amennyiben az iskola és a kollégium egy szervezetet alkot, és az iskolát tekintjük döntőnek).

A *területi társadalmi csoport* az egymáshoz közeli lakóhelyek alapján kialakult társadalmi intézmények által létrehozott heterogén társadalmi csoport. *Állami társadalomnak* nevezzük egy állam intézményeinek érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és csoportok, valamint társadalmi viszonyaik összességét. Területi társadalmi csoportok például a falvak, a városok, a megyék stb., amelyek más szempontból heterogén csoportok.

A TE hatodik fejezetére hivatkozva fentebb már említettem, hogy a heterogén társadalmi csoportban különböző életszférák találhatók, és a társadalmi intézmények által meghatározott keretek között alakulnak ki és működnek az egyes életszférák, tehát az alapvető jelentőségű társadalmi élet szférája mellett a kényszerű élet, a közösségi élet és a magánélet szférája (Farkas 2010: 269–271). A területi társadalmi csoport különösen fontos formája az állami társadalom, amely ma főleg nemzeti társadalom formájában létezik. Ez a társadalmi csoport elvileg egy adott államhoz köthető, és elvileg esetlegesen ölel fel egy nemzetet, illetve több nemzetet vagy nemzetiséget is magában foglalhat.

IV. Összefoglalás

A társadalmi csoport e tanulmányban tárgyalt felfogása egy átfogó szociológiai társadalomelméletbe, az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. A tanulmány első részében az intézményes csoport fogalmán belül a társadalmi csoport és a társadalom fogalmának meghatározásával foglalkoztam. Felfogásom szerint a társadalmi csoport rendszerbe szerveződött társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége. Különbséget tettem a társadalmi csoport és a társadalom fogalma között. Eszerint társadalomnak nevezzük azt a társadalmi csoportot, amely az adott kutatás vagy elemzés tárgyát képezi, és amely összetettsége szempontjából lehet homogén társadalom vagy heterogén társadalom.

A második részben tipizáltam a társadalmi csoportokat, egyrészt a társadalmi viszonyok tartalma szempontjából, másrészt bizonyos formai ismertetőjegyek szerint. Az előbbi szempontból különbséget tettem a társadalmi társulás és a társadalmi egyesülés között. A társadalmi társulás rendszerbe szerveződött külső fedezetű társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott külsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége. A társadalmi egyesülés rendszerbe szerveződött belső fedezetű társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott belsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége.

Annak ellenére, hogy az általánosan elfogadott felfogáshoz képest én szűkebben és sajátos értelemben határoztam meg a társadalmi csoport fogalmát, az ilyen értelemben vett társadalmi csoportokat is tipizálhatjuk a szociológiai irodalomban széles körben alkalmazott, de felfogásom szerint csupán formai ismertetőjegyek szerint. E szempontokból megkülönböztettem egymástól a formális és a nem-formális társadalmi csoportokat, a társadalmi kiscsoportokat és a nagycsoportokat, valamint a társadalmi célcsoportokat és a területi csoportokat.

Irodalom

- Andersen, Margaret L. – Howard F. Taylor (2017): *Sociology: The Essentials*. (9th ed.). Boston, MA: Cengage Learning.
- Back, Kurt W. (1981): Small Groups. In Moris ROSENBERG – Ralph H. TURNER (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York, NY: BASIC BOOKS, 320-343.
- Brint, Steven (2001): Gemeinschaft Revisited: A Critique and Reconstruction of the Community Concept. *Sociological Theory*, 19 (1): 1-23.
- COLEMAN, James S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- DAHRENDORF, Ralph (1976): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London: ROUTLEDGE AND KEGAN PAUL.
- Farkas Zoltán (2010): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: BÍBOR KIADÓ.
<https://www.researchgate.net/publication/299283037>
- Farkas Zoltán (2013): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Miskolc: BÍBOR KIADÓ.
<https://www.researchgate.net/publication/299283678>
- Giddens, Anthony – Mitchell Duneier – Richard P. Appelbaum – Deborah Carr (2018): *Introduction to Sociology*. (11th ed.). New York, NY: W. W. Norton and Company.
- Greenwood, John D. (2003): Social Facts, Social Groups and Social Explanation. *Noûs*, 37 (1): 93-112.
- HECHTER, Michael (1987): *Principles of Group Solidarity*. Los Angeles, CA: UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS
- Hindriks, Frank (2008): The Status Account of Corporate Agents. In Hans B. SCHMID – Katinka SCHULTE-OSTERMANN – Nikos PSARROS (eds.): *Concepts of Sharedness – Essays on Collective Intentionality*. Frankfurt: ONTOS VERLAG, 119-144.
- Hindriks, Frank (2013): The Location Problem in Social Ontology. *Synthese*, 190 (3): 413-437.
- Iris, Marion Young (2003): Polity and Group Difference. A Critique of the Ideal of Universal Citizenship. In Derek MATRAVERS – Jon PIKE (eds.): *Debates in Contemporary Political Philosophy. An Anthology*. London and New York, NY: ROUTLEDGE AND OPEN UNIVERSITY, 219-238.
- MCGRATH, Joseph E. (1984): *Groups: Interaction and Performance*. Englewood Cliffs, NJ: PRENTICE-HALL.
- PARSONS, Talcott (1951): *The Social System*. New York, NY: FREE PRESS.
- PARSONS, Talcott (1971): *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, NJ: PRENTICE HALL

- Parsons, Talcott (2000): A modern társadalmak rendszere. In FELKAI Gábor – NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ, 40–61.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (1962): Values, Motives, and Systems of Action. In (ed.): *Toward a General Theory of Action*. New York, NY: HARPER AND ROW PUBLISHERS, 45-275.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (1988): A társadalmi rendszer. In Némédi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5–37.
- Ritchie, Katherine (2020): Social Structures and the Ontology of Social Groups. *Philosophy and Phenomenological Research*, 100 (2): 402–424.
- Schutz, Alfred (1964): *Collected Papers II.: Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Thomasson, Amie L. (2019): The Ontology of Social Groups. *Synthese*, 196 (12): 4829–4845.
- Waters, Tony (2016): Gemeinschaft and Gesellschaft Societies. In George RITZER (ed.): *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. (2nd edn.). New York: BLACKWELL.

Zárug Péter Farkas

Cél vagy melléktermék?

Beteljesült-e a rendszerváltozás programja az Orbán-rendszerben?

Absztrakt

A munka célja hogy választ keressen arra a kérdésre, hogy több mint harminc évvel a rendszerváltozás után a demokratikus átalakulások, és a kiépülő új alkotmányos, parlamentáris és kormányzati struktúrák milyen viszonyban vannak mindazzal, amit az átmenet demokratái egykor meghirdettek. Igaz-e az a politikatörténeti narratíva, amely úgy tekint a Fidesz-KDNP tíz éves kormányzati ciklusára, mint amelyben maga a rendszerváltozás programja teljesedett ki, vagy a lusztráció nélkül végbement magyar átmenet, és az ezt biztosító diktatúra és demokrácia közötti jogfolytonosság csakis egy „melléktermékként” létrejövő demokráciát eredményezett?

Kulcsszavak: magyarországi rendszerváltozás, lusztráció, jogfolytonosság, konszenzuális és/vagy többségi modell, Orbán-rendszer

Abstract

The aim of the work is to find an answer to the question of how the democratic transformations and the emerging new constitutional, parliamentary and governmental structures, more than thirty years after the change of regime, relate to everything that the democrats of transition once proclaimed. Is the narrative of political history that treats the ten-year government cycle of Fidesz-KDNP as the program of regime change itself complete, or is the Hungarian transition without lustration and the legal continuity between the dictatorship and democracy that ensures it only a “by-product” resulted in democracy?

Keywords: Hungarian transition, and regime change, lustration, legal continuity, consensual and/or majority model, Orbán-system.

I. Bevezetés

1990-2020. 30 év Magyarországon. „Történelmi korszaknak” ettől jóval rövidebb időszakokat is szokás nevezni, ahogy világtörténelmi, vagy nemzeti szereplőknek is gyakran jóval kevesebb idő jut, s mégis kitűnnek vele örökre koruk történetéből. Nyilván ezek mögött korszakosan kitűnő teljesítmény, tett, rendszer és ennek működése kell álljon, vagy „történelmi idők”, amikor a hazának, nemzetnek a szíve együtt dobban, s valósított és nyert meg, vagy épp bukott el valamely nagy eszmét, harcot, forradalmat, netán háborút.

A politikai változások bármelyike – forradalom, puccs, reform vagy átmenet – nagy átalakulásokat tűzhet ki célul, hogy aztán a valóság praxisa megmutassa, hogy mennyit is ért a „szent eszme”, a nagy változás nagy programja a tettek és a valóság tükrében. Merthogy a belőlük kinövő politikai rendszerek fogják megmutatni valójában, hogy végül a kitűzött célok megvalósultak-e, vagy inkább a létrejött világ csak egyfajta „mellékterméke” a már rég utat-, és célt vesztett átalakulásoknak.

Jelen rövid dolgozat e gondolatmenet alapján kívánja röviden felvillantani a rendszerváltozás politikai céljait, s mindezt összevetni a rendszerváltozás lezárása után kiépülő Orbán-kormányok rendszerszintű működésével, és politikai eszméivel. A vizsgálódásunkban teret engedünk a politikatudomány modális megközelítésének, annak a módszernek, amely nem zárkózik el szigorúan a „mi lett volna, ha?” kérdésfelvetéstől, azonban ezt szigorúan csak a lehetséges/szükségszerű kód mentén érvényesítjük.

Mindehhez először megvizsgáljuk, hogy melyek voltak a magyar átmenet rendszerváltó politikai elitjének legfőbb céljai a politikai, gazdasági, társadalmi átalakulás kapcsán, hogy aztán egy nagy ugrással áttérjünk a Fidesz és Orbán Viktor hatalomra kerülésének körülményeire, szemügyre vegyük ennek ideológiai hátterét és viszonyát a rendszerváltozás programatikus célkitűzéseseihez képest. Megvizsgáljuk röviden az Orbán-rendszer¹ lényegi elemeit, és ennek kétharmados parlamenti többségének lehetőségeit a rendszerváltozás programmegvalósítása szempontjából.

---

¹ Az „Orbán-rendszer” kifejezést egyfelől Tellér Gyula „Született-e „Orbán-rendszer” 2010-2014 között? című dolgozata, valamint e sorok írója által a „Leviatán ébredése” című kötetben tisztázott alapvetések mentén értelmezzük.

Alapkérdésünk: az új alkotmány születése, a konszenzuális demokratikus modell, többségi modellre váltása, mindennek alkotmányos és jogalkotási háttere, az új – 2010 utáni – politikai aréna összetétele, valamint az állam és a kormánypárt átfogó működése beteljesítette-e a rendszerváltozás alapprogramját.

A Fidesz és Orbán Viktor kommunikációja, történetmesélése mindenképp ezt a narratívát képviseli, sőt ezt 2020-ban már nagyobb történeti dimenzióban is igyekezett értelmezni, amikor, hatalmi önértelmezésben eljutott odáig, hogy nemcsak, hogy a rendszerváltozás beteljesítője a 2010 után kiépült Orbán-rendszer, de valami olyasmi, amire, s ennek alkotóira, a magyar történelem mindig is várt.

Csak hogy a megvalósult praxisnak, mégiscsak az egykori eszmék, s a rendszerváltozás programja mutatnak tükröt.

Pillantsunk, hát bele e tükörbe!

II. A rendszerváltozás általános politikai céljai

In medias res! Melyek voltak azok a premisszák, amelyekben alapvetően a teljes rendszerváltó elit, - mindazok, akik az állampárt és annak utódjával az MSZP-vel *szemben* álltak – elfogadtak az 1985-1989 közötti időszakban, függetlenül attól, hogy milyen politikai irányzat majd párt színeiben vettek majd részt, az Ellenzéki Kerekasztal és a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain?

Egyetértettek a diktatúra, az állampárti hatalom és ezek intézményi működésének, (a Munkásőrségtől, a III/III. ügyosztályig), az állam és politika összefonódásának, a megfigyelések, a gyülekezési tilalom, a cenzúra-, és az állami médiamonopolium, az egypártrendszer, az irányított igazságszolgáltatás, a politikai hatalmat kiszolgáló állampárti alkotmány, a szubszidiaritás elvét tagadó államigazgatás, és az internacionalista Közép- és Kelet Európa-centrikus külpolitika elutasításában. Egyetértettek abban, hogy ehelyett, egy demokratikus, versengő, szabad választásokon nyugvó, állampártot leváltó, (elszámoltatás során megtisztult) politikai versenyben születő parlamentáris rendszert hoznak létre, amely gazdasági működésében egy szociális piacgazdaság talaján áll, s innen igyekszik valamiféle jóléti állam irányába elmozdulni. És egyetértettek abban is, hogy mindezeket egybefogó, vagyis a rendszerváltozás programját kiteljesítő alkotmányt, részben decentralizált közigazgatást, széles önkormányzatiságot, plurális és policentrikus nyilvánosság szerkezetet,² és egy Nyugat-orientált, NATO és EU felé menő külpolitikai fordulatot követő külpolitikát kell építeni az átmenet során. Gazdasági értelemben pedig a szocialista deficites, államadósságot halmozó modellt, mindenki egy jóléti, szociális piacgazdaságra akarta váltani, még akkor is, ha minderről, s ennek alkotmányos beágyazottságáról, annyi ismerete volt, amennyit néhány rövid előadásban hallott a Kossuth Klubban a szakma valamely egyetemi tanárától, vagy akadémiai kutatójától.

---

² Giovanni Sartori e két feltétel együttes piaci jelenléte alapján mond demokratikusnak egy médiapiacot, vagyis nem elég az, hogy több, eltérő vélemény jelen van a nyilvánosságban, hanem azok közel azonos erővel kell tudják befolyásolni azt. Ez utóbbinak a hiánya leginkább hegemón rendszereket szül. Giovanni, Sartori 1999. Demokrácia. Osiris Kiadó. Budapest. p. 58-61.

Teoretikusan talán Antall József gondolta át legmélyebben ezt a programot. S egyben ő az, aki a politikai csoportosulásokat látva történelmi dimenzióban volt képes megfogalmazni – az összes demokratizáló kezdeményező közül – a rendszerváltozás pártpolitikai és kormányzati célkitűzését: *„A magyar politikai élet igényli egy olyan centrum kialakítását, amely egyesíti azokat a politikai erőket, amelyek a kiegyensúlyozó, stabilizáló tényezőjét alkothatják a magyar politikának. A modern Magyarország megszületését jelző reformkor alakította ki a nemzeti liberalizmusnak azt az eszmekörét és politikai irányvonalát, amelytől távol állt a radikalizmus, a hagyományos nemzeti értékekkel együtt kívánta a modernizálódást, a keresztény ideálokkal egyeztetette össze programját (Széchenyi, Kossuth, Deák, Eötvös). A liberális jogállam megteremtése mellett konzervatívok tudtak lenni az értékek őrzetében, sohasem távolodtak el a szociális kérdésektől, ezzel összefüggésben az állami beavatkozástól sem, ha a közösségi érdek megkívánta. A jogállam mellett a szociális állam ideája is utat tört magának, aminek különböző szellemi és politikai mozgalmak voltak a hordozói. Részben a kereszténydemokrácia, részben pedig a népi-nemzeti mozgalom tűzte zászlajára a társadalom valóságának feltárását és a megoldás keresését. Közben pedig a nemzeti és liberális demokrata örökség együttes vállalásával került sor az agrárlakosság szervezésére és politikai érdekvédelmének megszervezésére. Így a nemzeti liberalizmus többszínű öröksége után a keresztény mozgalmak is idesorolhatók, amiben a katolikus és protestáns felekezetközi béke megteremtése régi cél volt. Ezeknek az irányoknak szervezeti megtestesítői több pártban és pártcsoportban jelentkeztek, így a Demokrata Néppártban (1947), a Független Kisgazdapártban, a Nemzeti Paraszt (Petőfi) Párt egyes frakcióiban, főleg centrumában.”* – írja 1989. áprilisában *A magyar pluralizmus és a pártok* kéziratában.³

Ahogy Antall ebben az írásában felvázolja azt is, hogy mi adna hosszú távú stabilitást a magyar demokratikus politikai rendszernek, s mely politikai irányok egybefűzése teremthetne meg egy nagy erőteret a magyar demokrácia politikai centrumában: *„Létre kell hozni egy olyan Magyar Demokrata Pártot (nem végleges név, csak a közérthetőség miatt), amely tulajdonképpen keresztény-nemzeti demokrata pártszövetséget jelent. Ennek nagy pártnak kell lennie, hasonlóan az Osztrák Néppárthoz vagy a CDU-hoz. Nálunk a kereszténydemokrata szóval nehéz a katolikus-protestáns együttműködést megalkotni (szimbolizálja a „keresztyén” szó), ami pedig létkérdés! Különben*

³ Antall József 2020. A magyar pluralizmus és a pártok (1989.április). Entz Géza 2020. Antall József pártprogramja 1989-ből. Országút. 2020. június 28. https://orszagut.com/nyomtatott_cikk/antall-jozsef-partprogramja-1989.

katolikus párt marad. Ez úgy jöhetne létre, hogy a Parasztpárt nem „népfrontos” része (Bibó szelleme stb., Kovács Imre), a Kisgazdapárt, a Kereszténydemokrata Néppárt egyesülne, ehhez kapcsolódna a mindhárom örökséget vállaló Magyar Demokrata Fórum párt felé törekvő része, valamint egyes politikai társaságok (Bajcsy-Zsilinszky Társaság, Kovács Béla Társaság, Márton Áron Társaság).(...) Megítélésem szerint ez az egyetlen olyan megoldás, amely képes lenne stabilizálni a magyar belpolitikát, külföldi és magyar szempontból erős jelentene, ha megfelelő egység és belátás érvényesül.”⁴

Társadalompolitikai célok tekintetében is messze kortársai fölé emelkedve írta: „Erről 1990-ben megválasztott miniszterelnökként így beszélt: „... széles középosztályt kell teremteni, nem hivatalnok-középosztályi értelemben, hanem úgy, hogy a középosztálynak tagja legyen a farmer is, a jól képzett szakmunkás éppúgy, mint az egyetemi tanár, ha egy országban nincs ilyen széles középréteg – amelyik tulajdonosi adottságokkal is rendelkezik, akár mint munkás- vagy népi részvények tulajdonosa –, akkor azt mihamarabb meg kell teremteni. Enélkül ugyanis nem működhet tartósan egy parlamenti demokrácia””⁵ S e nagy ívű demokratizáló -s benne pártaréna- és kormányzati programnak volt egy láthatatlan, de gyorsan magára hagyott premisszája is: a politikai megtisztulás igénye az új demokratikus rendszer építése kapcsán. Ez volt a – minden történelmi kényszerű tényező elfogadása mellett is– az az igény, hogy egy új demokratikus rendszert ne azokkal kelljen együtt működtetni, akik az előző állampárti rendszert is működtették.

Sőt, hosszú távon az állampárt funkcionáriusai, kiváltképp ügynökei, ne vegyenek részt az új magyar demokrácia intézményes működtetésében.

Mindezt együttesen pedig valahogy egy új alkotmányban kellett volna manifestálni! Csakhogy a rendszerváltozás alkotmányos átalakulásának az állampárt részéről szükségszerűnek beállított, az ellenzék részéről pedig ezt szükségszerűként elfogadott tárgyalásos struktúrája, máris a rendszerváltozás programjának kényszerpályára állítását jelentette.

---

⁴ Antall József 2020.U.o.

⁵ Entz Géza 2020. Antall József pártprogramja 1989-ből. Országút. 2020. június 28. <https://orszagut.com/nyomtatott/cikk/antall-jozsef-partprogramja-1989-bol>.

III. A „nagy mű”: az ideiglenes alkotmány

A Nemzeti Kerekasztal alkotmányozó szereplőit kiválóan írja le Tőkés Rudolf, amikor „látható” és „láthatatlan” alkotmányozó szereplőkre osztja a rendszerváltozás alkotmányának alkotóit. Ha Tőkés „látható” és „láthatatlan” kategóriáit összeszámoljuk, akkor máris kiderül belőle, hogy a demokratizáló alkotmányt valójában többségében a régi állampártiak alkották meg. S őket, a volt funkcionáriusokat, az állampárt politikai-, állami végrehajtásában szakértői minőségben lévőket egészítették ki a „hagyománytisztelő ellenzékiek”, az „ellenzéki szabad demokrata institucionalisták”, az „ellenzéki radikális nemzedéki demokraták”, és az „ellenzéki retorikai szabaddemokraták”, meg néhány történeti pártokat megjelenítő támogató csoport.

Vagyis az állampárt 1988-as gazdasági és párttörvény általi rendszerformálása 1989-re már eleve egy torz felállásra kényszerítette a rendszerváltó erőket a rendszerváltozás premisszáit demokratikus alkotmányba foglalni akarók kapcsán, amit csak tovább torzítottak a „láthatatlan szereplők”. Tőkés felsorolásában ilyenek voltak a III/III-as ügyosztály titkos szolgálai, akik az összes pártba beszivároghatva ott ültek a tárgyalásokon: pl. az MSZMP KB Intézőbizottsága, és ennek Nemzetközi, Jogi, és Közigazgatási Bizottsága (a Grósz-bizottság), de hatással volt az új alkotmányozásra mindegyik volt kommunista ország és a Szovjetunió, valamint a Nyugati hatalmak és az USA összes titkosszolgálati is.⁶

Az alkotmányozás folyamatában egyik ellenzéki szereplő fontos szerepét sem kívánjuk elvitatni, azonban a felállás alapvető elhibázottsága, s a résztvevők történelemből kilátásának hiánya 30 év távlatából világosan látszik.⁷ E téren lehet szükségszerűnek ítélni e helyzetet, ám eltagadni azt, hogy lett volna más történelmi lehetősége is az ellenzéknek a rendszerrel való

⁶ Tőkés Rudolf (2015): A harmadik magyar köztársaság születése, (Emberek, ideológiák, intézmények). Budapest: L'Harmattan Kiadó.

⁷ Ezen írás nem számon kéri, hanem mindössze megállapítja e tényt, amely alapján viszont óvatosabban is kezeli azt a történetírási narratívát, amely szerint 2020-ra világos, hogy valójában maga a magyar történelem várt az Orbán-rendszer kiépülésére. Ahogy a történelemből kilátás nem volt jelen az ideiglenes alkotmány vezető úton a Fidesz és Orbán Viktor oldalán, úgy a történelemből való belelátás (belemagyarázás) se legyen jelen a rendszerváltozás programtörténetének vázolásakor.

szembenállására, s ennek teljes illegitim voltának kifejezésére, alapvetően felesleges. Ahogy az is, hogy Antall József „Tetszetek volna forradalmat csinálni!”, mondata, bár jogosnak tűnik, csak hogy pont azok a rendszerváltó erők tették teljesen lehetetlenné, hogy bármi is forrásba lendüljön (bármikor), akik a „békés átmenet” állampárti narratíváját „történelmi feladatuknak érezték” és ezt sulykolták leginkább – beépült ügynökeikkel karöltve – a magyar társadalomnak.⁸

S mindezek tükrében mára világos az is, hogy az Ellenzéki Kerekasztalon résztvevők elsősorban nem a lusztráció történelmi kötelezettségéből, a diktatúra és demokrácia közötti alkotmányjogi éles cezúra húzásának céljából, és ennek szilárd politikai meggyőződéséből indultak neki a rendszerváltozásnak, hanem a bármilyen típusú pluralitás törvényes elfogadtatásának oldaláról.⁹ Ahogy Szabó József *„Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra, Avagy a rendszerváltozás és a kommunizmus átmentődésének jogi logikája* című tanulmánya metsző pontossággal írja le azt az ideiglenes alkotmányhoz vezető utat, és rendszerváltók által elfogadott jogi konstrukciót, és logikát, amely a rendszerváltozás demokratizáló programjának útvesztője is lett egyben.¹⁰

A Kádár-Aczél értelmiség „Tiltás, Tűrés, Támogatás” hármasán nevelkedett csoportjait könnyen lehetett a „tárgyalásos”, „egymás elfogadásán nyugvó” asztalhoz ültetni, s bizony még a legradikálisabb liberálisok az SZDSZ és a Fidesz oldalán, vagy a legradikálisabb nemzeti oldalon Lezsák, Csoóri és Csurka környezetében sem látták át a történelmi helyzetet, hogy a Nemzeti Kerekasztal alkotmányozó folyamata, a rendszerváltozás alapvető programjának csak „melléktermék” jellegű megvalósításához vezetnek.

⁸ Igaz, pont a Horn-kormány kétharmados 1994-es választási győzelme mutatta meg, hogy a magyar társadalom igencsak kisebbik részét érdekelte valójában a politika állampárti megtisztulása, és a régi rend embereinek történelmi elszámoltatása. A társadalom jelentős része a Horn Gyula féle „Na és?”-állapotban csak szemlélte a rendszerváltozás politikai eseményeit.

⁹ Elég csak annyi ennek igazolására, hogy még a legradikálisabb liberálisok és nemzetiek sem jutottak el valamiféle nyílt forradalmi átalakulás meghirdetéséig Magyarországon. Ilyen politikai átmenetre vonatkozó program egyszerűen nincs a magyar átmenet dokumentumai, vagy irodalma között. 2006-ban Csurka István egyik privátbeszélgetésünkön tett mindezt utalást, – Kemény Zsigmond *Forradalom után* című 1850-es művéről beszélgetve, s rá hivatkozva – hogy a forradalmi kimenetel ésszerűségét Antallal együtt ő is megkérdőjelezte, de nem valamiféle „nemzeti tragédia” okozása miatt, mint Antall, hanem mert a magyar nemzet lelkiállapotát, s a gulyáskommunizmusban elvesztett gerincét tartotta alkalmatlannak egy forradalom programatikusan meghirdetésére, s véghezvitelére.

¹⁰ Szabó József 2014. *Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra, Avagy a rendszerváltozás és a kommunizmus átmentődésének jogi logikája*. Révész Béla (2014): „Most megint Európában vagyunk...”. Szeged: Pólay Elemér Alapítvány.

A Nemzeti Kerekasztal szereplői tévesen, hibásan elfogadták azt, hogy egy új demokratikus rendszert a régi állampárt szereplőivel együtt, s minden tekintetben velük versenyezve fogják felépíteni és működtetni, amelynek felkínált társadalmi ára: a béke. Csakhogy e béke mást jelentett a két tárgyaló félnek. Az állampártiaknak a békés elvonulást, az ellenzékieknek az állami erőszak nélkülséget jelentette (volna). Merthogy – Csurka István kifejezésével élve – „*az idő méhében*” már rég nem olyan kor volt születőben, amelyben az állampárt ne látta volna, hogy az általuk kínált béke mit is jelent.

Ők a békés elvonulásra gondoltak már, a börtönévek, s a megalázó történelmi igazságtétel előli békés elvonulásra, vagy a védelmet nyújtó Izraelbe emigrálásra – lásd Aczél György. Ez volt az állampártiak minimális programja.

Csakhogy a kiterjedt állampárti háló a karhatalom, a szovjet csapatok roncsai, a törvényhozás, az elő-, és spontánprivatizáció, és a már részben kiépült nyugati kapcsolatok birtokában átlátták, hogy a rendszerváltozás állampárti maximális programját kell a rendszerváltó erőkre kényszeríteniük, s legrosszabb lehetőséget, amely szerint egy új demokratikus rendszert együtt, majd egymással versengve kell kiépítsék szükségyszerűnek fogadtassák el, az új születő jogi keretekbe ennek minden garanciáját kölcsönösen fogadják el.

Ez lett a Nemzeti Kerekasztal. Ennek a struktúrájának szükségyszerűként való elfogadtatásával kezdték, a maguk átmenetelét az új rendszerbe. A rendszerváltozás alapprogramjaként szolgáló alkotmányt így nem is egy új, demokratikusan választott parlament hozta meg, hanem, az állampárt utolsó országgyűlése 1989. október 18-án, s ez lett az 1949.évi XX. tv., a Rákosi féle sztálini alkotmány huszonnegyedik módosítása. Rá öt napra pedig Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnökeként kikiáltotta a Magyar Köztársaságot.

Az ideiglenes alkotmány ténye, a tárgyalófelek rendszerváltó részén fel nem ismert történelmi helyzet, a magyar társadalom gulyáskommunizmusban meghajolt gerince, és a pártokba beült, s környékükön „politikai nyugalmat” kérő állampárti ügynökök determinálták már az 1990-es választások utáni világot.

IV. A jogfolytonosság fétise, és a kerékbe tört lusztráció

És e nagy hajlítás egy cinikus alkotmányjogi értelmezésbe lett ágyazva, amely szerint a diktatúra és a demokrácia az ideiglenes alkotmány által jogfolytonossá vált, s így érdemi, történelmi cezúra nem húzható a diktatúra és demokrácia rendszere közé. Sólyom László alkotmányjogász, majd alkotmánybírósági elnök „jogfolytonosság” és ebből következő „visszamenőleges hatály tilalmi” értelmezésének fetisizálása a rendszerváltozás hajnalán szúrta szíven annak alpprogramját és a mögötte meghúzódt rendszerváltó fikciót, a lusztráció történelmi elvárását.

Az állampárt diktatúrája egyik óráról a másikra átment a köztársasági államformába, amelynek alapja egy ideiglenes alkotmány, amelyet követően majd egy új alkotmány fogja rögzíteni a rendszerváltozás többi programelvárásának keretrendszerét. Addig is a diktatúra jogfolytonos a születő demokráciával. Amely Sólyom László-i értelemben viszont egyszerűen beállt a magyar jogrendszerbe, előállt, mint Vénusz a habokból.¹¹

Se választás, se érdemi állampárti elszámoltatás, se állampártiak politikai arénából való kitiltása, vagy ennek lehetőségének törvényalkotási fenntartása (lusztráció), se semmi. Mindössze egy négy kérdéses népszavazás, amely ezekhez képest már mind rendszerlegitimáló jellegük lesz majd, s részben általuk is a jogfolytonosság – a tárgyalásos folyamatból – egyszer csak ott volt, egyszer csak megszületett.

A Fidesz és az SZDSZ vezetőinek a javára legyen írva, hogy, mint radikális liberálisok 1989. szeptember 17-én nem írták alá az alkotmányos paktumot, és fenntartották a „történelmi” jogot, hogy népszavazás útján döntsenek a választók arról, hogy az újonnan megválasztott parlament felállása után

---

¹¹ Ahogy maga Sólyom László hirtelen közjogi feltűnése is érdekes jelenség volt, hogy aztán „láthatatlan alkotmány” felfogása, a diktatúra-demokrácia jogfolytonossága, a lusztráció kapcsán az ebből levezetett „visszamenőleges hatály tilalmán” alapuló diktatúrát működtetők elszámoltatása mind az ő Alkotmánybírósági ténykedéséhez volt köthető. Lásd Varga Csaba több jogfilozófiai munkáját a rendszerváltozás kapcsán. Sólyom László és több más személyére vonatkozóan, akik súlyosan befolyásolták a rendszerváltozás jogi struktúráját abba az irányba, hogy az egykori állampártiak jogi beágyazottság és védelem mentén tudjanak az új, demokratikus rendszerben is politikai versenytársak maradni pedig lásd: VARGA Csaba (2014): A rendszerváltozás sorsfordító évei, (Antall József miniszterelnök – egy valahai jogfilozófus munkatárs szemével). *PÁZMÁNY LAW WORKING PAPERS* 2014/19.

válasszák meg az új köztársasági elnököt.¹² A másik három kérdés, hogy kivonuljanak-e a pártok a munkahelyekről, elszámoljon-e az MSZMP a vagyonával, és hogy feloszlassák-e a Munkásőrséget nyújtott némi lusztrációra való törekvést, de valójában már akkor is 1x1 kérdéseknek tűntek.

Az ideiglenes alkotmány születésében mindezen körülmények mellett két dolog azonnal benne volt: az hogy ez az alkotmány nem az új magyar demokrácia alkotmánya lesz, amelyet egy új, demokratikusan választott parlament fog meghozni, vagy egy alkotmányozó népszavazás fog meghozni, hanem ez az állampárt demokráciába való „jogtisztá” átmenetének az alkotmánya. Ebből pedig következik a másik megállapítás, miszerint a rendszerváltozás demokratizálódásának másik alapkérdése, a történelmi elszámoltatás, és politikai lusztráció érdemben ellehetetlenül a szabad választások után. A látható állampártiak, és a „láthatatlan szereplők” együttes diadala volt mindkét elért eredmény, s a rendszerváltó pártok már e folyamatban elvesztették rendszerváltó politikai szeplőtelenységüket, s vezető politikusaikat a párt „saját” ügynökei rendre az egykori célok lassú feladására kényszerítették.

Az Antall-Boross kormányok élet-halál konfliktusokat küzdött az átalakulás folyamataiban. Küzdve vitázott az önkormányzati vagyonról, és feladatairól, a kárpótlási törvény földviszony rendszerben hozott történelmi káoszáról, a média világának állampárti beágyazottságú, balliberális átalakulásairól, a nemzetpolitika felemelése és a határon túli magyarság támogatása kapcsán, de leginkább a beígért történelmi igazságtétel, a politikai lusztráció kapcsán. S mindeközben világossá vált: az ideiglenes alkotmány rendszerén belül a rendszerváltozás politikai programjából ismét lejjebb kell hagyni, a valóság megint meghajlítja azt.

Az állampárti előnyök piaci előnyökké konvertálása érdemben folytatódott, a politikai osztály minden szegletében a radikális politikai megtisztulást szinte minden párt szabotálja. A Zétényi –Takács törvény az átfogó lusztráció kérdését, amely a volt állampártiak és funkcionáriusok demokrácián belüli tisztségviseléséről, valamint a politikai tisztségekből való kitiltásról kellett volna szólnon, beteretelte az ügynöktörvény karámjába, amelyből többet már nem is tudott szabadulni.

---

¹² A történelemből való ki nem látás vaksága – ahogyan most a téves, kényszerült tárgyalási pozíciók elfogadását nevezem – ezzel együtt őket ugyanúgy jellemezte. Szignójuk hiányát sokkal inkább, már akkor (is) helyesebb inkább primér hatalompolitikai megfontolásoknak tartani, mintsem valami morális különállásnak látni, de biztos nem lehet a történelmen való átlátás bizonyítékeként értelmezni, s heroizálni általuk a dokumentumot alá nem író szereplőket.

A Sólyom László által képviselt álláspont, amely a jogfolytonosság és jogállamiság nagy eszméiből, gond nélkül, vezette le a diktatúra és a demokrácia bármilyen következmények nélküliségét, egyazon szuverén politikai és jogi corpusára vonatkozóan, e ponton karol bele a lusztráció-mentesség „láthatatlan alkotmányból” következő jogbiztonságával”. Vagyis azzal az Alkotmánybíróságon belül uralkodó nézettel, hogy az állampártiakat korábbi bűneik miatt a visszamenőleges hatály tilalma miatt nem lehet megbüntetni, másfelől pedig bármilyen igény a volt állampárti funkcionáriusok demokratikus versenyből való kitiltására lusztráció címen meg a nagy liberális alkotmány-, és alapjogi elvekbe ütközne, és diszkriminatívak.

S, ha bárki a rendszerváltozás programja oldaláról közelítette meg a kérdést, amely szerint a demokrácia ne legyen jogfolytonos a diktatúrával, s az új demokrácia arénájába ne engedje be – akár Dworkin és Rawls igazságosság fogalmai szerint se – a diktatúra egykori vezetőit, s ne velük versengve kelljen létrehozni az új magyar demokráciát, akkor e politikai ideák megfogalmazói „szélsőségesé”, „fasisztává”, „nacionalistává”, s „antiszemitává” váltak a torz állampárti nyilvánosságstruktúrában.¹³

A jogfolytonosság fétise által és az ideiglenes alkotmányban ellehetetlenült politikai lusztráció programja tort ült az 1994-es választásokon a rendszerváltozás programján. Az állampárt utódpartja, az MSZP Horn Gyulával elsöprő győzelmet aratott. A magát antikommunista rendszerváltónak mutató SZDSZ, szociokulturális viszonyrendszere, az állampárthoz és a vele egy töről fakadása lelepleződött, amikor koalícióra lépett az MSZP-vel.

De mindez rávilágított arra is, hogy rendszerváltó politikai programként a rendszerváltó elit megfogalmazhatta a cezúra húzást az állampárt és a diktatúra, valamint a demokrácia között, s ugyanígy a lusztráció elvárását is megfogalmazhatta e programban, azonban a magyar társadalom jelentős része korántsem ezt tartotta fontosnak az átmenet során.

A politikai szabadság kontra jólét, politikai igazságosság, kontra szociális igazságosság kérdésében nem hajszolt ideákat, csak a matéria, a jobb lét érdekelt, s mindegy volt, hogy milyen színű politikai oldal, milyen történelmi, állampárti múlttal igéri ezt neki.

---

¹³ Valóban átfogó lusztrációs igénnyel ugyanakkor mindössze néhány '56-os szervezet vezetője és MDF alelnökként Csurka István állt elő, de az ők igényeiket is viszonylag gyorsan vakvágányra terelte az, hogy az átfogó lusztrációs szabályozás helyett „mindössze”, mint ügynök-kérdéssé, ügynök-törvénné, és nyilvánosságra hozatali problémává lett degradálva a politikai megtisztulás alapkérdése.

Az MDF és Csurka István szakítása, a liberális Fidesz félfordulata a jobboldaliság felé, az SZDSZ radikális antikommunistaságának elpárolgása, valamint az MSZP és Horn Gyula nyílt Kádár nosztalgiát folytató retorikája, valamint az egész nyilvánosság erőterét átható balliberális, volt állampárti, szereplők által dominált médiatűlsúly, valamint a „rendszerváltozás rendszerében, lévő három ördögi kör”¹⁴ a társadalom teljes csalatkozását hozta a magyar átmenetben.

A nagy rendszerváltó eszmék érdemi megvalósításainak követelése helyett – ahogy Brzezinski mondta – a választók nagy része úgy érezte, hogy rossz cserét csinált, amikor a korlátozott szabadság létbiztonsága helyett a szabadságon nyugvó létbizonytalanságra váltott.¹⁵

---

¹⁴ TELLÉR Gyula (1994): *A rendszerváltozás rendszere. Konzervatív Szemle '94.* Budapest: WINDSOR KIADÓ.

¹⁵ Zbigniew Brzezinski 2000-ben a „10 éve szabadon” konferencián mondta ezt a Magyar Országgyűlésben. Zárug Péter Farkas: Egy nagy demokrata: Zbigniew Brzezinski (I.rész), *Demokrata*, 2017. 06.02. <https://demokrata.hu/velemeney/egy-nagy-demokrata-zbigneiw-brzezinski-i-resz-96545/>

V. A konszenzuális magyar kalandordemokrácia¹⁶

Magyarországon tehát a diktatúrából demokráciába történő átmenetben, a Nemzeti Kerekasztal eleve torz struktúrája, a demokratikus ellenzék történelemből ki nem látása, a megszületett ideiglenes alkotmány, a belőle származtatott jogfolytonossági-fétis, valamint a mindebből fakadó érdemi lusztráció hiánya – Arend Lijphart¹⁷ terminológiáját használva – egy eleve torz konszenzuális demokráciamodellel kiépítését eredményezte az egykori állampárti és az új, rendszerváltó politikai osztály(ok) közreműködésével.

E konstrukció az Ellenzéki Kerekasztal minimális programját is csak részlegesen, és jelentős versenybeli hátrány elfogadása mellett eredményezte. Az állampárt és utódpartí funkcionáriusainak számára viszont a maximális programjuk eléréséhez vezetett, amelyben nem hogy ott kellett hagyják (békésen) a közéletet a diktatúra működtetés évtizedei után, hanem egyenesen ők oktathatták ki a rendszerváltozás pártjait európaiságból, szakértelemből, és liberális demokráciáértelmezésből, miközben minden állampárti forrást piacgazdasági forrásokká változtatva a maguk oldalán jelentős versenyelőnyre tettek szert az új – konszenzuális kényszerben – kiépülő magyar demokráciában.

S mindezt akkor is ekként kell értékeljük, ha tudjuk, hogy az Ellenzéki-, és Nemzeti Kerekasztal körül 1989-ben lezajlott tárgyalássorozat egy változó, bomló és újjáalakuló világpolitikai helyzetben zajlott. Olyan helyzetben, amikor a világpolitikát befolyásoló erők, és a hazai politikai szereplők szempontjából „kitermelt kockázati helyzet”-et¹⁸ jelentettek, amelyben a

---

¹⁶ A 2002-20010 közötti politikai rendszerre, de leginkább a „Nagy Kalandor”, Gyurcsány Ferenc kormányzásának időszakára használtam e fogalmat a Demokratában megjelent cikksorozatomban, amely Csapdába került demokrácia címmel önálló kötetben is megjelent. ZÁRUG Péter Farkas (2009): *Csapdába került demokrácia*. Budapest: L'HARMATTAN KIADÓ.

¹⁷ Arend Lijphart a demokráciák tipizálása során megkülönböztet konszenzuális és többségi demokrácia típust, aszerint, hogy a politikai váltógazdaság során a győztes kormánypárt(ok) kénytelenek együtt működni az ellenzékkel, vagy győzelmük a „győztes mindent visz” logikája alapján az állami végrehajtó apparátus teljes egészét uralja mandátuma időszaka alatt. LIJPHART, Arend (1999): *Patterns of Democracy*. New Haven: YALE UNIVERSITY PRESS.

¹⁸ Röviden értelmezve, Anthony Giddens nevezi így azt a döntéshozatali helyzetet, amelyben a döntéshozó(k), ha minden tudásukat is latba vetik, korántsem biztos, hogy jó, helyes döntést képesek hozni, mert korábban nem is mert kockázati tényezők, vagy ezek együttállásának mérlegeléseként kell döntés szülessen., GIDDENS, Anthony (2005): *Elszabadult világ*. Budapest: NAPVILÁG KIADÓ KFT.

diktatúra régi elitje saját politikai túlélését, az új rendszerváltó elit pedig a maga politikai rendszerbe kerülését szervezte új alkotmányos keretek közé.

De mi is volt e kitermelt kockázati helyzet? Az, hogy „*az állampárt illegitim vezérkara a nép által meg nem választott ellenzéki pártok vezetőivel úgy tárgyalt egy leendő demokratikus rendszer kiépítéséről, hogy egyikük sem látta társadalmi támogatottságának mértékét, nem voltak tisztában az erőviszonyokkal, és nem ismerték pontosan saját pozícióikat sem. Mindez csak fokozta a bizalmatlanság hangulatát, s a tárgyalásokat egy olyan alkotmány felé vitte, amelyet a tárgyaló felek is ideiglenesnek és inkább kompromisszumosnak, mintsem konszenzuálisnak tartottak.*”¹⁹

Az ideiglenes alkotmány és a rendszerváltozás választójogi törvénye ugyanezt a kompromisszumos, Lijphart funkcionális modelljéhez képest torz konszenzualitást képezte le. Vagyis azt, hogy az alkotmányozáshoz szükséges kétharmados parlamentáris többséget egy párt se érje el, vagy, ha ilyen parlamenti többségre vágyik bármely párt, azt lehetőség szerint csakis valami vegyes, posztkommunista és rendszerváltó pártcombóban tudja elérni. Aztán 1990 tavaszán a választásokat követően világossá vált, hogy a fékek és egyensúlyok lijpharti modellje nem a demokrácia minőségének javítását szolgálja a magyar politikai rendszerben, hanem eszközévé és hatalmi technikák forrásává vált a diktatúra működtetőinek a kezében a rendszerváltozás antikommunista, rendszerváltó nemzeti erőivel szemben. Miközben az új sarkalatos törvények meghozatalához az Antall általa meghirdetett nagy kereszténydemokrata, nemzeti-centrum politikai programjából jócskán lemondani kényszerült az SZDSZ-el kötött paktumban a liberális individuum, és minimális állam koncepcióját valló politikai nézetek és hatalomképviselő javára. És a magyar – kádári – társadalom 1994-re cserét akart. Nem érdekelte a lusztráció, nem érdekelték az állampárt egykori bűnei. „Na és társadalom” volt, amelyben csak a jóléti ígéretek taroltak, s minden gúny tárgyává vált a balliberális médiabirodalmakban, ami nemzeti, keresztény és konzervatív politikai programként jelentkezett a választások kampányában.

Az állampárti előnyök piaci előnyökké konvertálásának sikerességét világosan mutatja az a tény, hogy az 1990 és 2010 közötti húsz évből 12 évet a diktatúra utódpartja és a velük kiegyező, történelmileg belőlük eredő, s így velük összefonódó liberálisok voltak kormányon. S mindebben az

---

¹⁹Zárug Péter Farkas 2012. Vázlat a második Orbán-kormány konfliktusainak megértéséhez. Tóth Gy. László -Lentner Csaba-Zárug Péter Farkas 2012. Kik támadják Magyarországot és miért?. Kairosz Kiadó. Budapest 2012. p.205.

is jelentősen benne volt, amit a *Vázlat a második Orbán-kormány konfliktusainak megértéséhez* című tanulmányunkban már jeleztünk, hogy a nemzetközi nagytőke mind a rendszerváltozás folyamatában betöltött piacosító szerepük, mind gazdasági háttérbirodalmuk, mind tényleges kormánypozíciójuk miatt őket tartotta elsőszámú tárgyalópartnerüknek. Nem véletlen, hogy a rendszerváltozás programjának két nagy külpolitikai célját is ők vezényelték le, amikor Magyarország először a NATO-ba, majd 2004-ben az Európai Unióba lépett be.

Az egykori állampártiak ahhoz, hogy a maguk gyarapodására használják(ki) az átmenetet, jelentős szolgálatokat tettek a Pokol által „globális uralmi rendnek”²⁰ nevezett nyugati tőkebirodalmaknak. E leplezetlen érdekkiszolgálást – az érdekrendbe betagozódásért cserébe – leghitelesebben William Odom, az USA Nemzetbiztonsági Ügynökségének tábornok igazgatója fejezte ki: *„A szocialistáknak büntudatuk van, és gázsulálnak nekünk. Ez olyan előny, amit csak a bolond hagy kihasználatlanul. A volt magyar kommunisták úgy adják be a derekukat, mint ahogy annak idején ezt tették a szovjet gazdának. És meglepi őket, hogy velünk mégiscsak könnyebb tárgyalni.”*²¹ A balliberális erők másik mélyen beágyazott azonossága a kozmopolita nagytőkével pedig az volt, hogy mindkettő minden konzervatív, nemzeti törekvést egyaránt, s ma már együttesen, nacionalistának, autoriternek, fasisztának, diktatórikusnak és antiszemitának bélyegez.

Ez utóbbiak tényét bár semmivel sem igazolták, mégis a politikai verseny retorikájában s a nemzetközi kapcsolatépítés dimenzióiban e narratívát folyamatosan fenntartották a maguk védelmére és a rendszerváltó nemzeti-konzervatív demokraták örökös lejáratására. 1998-ban a rendszerváltozás ingája jobbra billent ki. Az addig liberális Fidesz első körben 1993-ban, majd második körben 1996-tól jobboldalra igazolt, s a keresztény egyházakkal „kibékülő”, majd kiegyező Orbán Viktor elkezdte megvalósítani mindazt, amit Antall 1989. áprilisában a nagy nemzeti centrumpárt politikai stabilizáló lehetőségéről írt. Kormányzása viszont a parlamenti erőviszonyok foglya volt. A Kisgazdák, és a MIÉP „olcsó” árat kértek a Fidesz és Orbán Viktor politikai hatalomépítéséért és kormányzati munkájának folytatásáért, ahogyan az orbáni elszívó erőnek, és kitervelt bekebelező politikának sem tudtak ellenállni, vagy vele szemben érdemben már védtelenek voltak 2006-ra. Ám a rendszerváltás politikai ingájának megállításhoz, vagyis a rendszerváltozás programjának megvalósítását jelző ismételt választási

²⁰ Pokol Béla 2005. Globális uralmi rend. Kairosz Kiadó. Budapest 2005.

²¹ Árral szemben. Heti Válasz, XII. évfolyam 1–2. szám, 2012. január 12.

győzelemhez mindez kevés volt. Az ingát a 2002-es Medgyessy Péter féle MSZP-SZDSZ kormányzás után, végül Gyurcsány Ferenc állította meg 2006-ban. A 2002-2006 közötti közpolitikai brókerizmus és pártpolitikai egoizmus Gyurcsány személyében összenőtt, s a nemzeti, polgári oldal számára, amelyet a Fidesz immár programszerűen maga alá gyűrt, bármennyire is riasztó volt, nagyjából 2.5 millió szavazót tudhatott maga mögött.

Csakhogy Gyurcsány a 2006-os választási győzelem után viszont elmondta Balatonőszödön az igazságot: semmi sem úgy van, ahogy mondták, semmivel kapcsolatban. Hazudtak reggel, délben, meg este a hatalomért és a pénzért, s trükkök százaival csapták be a választókat azért, hogy továbbra is hatalomba maradjanak. A kiszivárgott beszéde – választási győzelem ide, választási győzelem oda – rádöbbsentette a magyar társadalmat arra, hogy a minden moralitást nélkülöző, s ezt nyíltan felvállaló miniszterelnök és az őt támogató kormánypártok a végsőkig lemeztelenítették a „létező” konszenzuális magyar politikai rendszerét, s az MSZP-SZDSZ-kormány meztelensége testesítette meg a rendszerváltozás minden hazugságát, torz, kiüresedett demokráciáját.

Ennek tényét világosan mutatja az a nagy ívű bizalom-kutatás, amely Boda Zsolt vezetésével több kutatásban is vizsgálta, a magyar politikai rendszert meghatározó tényezőkbe vetett állampolgári-választói bizalmi indexeket. A kutatás a mélypontot 2009. február-március-áprilisára állapította meg.²² A konszenzuális modellnek azonban volt néhány intézménye, melyek nagy presztízzsel bírtak, a jogfolytonosság fétiséből nőtték ki magukat, mégis 16 év elmúlásával már komoly társadalmi bizalmi indexszel rendelkeztek 2009 nyarára. Ilyennek kell mondanunk az Alkotmánybíróságot, az ombudsmani hivatalt, az Állami Számvevőszéket, és a köztársasági elnök intézményét. Ezeken kívül az összes többi alapvetően romokban hevert.

Az MSZP-SZDSZ-kormányzás ideje alatt a nemzetközi és a hazai nagytőke pozíciószerezései, az állam leépítésének neoliberális megoldásai, a globális uralmi rend oligarchikus rendszerének kormányba költözése és mindezek mellett az ország jelentős mértékű eladósítása, a terhek lakosságra hárítása, a korrupció és az állami működés kiábrándító jellege miatt 2009-re a választópolgárok teljesen hiteltelennek tartották a szocialista-liberális hatalmi hálót.

---

²² Boda Zsolt 2015. Bizalom és közpolitika. MTA TK PTI – Argumentum. Budapest 2015. Korábban a témában Boda Zsolt 2013. Legitimitás, bizalom, együttműködés. Argumentum – MTA TK PTI, Budapest 2013.

Mindezt jól mutatta 2009-ben az Európai Parlamenti választások eredménye, ahol a magyar politikai aréna földcsuszamlásszerűen tolódott jobbra, majd 2010-ben a magyar választók végképp megvonták a bizalmat az MSZP–SZDSZ uralmi világától.

Két pártot is parlamenti arénán kívül tessékeltek (SZDSZ, MDF), két új, teljesen más ideológiai beállítottságú pártot pedig beemeltek az országgyűlésbe (Jobbik, LMP).

Az Ellenzéki Kerekasztal-tárgyalásokon demokrataként protestáló erőt, a Fideszt és kereszténydemokrata szatellitpártját, a KDNP-t parlamenti kétharmaddal ruházta fel. Mindez történelmi mozgást mutatott Magyarországon, s az új Fidesz-KDNP kormány Orbán Viktor vezetésével ezt érezve látott neki a kiüresedett konszenzuális magyar demokrácia újjáépítéséhez.

VI. Az Orbán-rendszer és a rendszerváltozás programja

E dolgozatban nem kívánunk rendszerleírást adni az Orbán-rendszerről. E kísérletek sokirányúsága ismert a magyar politikatudományi szakirodalomban Tellér Gyulától, Körösenyi András²³ és Stumpf István²⁴ vagy épp Filippov Gáboron²⁵ át, a nagy rendszerellenes Magyar Bálintig.²⁶ Ahogy a *Leviatan ébredése, Avagy illiberális-e a magyar demokrácia?* című kötetben e sorok írója is kísérletet tett Orbán Viktor politikai-, hatalmi rendszerének feltérképezésére.

Inkább csak arra a kérdésre keressük most röviden a választ, hogy a 2010-ben megnyílt történelmi lehetőséggel, a kétharmados alkotmányozó többséggel, és az utána kibontakozó rendszerrel célba ért-e a magyar rendszerváltozás demokratikus programja? Vagy az Orbán-rendszer és a Fidesz-KDNP hatalmi rendszere, s a belőle fakadó társadalmi, gazdasági programja és kormányzása egyfajta eklektikus „mellékterméke” a rendszerváltozás 1990-től 2006-ig húzódó időszakának, majd a 2010-ig tartó politikai konfliktusoknak és az utána következő kormányzási éveknél.

2010 után a Fidesz-KDNP pártszövetségnek kétharmados parlamenti többsége született. Ezt Orbán Viktor „fülkeforradalomnak” nevezte, vagyis olyan történelmi alapnak, amely 1990, az elő szabad választás óta, rendszerváltó – ekkorra már – nemzeti, kereszténydemokrata arculatú erőnek nem adatott meg. Ez amellel, hogy világosan alkotmányozási jogosultságot jelentett a Fidesz-KDNP-nek, egyben más felhatalmazási kérdést is felvetett Orbán Viktor és kormánya számára. Leginkább azt, hogy politikai rendszerépítés tekintetében mire is kapott felhatalmazást a második Orbán-

---

²³ Lásd Körösenyi Vezér és demokrácia 2005-ös, majd ennek 2019-es folytatásaként megjelent Manipuláció és demokrácia című kötetében kifejtett álláspontokat, amelyek alapján az Orbán rendszert plebiszciter vezérdemoraciaként írja le. Lásd: Körösenyi András 2005. Vezér és demokrácia. Budapest 2005.

Körösenyi András, Illés Gábor, Gyulai Attila 2020. The Orbán Regime. Taylor and Francis eBooks. 2020 by Routledge.

²⁴ Stumpf István volt Alkotmánybíró tartalmilag már prezidenciális rendszernek írta le egy interjújában az Orbán-rendszert. Lásd: <https://magyarnarancs.hu/belpol/stumpf-istvan-eloadas-122670>.

²⁵ Filippov Gábor 2018. A hibrid ellenforradalom kora:

<https://24.hu/belfold/2018/07/31/filippov-gabor-a-hibrid-ellenforradalom-kora/>

²⁶ Magyar Bálint 2015. A magyar maffiaállam anatómiája. Noram Libro Kiadó. Budapest 2015.

kormány? Ez kiváltképp egy olyan parlamenti patkó születésének tükrében fontos kérdés, amelyben két 1990-es párt, az MDF és az SZDSZ történelmi süllyesztőbe került, ugyanakkor két teljesen új párt, az akkor radikális jobboldali Jobbik, és a zöld-liberális LMP meg parlamentbe került a megrogyott volt állampárti utódpart, az MSZP mellett. Vagyis a társadalmi-politikai megújulás igénye messze nagyobb volt attól, hogy azt csak szűken a Fidesz-KDNP eredményeiben lehessen értelmezni.

A Fidesz-KDNP elsőprő győzelmével beteljesíteni látszott az Antall által megálmodott nagy centrális nemzeti-keresztény párt és erőter létrejöttét, amelyen Orbán a 2002-es választási veresége után folyamatosan dolgozott, s melynek eredményeként a volt Kisgazdák, MDF-esek, Nemzeti Fórumosok, és MIÉP-esek szinte mind beálltak az „egy a tábor, egy a zászló” orbáni jelmondat mögé. E téren 2010-ben az Orbán Viktor mögötti erők, és választói, szövetségi sokaság mindenképp a rendszerváltozás programjának egy fontos megvalósulásaként értelmezhető. Ám ezen alapállás, és a kétharmados jogalkotói, alkotmányozói többség mögött ott húzódott egy láthatatlan kérdés arra vonatkozóan, hogy mire kapta ezt a többséget Orbán?

Az világos volt, hogy miért. Azért, mert a társadalom, húsz év alatt kiábrándult a rendszerváltozás ideiglenes alkotmányából, a diktatúra és a demokrácia jogfolytonosságából, a politikai elszámoltatás-, és megtisztulás hiányából, a tekintélyüket vesztet eladósodott önkormányzatokból és állami intézményekből, valamint abból a hamis, és a világgazdasági válság során lelepleződött áljléti modellből, amelynek alapja a bankok és a multi cégek irányába való eladósodás, és kamatrabszolgaság. Vagyis mindabból, amit a konszenzuális demokrácia modellje jelentett 1990-től valójában 2010-ig.

De akkor mire kapta Orbán Viktor a kétharmadot? A konszenzuális demokrácia modell megjavítására, tartalommal feltöltésére és egy valóban jól működő „liberális jogállam” felépítésére kapta-e az alkotmányozó többségét? Vagy a régi konszenzuális rendszer romjainak eltakarítására, és egy új általa elképzelt rendszer létrehozatalára szólt a kétharmados felhatalmazás?

Semmi jel nem mutatott arra, hogy a magyar társadalom a konszenzuális demokrácia leváltására szavazott volna. Sőt, a kampányígéretük maguk is mind a rendszer megjavítására tettek ígéretet, s az esetleges alkotmányozás, már a második forduló előtti két hétben is csak ennek fényében jött elő visszafogott nyilatkozatok keretében. De a két új parlamenti erő, a Jobbik és az LMP parlamentbe kerülésének az üzenete is alapvetően arra utalt, hogy a magyar társadalom a politikai rendszermegjavítást sokszínűen, párt-plurális konszenzusban képzelel el, több politikai javaslattevőt is parlamentbe juttatott ehhez.

Úgy gondolta, hogy a romokban lévő állampárti utódpartot, s minden rendszerváltó szilánkot e három erő képes lesz majd eltávolítani a rendszerváltozás konszenzuális deficitjeiből, s a Fidesz-KDNP ebben az új centrális felállásban nagy baloldali kihívó nélkül tudja hozni az egykor Antall által vázolt stabil kormányzó nemzeti centrumot.

A konszenzuális demokráciamodellel megjavításának mind alkotmányozó, mind rendszerváltó programbeli alapjai adottak voltak, s bizony majd mindegyik állami testületben kényelmes kormányzó többségben lettek volna a kormányzó erők a két új – MSZP kritikus – erővel kiegészülve. És ezen újragombolt konszenzuális demokratikus modell kialakításának lehetősége mellett a lusztráció lehetősége is újra előállt. A választások előtt mind az LMP, mind a Jobbik hangos híve volt a történelmi lusztráció valamilyen formájának, és igaz már csak a 2002 utáni kormányzati szereplők kapcsán a Fidesz és a KDNP is zajos elszámoltatást ígért egy győztes választások után. A Fidesz számára minden adott volt, amit a rendszerváltozás programjában hatalmi alaphelyzetként álmodtak az egykori rendszerváltók, s amelyből egy pártokon átívelő rendszerváltó alapállású demokráciát fel lehet építeni, csak hogy Orbán Viktor nem ekként értelmezte a parlamenti választásokat, és az új parlamenti patkó összetételét hozó „fülkeforradalmat”.

A kétharmados felhatalmazást, Orbán Viktor, nem a parlamenti patkó egészére tekintve vizsgálta tágabb politikai kontextusban, hanem annak saját és a Fidesz hatalmára vonatkozó hosszú távú lehetőségként. Olyan erőként, amit minden ellenzékivel szemben biztosan négy évig birtokol, s ennyi ideje van arra, hogy ezzel az alkotmányozó erővel biztosítani tudja a maga kormányzati hatalmát. Vagyis az új miniszterelnök és általa a Fidesz a kétharmados felhatalmazásba egy új politikai, hatalmi rend megalkotására való felkérést magyarázott bele híveinek, amely végre nem kell figyelembe vegye az új rendszer megalkotásakor az ellenzék véleményét.

Még akkor is, ha ez ekkor már nem csak az állampárt utódpartja, hanem két a rendszerváltozás deficitjeinek kritikáján felemelkedett új párttal egészült ki. „Az új kabinet első 56 napja alatt világossá vált, hogy a kormány és a frakciója olyan hiperaktív parlamenti működésbe kezdett, amilyenre nem volt Magyarországon még példa. Két hónap alatt összesen 174 indítvány, 94 törvény és 80 országgyűlési határozat, 9 alkotmánymódosítás került a parlament elé – ellenzéki indítványokkal együtt –, ami a benyújtott indítványok terén közel 200 százalékkal (195,8%), az elfogadott indítványok

terén pedig több mint 250 százalékkal (266,7%) volt több a 2006-os Gyurcsány-kormány nyári ülészakának munkájához képest.”²⁷

E társadalmi egyeztetéseket, új politikai környezetet figyelmen kívül hagyó, csakis a kormány és miniszterelnöki hatalomépítést figyelembe vevő parlamenti hiperaktivizmusnak öt alapvető jogalkotási technikáját építette ki a Fidesz-KDNP frakció már 2011-re. „1.) az agenda settingtől a végrehajtásig eltelt rövid idő; 2.) a kivételes és sürgős eljárású törvényhozatal gyakorivá tétele; 3.) a „frakció-kormányzás” gyors procedúrái; 4.) a zárószavazás előtti tartalmi módosító indítványok; 5.) az alkotmányba emelés technikája. Mindezek pedig egy társadalmi, civil és gazdasági érintettekkel nem egyeztető, sőt némely elemében – lásd frakció-kormányzás – egyenesen ezt megkerülő jogalkotási mechanizmust hoztak létre, ami zavarok és ellenállások sokaságához vezetett.”²⁸ Az alkotmányozás folyamata már ezt a hiperaktív, teljes közjogi rendszert átalakító szemléletét vitte tovább – hatalmi szempontból. A két új politikai erőre sem volt tekintettel, ahogy a társadalom irányába sem kívánt semmilyen konszenzuális gesztust tenni.

Erő és akarat hatotta át a hatalmat, amelyben nagyjából 2011 tavaszára a „polgári” jelzőt a „plebejus” váltotta le. A Fidesz-KDNP és Orbán Viktor miniszterelnök nyíltan felvállalta, hogy egy új többségi – pártpretoriánus²⁹ - modellt fog építeni, amely alapvetően az összes állami hivatal, és hatalmi ág élére saját, gyakran politikusi gárdájából kinevezett vezetőt ültet, ugyancsak nyíltan felvállalva azt, hogy ez minden korábban kialakult kormánypárti-ellenzéki közjogi konszenzussal szemben áll.

Az Alkotmánybíróság, az ORTT, vagy az új Médiatanács tagjai, az ombudsmani hivatalbetöltés, az Állami Számvevőszék, az adóhivatal, vagy épp a Legfőbb Ügyész kinevezése kapcsán az hiperaktívan összerakott, Alaptörvény már egyértelműen egy új, többségi rendszer bebetonozását rögzítik a normaszövegben, s 6, 9, és 12 évre szóló kinevezéseket tesz lehetővé.³⁰ A hatalmi építkezés a hiperaktív – társadalmi egyeztetések nélküli

---

²⁷ Zárug 2012. p. 37.

²⁸ Zárug 2012. p. 45. lásd még Zárug Péter Farkas 2012. A „törvények szelleme”, Demokrata, 2012. január.4.

²⁹ E fogalmat és jelentését már 2012-ben az Orbán-kormány politikai rendszerépítésének alapjának neveztem, s fejtettem ki ennek a jogalkotásra gyakorolt kártékony hatását a *Kormányzati hiperaktivizmus és a többségi modell pretorianizmusa* című fejezetben. In: Tóth Gy. László – Lentner Csaba – Zárug Péter Farkas 2012. Kik támadják Magyarországot és miért?, Kairosz Kiadó. Budapest 2012. p. 212.

³⁰ 1998-2002 között is megmutatkozott a Fidesz nyílt hatalomépítési szándéka az állami intézmények és médiumok vezetőinek kiválasztása kapcsán, ám akkor még sem az ÁSZ elnöki pozícióban, sem az alkotmánybírák, sem pedig az ORTT tagjainak kizárólagos kormánypárti jellegének kialakítására nem nyílt lehetőség. Simicska Lajos APEH elnöki kinevezése, vagy Polt

– törvényhozatalban is megmutatkozott. De a politikai megtisztulás problematikája meg sem jelenik az Alaptörvényben. A Preambulum történelmileg próbálja helyretenni a „jogfolytonosság” kérdést, de már korántsem érdekes téma a dokumentum számára az egykori állampárti funkcionáriusok, vezetők bárminemű megregulázása a történelmi igazságtétel érdekében. De bárminemű lusztrációt „sima” törvényben sem tűzött programjára a többségi demokráciamodellel kiépítésébe hiperaktívan belevágó Fidesz-KDNP. A rendszerváltozás hajnalán a lusztrációt, vagyis az állampártiak új demokratikus politikai arénából való kitiltásának lehetőségét valamiféle ügynöktörvény kérdéssé egyszerűsítették. Az új kétharmados Orbán-kormány még ezt, ezeket sem akarta előhúzni a rendszerváltozás alapprogramjai közül. 2010 és 2020 között több mint húsz, a rendszerváltozás óta pedig több mint 25-ször utasította el, vette le napirendről, vagy nem szavazta meg a parlamentben a Fidesz-KDNP az ügynöklistán nyilvánosságra hozatalát. Nyilvánvaló, hogy maga a pártszövetség és tágabb szövetségi rendszere, így a keresztény egyházakat is egyaránt érintettek lennének nemhogy egy átfogó, de egy szűkebben, ügynökmúltra redukált lusztrációs törvény kapcsán. Mindemellett a kormánypárt – még a saját támogatóinak hangos zúgolóddás ellenére is –, alig másfél éves (nem) működés után, egyik-napról a másikra zárta le, a korrupció-ellenes-, és elszámoltatási kormánybiztos munkáját – minden eredmény nélkül. Se elszámoltatás, se ügynöktörvény, se lusztráció. A rendszerváltozás ezen programja ezzel kimúlt. Biszku Béla pere pedig olyan tükröt mutatott a nagy rendszerváltóknak, amelyben mindent megláthattak a diktatúra-demokrácia jogfolytonosságáról, a politikai megtisztulás hiányáról, és a még 2015-ben is ügynökmúltil irányító politikai osztályról. Félre is kapta a fejét minden kormánypárti Wittner Mária, '56-os forradalmárt kivéve, akire aztán még egy ciklus erejéig már nem volt szükség a Fidesz-frakcióban.

Péter legfőbb ügyészi jelölése már akkor mutatták, hogy Orbán Viktor nem valami homályos rendszerváltó program idealizált demokrácia felfogása mentén, hanem pártpretoriánus lojalitás, és pártkatonai megbízhatóság alapján választ vezető állami tisztségviselőket – magának.

VII. Konklúzió

A többségi modell rapid kiépítése közben azonban volt néhány jelentős rendszerváltó program, amelyet e hatalomépítésbe sikerrel épített be és valósított meg a Fidsz-KDNP. A leglényegesebb mind közül a magyar nemzet közjogi egyesítése volt, vagyis a határon túli magyarok számára a magyar állampolgárság könnyített megadása. Ez primér módon cseng egybe az Antall József által meghirdetett alapállásnak, amely szerint „lélekben tizenöt millió magyar miniszterelnöke” akart lenni.

Orbán Viktor messze túlment ezen, amikor a kettős állampolgárság lehetőségét a határon túli magyarok számára megadta.

Ugyanígy az állam szuverenitásának helyreállításában is jelentős előrelépést hajtott végre az Orbán-rendszer. A megroppant, erőtlen magyar államiság azért mégiscsak talpra állt és le tudott válni az IMF-ről és a nemzetközi finanszírozásról.

Képes volt az állam erejével fellépni a multik és a bankok ellen, behajtva őket a közteherviselés rendszerébe, s költségvetési téren ugyancsak a rendszerváltozás alapprogramjának megfelelően tudta stabilizálni a magyar államháztartást, s számtalan „alvadt kádári struktúrához”³¹ hozzá mert nyúlni.

Mindezekkel együtt – átfogó rendszervizsgálat elhagyása mellett – azonban a harmadik és negyedik Orbán-kormányok „illiberális”, „korszakrendező”, „keresztény szabadságot”³² hirdető jellege és hatalomszövése, pártarénán belüli és nemzetközi orientációi és konfliktusai már nem értelmezhetőek a rendszerváltozás alapprogramjának megvalósításaként.

A 2014-2020 között kiépült Orbán-rendszert nem lehet a rendszerváltozás programjának célba éréseként értelmezni. Ugyanis sem öndefiníciói, sem külső megítélése, sem érdemi működése semmiképp nem kapcsolódik az egykor meghirdetett konszenzuális, nyugatos, versengő,

---

³¹ Tellér Gyula nevezte így azon társadalmi alrendszereket, s ezek status quo-jának védelmezőit, amelyekkel Orbán Viktor és kormánya konfliktusba keveredett az állami rendszerek átalakításai során.

³² Orbán Viktor e szavakkal írta le rendszerének építkezési formáját, jellegét és irányait 2014-es tusnádfürdői beszédétől 2020-as esszéjéig.

hatalmi ágak elválasztásán (és nem együttműködésén) nyugvó, lusztráción átesett, az intézményes korrupciót minimalizáló rendszerhez.

Ez az új, 2014-ben illiberálisnak, 2019-ben kereszténydemokratának nevezett többségi demokrácia modell már értelmezhetetlen a rendszerváltozás programja szempontjából. Ennek egyik, természetes alaptényezője az időmúlás, vagyis a világban, és az EU-ban végbement változások együttes hatása és visszahatása a magyar kormányzati és politikai rendszerre. („Tempora mutantur, nos mutantur in illis.”) S, ha ezeket akár mind szükségszerűnek is mondjuk a Fidesz-KDNP döntései kapcsán – ami nyilván nincs így.

Ám ahol a Fidesz-KDNP lehetőségként kapta a döntéshozatali pozíciókat ott bizony a politikai rendszerépítés, javítás felelőssége teljesen a miniszterelnöké, és a Fidesz vezérkaráé.

E döntéseket viszont sokkal inkább áthatotta a 2002-es kormányzati vereség tapasztalatai, majd a gyurcsányi világ végső eltörlésének hatalmi szándéka. Ebben már nem a rendszerváltozás programja volt a vezérfonal, hanem a revans, majd a hatalombiztosítás – minden más közjogi értelmezésre való tekintet nélkül. E téren tehát kimondható, hogy az Orbán-rendszer csak „mellékterméke” a rendszerváltozás programjának, és sokkal inkább az első Orbán-kormány választási vereségének a szülöttje. Vagyis az Orbán-rendszer valójában 2002-es és a 2006-os választási vereségek tapasztalataiból kinőtt rendszer. Talán a nagy jobboldali, keresztény-konzervatív centrális erőttér létrehozatalának kényszere is sokkal inkább származtatható innen, mintsem a rendszerváltozás programjából.

Ám a Polgári Körökkel Orbán kétség kívül Antall nagy programvízióját hozta létre, még akkor is, ha Gyurcsány és az MSZP 2006-ban megannyi hazugság és „az állam foglyul ejtésével” sikeresen győzte le. De végül e nagy nemzeti pártépítés megteremtette az alapját egy kétharmados parlamenti győzelemnek, mint a rendszerváltozás programjának megvalósítási kiindulópontját – csak épp húsz évvel később. 2010 után az alkotmányozás fideszes folyamata, a lusztráció elmaradása, a konszenzuális modell konszenzusos megjavítása helyett egy új többségi párt-hegemón rendszer kiépítése, és a merőben más EU-s és nemzetközi viszonyrendszer mind arra utal, hogy az Orbán-rendszer önértelmezése, amely szerint e rendszer nem más, mint a rendszerváltás programjának célba érése, bizonyosan téves.

A létező Orbán-rendszer 2020-ban sokkal inkább a 2000-es évek politikai csatározásaiból kinőtt hatalmi tanulás és politikai indulatok eredménye, mintsem a rendszerváltozás programjából levezethető demokratikus kormányzati, politikai, gazdasági-, és társadalmi rendszer.

Irodalom

- Antall József (2020): A magyar pluralizmus és a pártok (1989. április). In. Entz Géza (2020): *Antall József pártprogramja 1989-ből.*, Országút, 2020. június 28. https://orszagut.com/nyomtatott_cikk/antall-jozsef-partprogramja-1989-bol.
- „Árral szemben” 2012. Heti Válasz, XII. évfolyam 1–2. szám, január 12.
- BODA Zsolt (2013): *Legitimitás, bizalom, együttműködés.* Budapest: ARGUMENTUM – MTA TK.
- BODA Zsolt 2015. Bizalom és közpolitika. MTA TK PTI – ARGUMENTUM. Budapest 2015.
- Entz Géza 2020. Antall József pártprogramja 1989-ből. Országút. 2020. június 28. https://orszagut.com/nyomtatott_cikk/antall-jozsef-partprogramja-1989-bol.
- Filippov Gábor 2018. A hibrid ellenforradalom kora. <https://24.hu/belfold/2018/07/31/filippov-gabor-a-hibrid-ellenforradalom-kora/>.
- GIDDENS, Anthony (2005): *Elszabadult világ.* Budapest: NAPVILÁG KIADÓ KFT.
- KÖRÖSÉNYI András (2005): *Vezér és demokrácia. Politikatelméleti tanulmányok.* Budapest: L'HARMATTAN KIADÓ.
- KÖRÖSÉNY A. - ILLÉS G. Gyulai A. (2020): *The Orbán Regime.* London: TAYLOR AND FRANCIS eBooks.
- LIJPHART, Arend (1999): *Patterns of Democracy.* New Haven: YALE UNIVERSITY PRESS.
- POKOL Béla (2005): *Globális uralmi rend.* Budapest: KAIROSZ KIADÓ.
- RÉVÉSZ Béla (szerk.) (2014): „*Most megint Európában vagyunk...*”. Szeged: PÓLAY ELEMÉR ALAPÍTVÁNY.
- Szabó József (2014): Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra, Avagy a rendszerváltozás és a kommunizmus átmentődésének jogi logikája. In. RÉVÉSZ Béla (szerk.) (2014): „*Most megint Európában vagyunk...*”. Szeged: PÓLAY ELEMÉR ALAPÍTVÁNY.
- SARTORI, Giovanni (1999): *Demokrácia.* Budapest: OSIRIS KIADÓ.
- TELLÉR Gyula (1994): *A rendszerváltozás rendszere. Konzervatív Szemle '94.* Budapest: WINDSOR KIADÓ.
- Tellér Gyula (2014): *Született-e Orbán-rendszer 2010-2104 között?* Nagyvilág 59-évf. 3. sz.
- TÓTH Gy. László – LENTNER Csaba – ZÁRUG Péter Farkas (2012): *Kik támadják Magyarországot és miért?* Budapest: KAIROSZ KIADÓ.
- TŐKÉS Rudolf (2015): *A harmadik magyar köztársaság születése. (Emberek, ideológiák, intézmények).* Budapest: L'HARMATTAN KIADÓ.
- Varga Csaba (2014): *A rendszerváltozás sorsfordító évei, (Antall József miniszterelnök – egy valahai jogfilozófus munkatárs szemével).* Pázmány Law Working Papers 2014/19.

Zárug Péter Farkas (2012): *A „törvények szelleme”*. Demokrata. 2012. január.4.

Zárug Péter Farkas (2017): *Egy nagy demokrata: Zb. Brzezinski (I.rész)*. Demokrata.

<https://demokrata.hu/velemeney/egy-nagy-demokrata-zbigneiw-brzezinski-i-resz-96545/> (letöltve: 06.02.)

ZÁRUG Péter Farkas (2009): *Csapdába került demokrácia*. Budapest: L'HARMATTAN KIADÓ.

ZÁRUG Péter Farkas (2015): *Leviatán ébredése, Avagy illiberális-e a magyar demokrácia?* Budapest: L'HARMATTAN KIADÓ.

Zárug Péter Farkas (2012): Vázlat a második Orbán-kormány konfliktusainak megértéséhez. In: TÓTH Gy. László – LENTNER Csaba – ZÁRUG Péter Farkas (2012): *Kik támadják Magyarországot és miért?* Budapest: KAIROSZ KIADÓ.

Husztai Elek

A beregi fiatalok újgenerációs esélyei

Absztrakt

A doktori tézisem alapjául szolgáló kutatásomat Magyarország egy hátrányos kistérségében, 7-8. osztályos tanulók körében végeztem. Hosszútávon munkámmal az itteni fiatalok kitörési esélyeinek javítását igyekszem szolgálni. A 21. század munkaerőpiacán való sikeres szereplés olyan új kompetenciák meglétét igényli a fiataloktól, melyek nélkül a szegénység, a munkanélküliség, a társadalmi kirekesztődés elkerülése a korábbi évtizedekhez képest is nehezebbé vált. Kutatásomban a tanulók digitális infrastruktúrájára digitális tudására, társas kapcsolataira és jövőorientációjára fókuszáltam.

Kulcsszavak: Bereg, szegénység, társadalmi kirekesztődés, digitális kirekesztődés, társas kapcsolat, jövőorientáció

Abstract

I have completed my research which is the basis of my thesis in one of the underdeveloped subregions of Hungary among seventh and eighth graders. I intend to improve the local youngsters' breakout chances in the long run. The successful presence in the labor market of the 21st century demands the existence of such new competencies without which avoiding poverty, unemployment and social exclusion have become more difficult compared to the previous decades before. In my research I have focused on the students' digital infrastructure, digital knowledge, social relationships and future orientation.

Keywords: Bereg, poverty, social exclusion, digital exclusion, future orientation

I. A kutatás elméleti alapjai

Magyarországon legnagyobb mértékben a következő tényezők okolhatóak a szegénység és társadalmi kirekesztődés kialakulásáért. Munkaerőpiactól való tartós távolmaradás, alacsony iskolázottság, 3-nál több gyermek a családban, gyermekét egyedül nevelő szülő, roma származás, társadalomföldrajzi elhelyezkedés (Spéder 2002, Fábíán és Takács 2012). Utóbbi tényező az 1990-es évektől kezdve erősödött fel a regionalitás, illetve a települési hierarchia mentén. A kistelepüléseken élők szegénységi kockázata még az 1990-es évtized közepén is kisebb volt az országos átlagnál, viszont a 2000-es évek közepére az országos átlag többszörösére emelkedett.

Azok az egyének, akik hátrányos szociális helyzetű, illetve alacsony társadalmi státusszal rendelkező lakóhelyen élnek, gyakran szegregálódnak, elszigetelődnek a magasabb társadalmi osztályoktól. A kevésbé fejlett, korlátozott munkalehetőséget biztosító területeken élők önmagában, a lakóhelyből adódóan, növekvő hátrányban vannak. A területi szegregáció tovább erősödött, a képzetlen, szegényebb lakosság a társadalomból kirekesztett enklávékban, a leghátrányosabb helyzetű településeken rekedt (Vukovich 2014). Erre jelent nagyon jó példát az ország északkeleti részében elhelyezkedő kistérség a Bereg. Itt élő emberként saját magam is érzékelem a térség hátrányos helyzetét.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében kiemelkedően magas a szegénységi küszöb alatt élők aránya. A szegénység kockázata még az Észak-Alföld régión belüli másik két megyéhez viszonyítva is magasabb. A hátrányos helyzetű társadalmi csoportok a megye perifériás térségében koncentrálnak, például a szatmár-beregi térségben. A mélyszegénységben élők körében magas a romák és a gyermekkorúak aránya. A térséget kedvezőtlen gazdasági feltételek jellemzik, alacsony a munkahelyek száma, alacsony az átlagos képzettségi szint.

A téma szakértői által megállapítást nyert, hogy a szegénységből való kitörés esélytelensége az utóbbi években hihetetlenül megnőtt. A legfőbb problémát – a munkahelyek alacsony száma mellett – a tartós munkanélküliek képzetlensége és a munkavégzéshez szükséges interperszonális készségek hiánya jelenti. Így ezek a rétegek nem képesek megfelelni a nyílt munkaerőpiaci elvárásoknak (R. Fedor 2015; Balogh és R. Fedor 2015).

Kutatásom célja volt felmérni, hogy a beregi fiatalok előreláthatóan mennyire lesznek képesek csatlakozni a jövő munkaerőpiacához, sikeresek lesznek-e a szegénység és társadalmi kirekesztődés elkerülésében. A 21. század kompetenciái, melyek segítségével egy fiatal képes lehet megfelelni a jövő munkahelyei által támasztott elvárásoknak a következők: IKT használat, digitális készségek, komplex problémamegoldó képesség, kritikai és analitikai gondolkodás, élethosszig tartó tanulás igénye, kreativitás, magasfokú kommunikációs és szociális készség. Kutatásomban három kérdéskör mentén vizsgáltam a fiatalokat, melyek mindegyike hozzákapszolható ezekhez a kompetenciaterületekhez.

Digitális eszközök, a hozzájuk szükséges digitális tudás nélkül az ember nem csak a munkaerőpiacon kerül hátrányba, társadalmi beilleszkedése összességében válik nehezebbé. Ezen okból kifolyólag kutatásomban a szegénység és társadalmi kirekesztődés esélyét a digitális szegénység, a digitális egyenlőtlenség szemszögéből vizsgáltam. Fehérvári Anikó 2017-es tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a digitális egyenlőtlenségek a társadalmi egyenlőtlenségek mentén találhatók meg, azokat egyértelműen tovább mélyítik. Az egyenlőtlenségeket okozó tényezők közül itt is kiemelném a regionális elhelyezkedést. A 2016-os Magyar Ifjúság kutatás a digitális szakadék jelentkezését legegységértelműbben e tényező, valamint az iskolai végzettség mentén fedezte fel (Bauer és mtsai. 2016). A következő a szegénységgel is összefüggést mutató tényező, melyet kutattam a tanulók társas kapcsolatai voltak.

A kapcsolati tőke a jólét (welfare) egyik forrása lehet, mint ahogy egy jól működő kapcsolati háló szubjektív jólléthez (wellbeing) vezethet (Utasi 2006). A szegénység és a kapcsolati tőke összefüggéseivel számos kutató foglalkozott már. Albert-Hajdu (2016) szerzőpáros megállapítása, hogy az anyagi kirekesztettség és a kapcsolati kirekesztettség egymásra hatva egy lefelé tartó kirekesztettségi spirált eredményeznek. A szociodemográfiai változók mentén folytatott kutatás az idősebbek, a kistelepüléseken élők, az alacsony végzettségűek, az özvegyek, az egyfős háztartások, a nyugdíjasok és a munkanélküliek sérülékenységét mutatta a kapcsolarszegénység terén.

Kutatásom szempontjából azért tartottam ezt fontos kérdésnek, mert egy hátrányos helyzetű kistérségben, ahol az aktív korú lakosságnál a mobilitás rendkívül alacsony, a munkahelyek korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésre, a munkaszerzésben a kiemelt kapcsolati hálónak jelentős szerepe van.

Ez jelentkezik a munkahelyek megtalálásához szükséges információk és támogatottság megszerzésében, a jobb pozíciók betöltésében, fontossága sok esetben a képzettségnél is meghatározóbb.

Másrészről az utóbbi évtizedek technológiai forradalma társas kapcsolatainkat is átformálta. A digitális eszközök, az internet, a közösségi média társas kapcsolatokra gyakorolt hatása a kutatások kedvelt témája.

Kutatásom utolsó kérdésköre a beregi fiatalok jövőképének vizsgálatára terjedt ki. A jövőről szőtt elképzeléseik pozitívan befolyásolhatják, elősegíthetik sikeres felnőttlétüket (Stoddard és mtsai 2011). A „jövőorientációs” kutatások népszerű eleme az ifjúságkutatás, ahol többek között a fiatalok mobilitását, munkához való hozzáállását, médiafogyasztási szokásait, életmódját, értékrendjét vizsgálják. A jövőorientáció alakulását fiatal korban elsősorban a családi szocializáció, az iskolai társas környezet és a tanulók személyisége határozza meg. Emellett a földrajzi elhelyezkedésnek is szerepe van. Jancsák Csaba 2016-os tanulmányában egy kisváros fiataljainak vizsgálatánál azt találta, hogy az országos tendenciákkal ellentétben a fiatalok jövőorientációjára inkább a pesszimizmus jellemző, melyet a munkanélküliség kérdése okoz. Úgy gondoltam a kutatásom helyszínéül választott Beregi kistérségben is fontos szerepe lehet a fiatalok jövővel kapcsolatos beállítódásának a szegénység és a társadalmi kirekesztődés elkerülésében.

Ezen tényezők fontosságára utal, hogy az OECD már 2005-ben a kulcskompetenciák közé sorolta az IKT használatot, a kapcsolatépítést és a kapcsolattartást, valamint az élettervek kialakítását (DeSeCo 2005).

II. A vizsgált kistérség és településeinek bemutatása

Doktori tézisemben egy külön fejezetet szántam a Bereg demográfiai és gazdasági helyzetének feltárására. A Beregi tájegység Szabolcs-Szatmár- Bereg megye tiszaháti részén helyezkedik el, a Szatmár-Beregi síkság része. A trianoni határok meghúzásával az egykori történelmi Bereg megye elvesztette területének nagy részét, központja Vásárosnamény lett, mely a beregi falvakkal együtt alkotja 2004-től kezdve a vásárosnaményi kistérséget.

A Vásárosnaményi járásnak, mely 2013-ban jött létre, szintén ez a város lett a központja. Vásárosnaményt a „Bereg kapujaként” szokták emlegetni, lakossága a kistérség egynegyedét teszi ki. A leggazdagabb település, itt a legmagasabb az egy lakosra jutó jövedelem. Gazdasági szerepe meghatározó, a térségben működő vállalkozások több mint 40%-át adja, így a legtöbb munkalehetőséget kínáló település.

1. ábra: A Beregi térség falvai
Forrás: Geopot Kkt., 2004

Kutatásomban a történelmi Bereg megye, Magyarországhoz tartozó 27 településével foglalkoztam, mely a Vásárosnaményi kistérség területével azonos (Aranyosapáti, Barabás, Beregdaróc, Beregsurány, Csaroda, Gelénes,

Gemzse, Gulács, Gyüre, Hetefejércse, Ilk, Jánd, Kisvarsány, Lónya, Márokpapi, Mátyus, Nagyvarsány, Olcsva, Tákos, Tarpa, Tiszaadony, Tiszakerecseny, Tiszaszalka, Tiszavid, Tivadar, Vámosatya, Vásárosnamény). Regionális és országos jelentőségét meghatározza, hogy területén 3 határátkelőhely található Ukrajna felé (Lónya, Beregsurány, Barabás), melyek egyben az Európai Unió, valamint a Schengeni Övezet határvonalát is jelentik. Területén halad keresztül a Tisza, mely Vásárosnaménytől hajózható és az „Összefogás” nemzetközi gázvezeték.

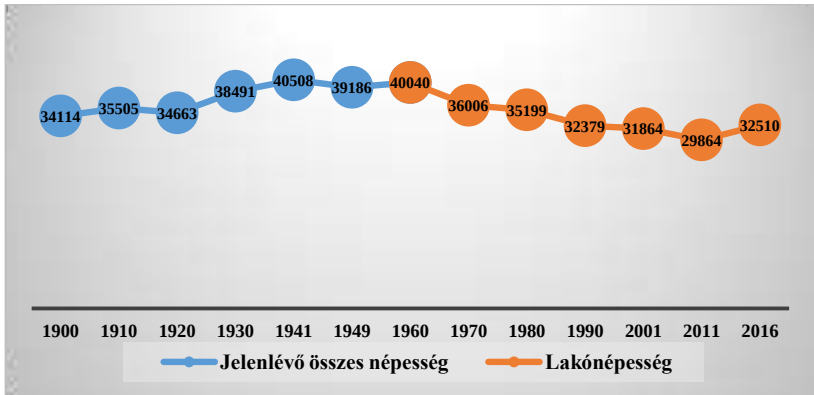
A Bereg már a 20. század elején is elmaradott térség volt. A trianoni határok meghúzásával, a mezőgazdaság átalakulásával és a határ közeli fekvésével volt magyarázható, hogy a munkaképes korú lakosság egy része Budapestre vagy külföldre járt dolgozni. Az álszocializmus ideje alatt nem fejlődött a gazdaság. A szovjet piacra történő gyümölcsstermesztésnek, a Vásárosnaményban megjelenő iparnak és a határ közelségének volt némi pozitív hatása, ami a rendszerváltást követően meg is szűnt, a mezőgazdasági piacok elvesztésével, a termelősövetkezetek felbomlásával. A térség kisebb ipari vállalkozásai nem tudták megoldani a foglalkoztatási problémákat. A vásárosnaményi kistérség a KSH fejlettségi mutatója alapján, 2007-ben, a 154. kistérség volt a 174 közül, ezért a leghátrányosabb helyzetű kistérségek csoportjába tartozott (Balázs és mtsai. 2012). A Nemzetgazdasági Minisztérium 2016-ban, egy 24 indikátorból álló komplex mutató alapján meghatározta a hátrányos helyzetű térségeket, járásokat. Ez alapján a Vásárosnaményi járás a 19. leghátrányosabb helyzetű járás volt Magyarországon (Nemzetgazdasági Minisztérium Területfejlesztési Tervezési Főosztály: Hátrányos helyzetű térségek lehatárolása, kedvezményezett járások 2016).

II.1. Demográfiai jellemzők

A kistérségnek 2016-ban 32510 lakosa volt, népsűrűsége alacsony, 57,33 fő/km². A települések népességszáma szintén alacsony, 4 település esetében még az 500 főt sem éri el. 13 településen 500 és 1000 fő közötti, további 7 településen pedig 1000 és 1500 fő között találjuk a lakosság számát. 2000 feletti lélekszámmal csak két település rendelkezik, illetve Vásárosnamény közelíti meg a 9000-es értéket.

A kistérség lakosságának száma 1960-tól kezdve fokozatos csökkenést mutatott egészen 2011-ig. Az azt követő öt évben azonban 10,5%-os növekedés következett be. 2001 után a 27 településből 23 lakossága csökkent, melyhez a 2001-es árvíz utáni elvándorlás nagyban hozzájárult. 2011 után

szintén 23 településen következett be változás, de ekkor már a népesség gyarapodása volt megfigyelhető.

2. ábra: A népesség számának alakulása a vásárosnaményi kistérség falvaiban (fő)

Forrás: TelR

Az álszocializmus időszakában a munkaképes korú lakosság egy része Budapestre, más nagyvárosokba vagy külföldre járt dolgozni, ezzel magas, negatív irányú vándorlási egyenleget eredményezve. Ez idő alatt nem fejlődött a gazdaság, a rendszerváltozás eredményeképpen vége lett az ingázásnak, az ipari nagyvárosokban munkájukat veszített emberek hazaköltöztek.

A 2000-es évektől a tömeges munkanélküliség, valamint a 2001-es árvíz fokozta az elvándorlás mértékét, ismét magas negatív vándorlási egyenleget eredményezve a kistérségben. Ennek mértéke fokozatosan gyengül, 2016-ban már csak -16,18% volt, ami még így is jóval magasabb a megyei -6,62% nál. A Beregi kistérségben 1990 óta a halálozások száma ugyan felülmúlja az élveszületéseket, de ennek mértéke 2000 óta egyre csökken. 2016-ban a kistérségben a természetes szaporodás, illetve fogyás mértéke -0,15% volt, ami kedvezőbb a megyei -0,94%-os és az országos -3,46%-os értéknél.

Az utóbbi öt év népességszámának gyarapodását tehát nem a természetes szaporodás és a belföldi odavándorlás okozta, hanem elsősorban a Kárpátalján élők tömeges áttelepülése idézte elő.

A kistérség népességének 16%-a 0 és 14 év, míg 68,4%-a 15 és 64 év közötti, 15,6% pedig 65 éven felüli. A 14 éven aluliak aránya így kicsivel

magasabb az országos 14,52%-nál, míg a 65 év feletti aránya nem éri el az országos 18,66%-ot. Így a gyermeknépesség eltartottsági rátája (23,5), ami magasabb az országosnál (21,73), míg az időskorú népesség eltartottsági rátája (22,8) ami viszont alacsonyabb az országosnál (27,93). A kistérség életkor szerinti összetétele az országosnál kedvezőbbnek mondható, itt 97 időskorú jut 100 gyermekre, az országos 128-cal szemben. Fiatalodó lakosság-összetételű település Aranyosapáti, Gemzse, Olcsva és Tiszavid, az előregedés legnagyobb mértékben Hetefejércsére, Mátyusra, Tiszaszalkára, Nagyvarsányra és Tákosra jellemző. A legmagasabb a gyermekek aránya Aranyosapátiban (25,62%), Gemzsén (23,27%) és Tiszavidon (23,35%). A 2011-es népszámlálás adatai alapján ez az a három település, ahol kimagasló a 3 vagy annál több gyermeket nevelő családok aránya (23,29%-29,92%). A kistérségi arány 13,1%, ami elmarad a megyei (13,63%) és az országos (14,2%) aránytól is. Az egyszülős családok 28,31%-os aránya viszont meghaladja az országos (22%) és a megyei (26,19%) szintet is, a legmagasabb arány Hetefejércsén, Mátyuson és Beregsurányban (38,24%- 40,82%) figyelhető meg.

A vásárosnaményi kistérségben felülreprezentált a roma kisebbség aránya az országos átlaghoz képest. A 2011-es népszámlálás tényeit vizsgálva láthatjuk, hogy az országos 3%-hoz képest 11,79%-os aránnyal szerepelnek, a 2012-es jegyzői becslések pedig már 22%-os arányt regisztráltak (Balázs és mtsai. 2012). A debreceni egyetem 2013-as kutatása, mely eddig a legkiterjedtebb volt az országban, már 25% feletti arányt mutat (Pénzes és mtsai. 2018). A népszámlálás és a jegyzői becslések alapján a legmagasabb a romák aránya Aranyosapátiban, Beregsurányon, Tiszakerecsenyben, Tiszavidon, Mátyusban, Beregsurányon és Olcsván. Elsősorban a fiatalodó településeken találkozunk nagyszámú roma kisebbséggel.

II.2. Képzettség és gazdasági aktivitás

A Központi Statisztikai Hivatal 2011-es adatai szerint Vásárosnamény lakosságának iskolai végzettsége, mind megyei, mind országos összehasonlításban alacsonynak mondható. Nagyon magas azoknak az aránya, akik legfeljebb általános iskolát végeztek, 50,68%, szemben az országos 37,43%-kal. Míg az országban az érettségizettek aránya (27,54%) a legmagasabb, addig a kistérségben, mindkét nemet figyelembe véve, az általános iskolát végezték el legtöbben. Az érettségizettek aránya 22,13%. A 8 osztálynál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező aránya is jóval magasabb a kistérségben (17,42%), az országos aránynál (11,22%).

A szakmát szerzettek körében a férfiak aránya (27,83%) több mint kétszerese a nőkének (11,44%), a többi végzettségnél a nők aránya magasabb. A legnagyobb lemaradás az egyetemet, főiskolát végzettek körében tapasztalható, a kistérségi 7,95% jóval alacsonyabb az országos, 15,54%-os aránynál.

A fentebb ismertetett adatok egyik oka, hogy a magasabb iskolai képesítést szerzők nagy része nem itt kamatoztatja tudását, hanem elvándorol, mivel nekik egyedül Vásárosnamény jelent perspektívát a kistérségen belül. A tanulók egy része már középfokú tanulmányait is a kistérségen kívüli iskolában végzi el. A felsőfokú végzettségűek alacsony arányban térnek vissza szülőföldjükre munkát vállalni. A kistérség népességének körében így egyre csökken a képzett munkaerő aránya, elősegítve ezzel a szegénység újratermelődését. Az alacsony képzettségi szint a romák magas arányával is összefüggésben van, mivel az ő képzettségük elmarad az országos átlagtól. Közülük legtöbben (54,19%) 8 osztálynál kevesebbet végeztek el, a 8 osztályt végzettek aránya 38,9%, az érettségizettké 1,82%, míg felsőfokú végzettséggel mindössze 0,25%-uk rendelkezik. A roma családok termékenysége általában magasabb a nem roma népességhez képest, mely az alacsony természetes népességfogyás oka a kistérségben. Ezen családokra jellemző, hogy a munkalehetőségek hiánya miatt 2-3 generáció él munkanélküliségben.

Az alacsony képzettség a munkaerőpiacon való elhelyezkedéskor jelent problémát. Az álláskeresők összetételének vizsgálatakor láthatjuk, hogy 2016-ban a legtöbben (45,26%) általános iskolai végzettséggel kerestek állást. A magasabb végzettségűek között kevesebb az álláskereső. A szakmunkás és szakiskolai végzettségűek 24,18%-át, míg a szakközépiskolát, gimnáziumot végzettek 19,4%-át adják az álláskeresőknak. Legalacsonyabb körükben a felsőfokú végzettségűek aránya, főiskolai végzettségnél 0,99%, egyeteminél 0,87%. Hasonlóan markáns különbséget láthatunk, ha foglalkozásuk szerint vizsgáljuk meg az álláskeresőket. 88,28%-uk fizikai foglalkozású álláskereső és csak 11,71% a szellemi foglalkozásúak aránya. Az alacsony képzettségi szint szintén akadálya lehet új gazdasági tevékenységek megjelenésének a Beregben.

II.3. Foglalkoztatás

2016-ban a kistérségben, a regisztrált vállalkozások száma 6 869, míg a működő vállalkozásoké 1 285 volt, melyek többsége egyéni vállalkozás. A vállalkozási aktivitás a határ közelében fekvő településeken a legnagyobb, Beregsurányban, Tivadaron, Tarpán, Gulácson és Barabásban, a legalacsonyabb pedig Aranyosapátiban, Jándon, Ilken és Mátyusban. A vállalkozások 96,1%-a mikrovállalkozás, 1-9 főt foglalkoztat, a kisvállalkozások aránya 2,6%, 10-19 főt foglalkoztat, 0,9%-uk pedig 20-49 főt. Az 50 - 249 főt foglalkoztató közép- és nagyvállalkozásokból már csak 6 található a térségben, melyek mindegyike Vásárosnaményban működik.

A rendszerváltást követően a kistérség mezőgazdasága nehéz helyzetbe került, a termelőszövetkezetek megszűnése nagymértékben megnövelte a munkanélküliek számát. Mára több, kisebb, mezőgazdasággal foglalkozó vállalkozás is megjelent, amiknek lényeges szerep jut a munkalehetőségek biztosításában. A működő vállalkozások 22,49%-a a mezőgazdasághoz kötődik. 11 településen az ágazat részesedése 40% feletti, legmagasabb Mátyus településen (87,5%). A mezőgazdaság szerepe így máig meghatározó a térségben.

Az álszocializmus időszakában a kistérség ipara nem fejlődött, a munkaképes lakosság egy része eljárt a nagyobb ipari központokba. A rendszerváltást követően Vásárosnamény biztosította a legtöbb munkalehetőséget, de a kialakult munkanélküliséget nem tudta megszüntetni. Az ipari szektor jelenléte napjainkban is rendkívül csekély, többségében kisipari tevékenységet folytató vállalkozás, részesedése a gazdaságból csupán 14,63%. Megtalálható a kistérségben a faipar, a textilipar, az üvegipar, a vas- és fémipar, illetve az építőipar. Az ipari vállalkozások 46,8%-a Vásárosnaményban működik. A térség 5 településén semmilyen ipari tevékenységet nem találunk, viszont 6 olyan település van, ahol részesedése 20% feletti.

A szolgáltatásokon belül a kereskedelemnek (22,26%) és a szálláshelyszolgáltatásnak, vendéglátásnak (7,32%) van nagyobb szerepe. A Bereg turisztikai vonzereje a Tiszára épülő vízi- és horgászturizmus, a termálvíz, az apró falvak népi építészete, a táj érintetlen természeti szépsége. A határmentén jellemző a vásárlói turizmus is.

A mezőgazdaság és a turizmus idényjelleggel tud munkalehetőséget biztosítani az itt élőknek. Feltételezések szerint a határ közelsége illegális formából származó megélhetést is biztosít.

A térség lakóinak foglalkoztatásában legnagyobb szerep az államnak és az önkormányzati szférának jut. Ebben a közfoglalkoztatásnak van igen fontos szerepe, ami Aranyosapátiban, Tiszavidon és Tiszaadonyban az aktív korúak több mint 20%-ának biztosít megélhetést. A kistérségi közfoglalkoztatási arány (13,02%) magasabb a megyei aránynál (8,13%), az országos arálynak (2,74%) pedig közel ötszöröse.

A 2011-es népszámlálási adatok szerint a kistérség lakosságának 31,38%-a volt foglalkoztatott, 34%-a inaktív kereső, 28,26%-a eltartott, 6,35%-a pedig munkanélküli. A férfiak között a foglalkoztatottak vannak legnagyobb arányban (35,89%), a nőknél pedig az inaktív keresők (40,69%).

A háztartások 45,9%-ában nem volt foglalkoztatott. Ezek az értékek a foglalkoztatottságot tekintve elmaradnak a megyei 37,73%-os és az országos 39,67%-os értékektől is.

A munkanélküliek aránya viszont kevesebb, mint a megyei átlag, mely 7,33%, de meghaladja az országos 5,72%-os arányt. A kistérség foglalkoztatási rátája 48,15%, mely szintén alacsonyabb a megyei (54,17%) és az országos (65,65%) értéknél is.

A települések nagy részére az alacsony jövedelmi viszonyoktól, a szociális segélyektől és az önkormányzatok közfoglalkoztatási programjától való függés jellemző. Az alkalmi munkák csak szezonális jelentőségűek. Az utolsó, rendelkezésre álló, 2012-es adatok szerint az SZJA-alap tekintetében legszegényebb települések Hetefejércse (292e Ft/fő), Gemzse (306e Ft/fő), Aranyosapáti (317e Ft/fő), Tizsakerecseny (317e Ft/fő), Tiszavid (319e Ft/fő), Mátyus (323e Ft/fő) és Ilk (326e Ft/fő).

A leggazdagabb Vásárosnamény (694e Ft/fő), Tizsaszalka (678e Ft/fő) és Nagyvarsány (650e Ft/fő). A megyei átlagot 3, míg az országost 2 település mutatója haladja meg. Az alacsony jövedelem a falvakban szegénységhez vezet, mely gazdasági és demográfiai okokra is visszavezethető.

Hetefejércse esetében az időskorúak magas aránya okozza a problémát. A másik 5 legszegényebb település mindegyikében magas a romák aránya, ehhez társul még négy település esetében a gyermekek magas aránya is. A magas gyermekszám a munkanélküliség és a roma származás mellett a legfontosabb szegénységi kockázati tényező a kistérségben.

A munkalehetőségek hiánya jelenti a kistérség legnagyobb problémáját. Munkanélküliségi rátája 7,26%, ennek következtében nem éri el a megyei 7,34%-os értéket, az országos 4,18%-os arányt viszont jelentősen meghaladja. 10% feletti mutatókkal rendelkezik Hetefejércse, Aranyosapáti, Olcsva, Ilk és

Tiszakerecseny is. 2016-ban, a nyilvántartott álláskeresők száma 1613 fő volt, akiknek csaknem fele (711 fő) már több mint fél éve volt álláskereső.

Az álláskeresők legnagyobb számában, Vásárosnaményban, Aranyosapátiban, Tarpán és Ilken élnek. A legrosszabb helyzetben azok a települések vannak, ahol a tartósan munkanélküliek aránya 50% feletti. Sajnálatos módon 8 ilyen települést is találunk a kistérségben. A munkanélküliek között a férfiak aránya magasabb (8,41%), mint a nőké (6%).

II.4. Oktatás

A kistérség 27 településéből 21-ben működik óvoda, 23 feladatellátási helyen és nem ritka az sem, hogy az egyes intézmények maximális férőhely-kihasználással működnek. Infrastrukturális állapotuk jó, alap feladataikat el tudják látni. Általános iskolai oktatás 14 településen zajlik, 18 feladatellátási helyen. Ezek közül 12 településen, 14 intézményben működik felső tagozat.

Az óvodával vagy iskolával nem rendelkező települések közoktatási megállapodást kötöttek a szomszédos településekkel.

Az iskolák egy része tagintézményként működik. Fenntartójuk az állam, valamelyik egyház vagy alapítvány.

A középfokú oktatás központja Vásárosnamény, ahol gimnáziumi, szakgimnáziumi és szakközépiskolai oktatás is folyik. A kistérség központján kívül Márokpapiban és Tarpán van nappali tagozatos középfokú oktatás, míg felnőttoktatás az előbbieken kívül Gemzsén és Jándon található.

Az iskolákban magas a hátrányos-, illetve halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya, 64,9%, az országos 15,8%-os és a megyei 40,85%-os arányhoz képest. 5 településen 80% feletti ezen tanulók aránya. Emellett a roma tanulók magas aránya is jellemző a kistérségre. Az iskolaigazgatók becslése alapján 10 intézményben 50% feletti az arányuk.

A 2017-es kompetencia mérés tükrében a legrosszabb oktatási teljesítménnyel rendelkező iskolák az aranyosapáti, az ilki, a gemzsei, a csarodai és a tiszakerecsenyi. Az 5 iskolából 4-ben 60% és 90% közötti a roma tanulók becsült aránya. Ezzel az egy tényezővel azonban nem magyarázható a rossz teljesítmény, hiszen a legjobb eredményt elérő iskolák között is van, ahol magas, 60-70% körüli roma arányt találunk.

Az említett 4 település azonban beletartozik a kistérség legszegényebb települései közé, mind a 4-ben magas a gyermekkorúak aránya, a hátrányos

helyzetű tanulók aránya pedig 88,9% és 96% között van, háromban 10% feletti a munkanélküliségi ráta is.

A rossz iskolai teljesítmény tehát összefüggésbe hozható a gyerekek rossz szociális körülményeivel, valamint a települések hátrányos helyzetével.

Az iskolák felszereltsége jónak mondható, a 2001-es árvíz után többet újjáépítettek, felújítottak, de az utóbbi években is több intézményt korszerűsítettek. A számítógépekkel való ellátottságuk megfelelő.

Átlagban egy számítógépre 7,19 tanuló jut, ami az országos 7,32-os értékhez hasonló. Az intézmények között azonban jelentős eltéréseket találunk (2,73-14,1). A számítógépet használó tanulók aránya is különböző. Három településen a tanulók 100%-a használja a gépeket, de vannak olyanok is, ahol kevesebb, mint 40%-uknak van lehetősége az iskolában számítógép használatára. Internet kapcsolattal az iskolák mindegyike rendelkezik.

A beregi települések oktatási intézményei az IKT alapú oktatás szükségességét fontosnak érzik, nagy hangsúlyt helyezve a digitális kompetencia területének erősítésére. Ez a célkitűzés az intézmények pedagógiai programjában is jelen van.

A szükséges eszközpark (számítógépek, laptopok, interaktív táblák) megléte mellett, hozzáadott pedagógiai értékként megjelenik az erre irányuló oktatási szemléletváltás is, a tanítási órák megtervezésekor, az oktatási célok között szinte mindig szerepel a digitális kompetencia fejlesztése.

Digitális tananyagokat szintén igyekeznek beszerezni és használni a beregi iskolák, főképpen az alábbi műveltségi területekre koncentrálnak: magyar nyelv és irodalom, matematika (amelyek az országos kompetenciamérések két fő területét képezik), valamint biológia, történelem és természetismeret tantárgyakhoz. Egyéb, az internetről letöltött, vagy saját készítésű digitális tartalmú oktatási anyagot is használnak a pedagógusok.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Nyíregyházi Kölcsey Ferenc Gimnáziumban már a 2015-ös esztendő végén olyan multimédia központ került kiépítésre, amely lehetővé teszi a tanítási órák rögzítését, azok interneten keresztül videótárba történő feltöltését, videokonferenciák lebonyolítását és a Skype-hoz hasonló, videó-beszélgetések folytatását is. Sajnos a megyeszékhely gimnáziumához hasonló multimédia központtal a beregi település iskoláinak egyike sem rendelkezik.

Mivel nem minden településen folyik általános iskolai oktatás, a falvak alacsony népessége miatt, 13 település gyerekei (felső tagozatos tanulók esetében 15) kénytelenek más településen folytatni tanulmányaikat.

Az általános iskolával rendelkező 14 település közül csak 2 olyat találunk, ahonnan nem járnak el tanulók, Beregsurányból és Vásárosnaményből. A tehetősebb szülők a jobb oktatás reményében járatják gyermekeiket más település iskoláiba. Az ingázás okaként meg kell említeni egyes iskolákban a roma kisebbség magas arányát, ami sok szülőt késztet arra, hogy iskolát változtasson gyermeke számára.

Ennek a tényezőnek köszönhető, hogy vannak roma tanulókkal egyáltalán nem, vagy csak alig rendelkező intézmények is, míg máshol akár a 90%-ot is eléri a roma nemzetiségűek aránya.

II.5. Infrastruktúra

A kistérség jellemzően kis falvas szerkezetű, az ilyen települések aránya 50%. Ennek következtében a falvak humán szolgáltatási feladataikat valamilyen társulásban látják el. Az alapvető szolgáltatások sem érhetőek el minden településen. Mikrotérségi központokkal nem találkozhatunk, így a kistérség az egyetlen város, Vásárosnamény köré szerveződik.

A kisváros képes kiszolgálni a kistérséget, azonban megközelítése a szegényebbek számára a viteldíjak ára miatt jelent problémát. Vannak települések, ahonnan a kedvezőtlen menetrend miatt a lakosok teljesen leszoktak a tömegközlekedés használatáról, helyette magánautókat fogadnak az utazáshoz, melynek díja magasabb a tömegközlekedési jegyáraknál. Ezen településekről vagy településekre a munkába járás sem megoldott saját gépjármű nélkül.

A települések többsége jól megközelíthető, de nem minden irányból. A kistérségen belül találunk eldugott, csak egy irányból megközelíthető településeket is.

A kistérség települései rendelkeznek az alapvető infrastrukturális ellátottsággal. A telekommunikációs infrastruktúra minden településen elérhető, kihasználtsága erősen függ az itt élők jövedelmi helyzetéről.

Az ezer lakosra jutó internet-előfizetések száma a kistérségben 149,7, ez elmarad a megyei átlagtól, ami 197,9 és kevesebb, mint fele az országos átlagnak (286,9). A legtöbb előfizetőt a jobb jövedelmi helyzettel rendelkező falvakban találjuk (Vásárosnamény, Tiszaszalka, Nagyvarsány, Tivadar), míg az alacsonyabb jövedelműek nagy részében az előfizetések száma is alacsony (Mátyus, Gemzse, Hetefejércse).

II.6. Lakhatás

A kistérségben a 2001-es árvíz utáni építkezés eredményeképpen jelentős mértékben megújult a lakásállomány. Egyes helyeken azonban, többek között Hetefejércsén, Tarpán vagy Gemzsén minden komfortot nélkülöző, sok esetben embertelen lakhatási körülményeket találunk.

Az ilyen házakban nincs fürdőszoba, hiányoznak a bútorok, nincs korszerű fűtési rendszer és gyakran még nyílászáró sem. Ezek a hiányosságok sok esetben előfordulnak az új, 2001-ben épült, árvizes házakban is. A szegénység miatt az új házakból eladták a bútorokat, a fűtési rendszer komponenseit.

A kistérség roma népességének zöme szerény színvonalú vagy komfort nélküli lakásokban él. Ennek egyik oka, hogy körükben magas a gyermekkorúak aránya, mely komoly szegénységi kockázatot hordoz.

II.7. Egészségügy

A kistérség – a születéskor várható élettartam tekintetében – a legrosszabb helyzetű területek közé tartozik Magyarországon, ami a férfiak esetében különösen igaz. A nem megfelelő higiénia, a rossz lakhatási körülmények miatt komoly probléma a tetvesség, rühesség. Gyakoriak a légúti megbetegedések, az allergia, de sok a szív-és érrendszeri beteg is. A szegregátumok esetében találkozhatunk alultápláltsággal is. A pszichés betegek száma is magas a térségben, a gyerekek közül is sokan küzdenek magatartási problémákkal. Jelentősen nőtt a településeken a gyerekeket veszélyeztető addiktológiai ártalmak kockázata (dohányzás, alkohol, drogok). A védőnők véleménye szerint egyes településeken a 14 év alatti korosztály 50%-át is érintheti a dohányzás, míg az alkoholfogyasztás általában 10-30%-ukat. Az illegális szerek használatának esélye kisebb, a gyerekek néhány százalékát érinti csupán.

II.8. Közbiztonság

A kistérség bűnözési statisztikája az egyik legrosszabb az országban. Ezt részben magyarázhatják az itt élők kilátástalan életkörülményei és a határ közelsége is. Találkozhatunk uzsorával, prostitúcióval, drogfogyasztással és csempészettel is.

II.9. Szegregátumok, gettósodott települések

A kistérségben folytatódik a szegregátumok kialakulásának és a falvak gettósodásának folyamata. A KSH adatai alapján 4 településen található szegregátum (Vásárosnamény, Aranyosapáti, Gemzse, Tarpa), míg gettósodott település egy van, Tiszavid. Ezek mellett több településen alakultak ki cigánytelepek, cigánysorok Barabás, Beregdaróc, Gelénes, Gyüre, Kisvarsány, Olcsva, Tákos, Tiszaadony, Tiszakerecseny).

Összegezve ennek a kistérségnek a fejlődését számos tényező hátráltatja, a települések szerkezetén túl az ország keleti részében való elhelyezkedés, az országonál lényegesen rosszabb foglalkoztatási helyzet, a romák magas aránya vagy a jelentős elvándorlás, mely inkább a képzetlenebb rétegeket érinti. Igaz, az országonál kedvezőbb természetes szaporulatot találunk, de e mögött a jelenség mögött a magasabb termékenységgel bíró, képzetlenebb, szegényebb rétegek állnak.

III. A kutatás módszertana

Kutatásom az innovatív és multimédiás eszközök társadalomra gyakorolt hatását vizsgálta a szegénység és társadalmi kirekesztődés tükrében. Az ezt megalapozó felmérés általam összeállított kérdőíves adatfelvétellel történt, melyet 280 tanuló töltött ki 2017 januárjában. A kutatásban 163 fiú és 117 lány vett részt, 12-17 év közöttiek, átlagban 14 évesek. A Beregi-kistérség 13 felső tagozattal rendelkező intézményének 8. osztályos diákjai alkották a minta nagy részét. Mellettük mivel egy intézményben a 7. és 8. osztályosok összevont osztályt képeztek a mintába bekerült 16 7. osztályos tanuló is.

A kutatási etikát betartottam, a kérdőív kitöltése önkéntes és anonim volt, kitöltői nem beazonosíthatóak. Az adatok tárolás Excel táblázatban történt, a feldolgozásukhoz is ezt valamint az SPSS programcsomagot használtam. Kutatásom során kérdőíves felmérésem eredményei a következő adatokkal kerültek összevetésre:

- A 2011-es népszámlálás országos, megyei és járási adatai
- KSH: A háztartások életszínvonala, 2016, 2017
- Magyar Ifjúság Kutatás, 2016. Szerk.: Székely Levente - Szabó Andrea, 2016
- NMHH: Lakossági internethasználat online piackutatás 2016, 2017

III.1. A kérdőíves felmérés eredményei

Mint azt a Beregi társadalmi-gazdasági elemzését követően sejteni lehetett a szegénység és társadalmi kirekesztődés kockázati tényezői fokozottan vannak jelen a vizsgált mintában. Földrajzi elhelyezkedésüket tekintve a tanulók már eleve hátrányban vannak. Az Észak-Alföld régióban a legnagyobb az országban a jövedelmi szegénység mértéke, 19,2%. A szegénység és a társadalmi kirekesztődés kockázatának aránya a településhierarchiát követve, a falvakban a legmagasabb. Az itt élők 26,5%-a veszélyeztetett.

A mintában szereplő 280 diák 83%-a él községben.

A kérdőívet kitöltő gyerekek 65%-ának törvényesen összeházasodtak, 15,7%-uknak együtt élnek, 10,4%-uknak elváltak a szülei. A gyerekek döntő többsége (81,79%) mindkét szülőjével együtt él, míg 14,7%-uk egyszülős családból való. A három vagy annál többgyermekes családok aránya 42,1%.

Az egyszülős háztartások esetében a szegénységgel vagy társadalmi kirekesztődéssel veszélyeztetettek aránya a vizsgálat évében 40% volt,

míg a 3 vagy annál több gyermekes családoknál 25,5%. A legtöbb gyerek 2-5 fővel él együtt (86,8%).

A kistérségre jellemzően nem ritkák azok a családok, ahol a létszám meghaladja a 10 főt, a mintában a legmagasabb a 12 fős háztartás volt. Ez a jelenség a roma kisebbség körében fordul elő leggyakrabban. A roma népességen belül a szegénységgel vagy társadalmi kirekesztődéssel veszélyeztetettek aránya 67,8%, ami háromszoros kockázati arányt jelent. Kérdőívemben nem kérdeztem rá a roma származásra ellenben az iskolaigazgatókat, tagintézmény-vezetőket felkértem az adatszolgáltatásra. Az ő becslésük alapján a tanulók 50,5%-ának volt legalább az egyik szülője roma származású.

1. Táblázat

A szülők iskolai végzettségének nemek szerinti összehasonlítása (%)

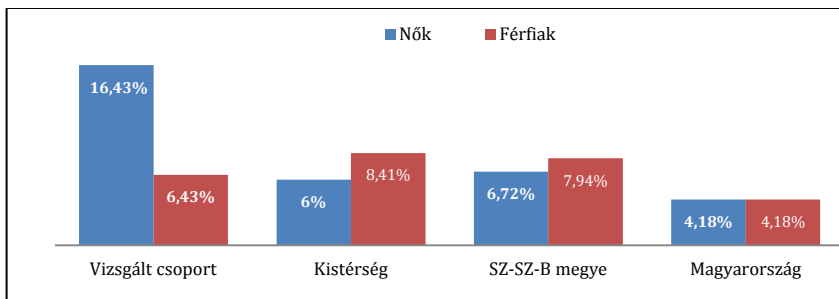
VÉGZETTSÉG	LEGFELJEBB ÁLTALÁNOS ISKOLÁT VÉGZETTEK		SZAKKÉPZETTSÉGGEL RENDELKEZŐK		ÉRETTSÉGIVEL RENDELKEZŐK		DIPLOMÁSOK	
	NŐK	FÉRFIAK	NŐK	FÉRFIAK	NŐK	FÉRFIAK	NŐK	FÉRFIAK
NEM								
VIZSGÁLT CSOPORT	33,6	27,1	27,5	46,8	14,3	9,3	22,9	14,6
KISTÉRSÉG	55,4	45,1	11,4	27,8	24	20,1	9,2	6,6
SZ-SZ-B MEGYE	51,4	43,7	12,6	27,9	23,9	19,9	12,1	8,6
MAGYARORSZÁG	40,7	33,8	13,7	26,7	29,7	25,2	16,6	14,4

Forrás: KSH: Népszámlálás - Iskolázottság,
2011; saját kutatás

A szülők iskolai végzettsége összességében kedvezőbb képet mutat a 2011-es kistérségi, megyei és országos átlagokhoz képest. Az apák körülbelül fele, egészen pontosan 46,8%-a rendelkezik szakképzettséggel, míg a kistérségben, átlagban, csak minden negyedik férfi. A diplomás szülők arányánál is ezt a kedvezőbb képet láthatjuk. A diplomás anyák aránya (22,9%) több mint kétszerese a kistérségének. Az érettségizettek aránya viszont mindkét nem esetében (nők 14,3%, férfiak 9,3%) elmarad még a megyei átlagoktól is (nők 23,9%, férfiak 19,8%).

Azon személyek aránya, akik csak az általános iskolát abszolválták szintén (nők 33,6%, férfiak 27,1%) kisebb, mint a kistérségben, de az országos értéknek is alatta marad.

A szegénységgel vagy társadalmi kirekesztődéssel veszélyeztetettek aránya az országban az alapfokú végzettségűek körében a legmagasabb, 35,8%.

3. ábra: Munkanélküliek aránya

Forrás: TeIR; saját kutatás

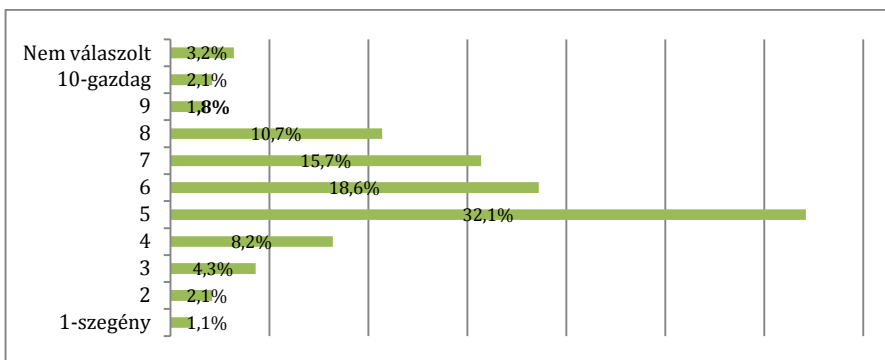
A munkanélküli férfiak aránya kisebb eltérést mutat a kistérségi, megyei vagy országos értékekkel összehasonlítva, mint a nőké. A munkanélküli nők 16,43%-os aránya viszont az országos értéknek (4,18%) csaknem négyszerese. A munkanélküliek körében a legmagasabb Magyarországon a szegénységgel vagy társadalmi kirekesztődéssel kitettek aránya.

A Vásárosnaményi kistérség az Észak-Alföld régióban található, melynek lakói a legkevesebb, éves, átlagos bruttó jövedelemmel rendelkeznek az országban. Így nem meglepő, hogy a tanulók is igen alacsony jövedelmekről számoltak be. A háztartások legnagyobb része (28,2%) a tanulók válaszai alapján 100.000 és 200.000 Ft közötti havi jövedelemmel rendelkezik, a 200.000 Ft-os jövedelemből élő háztartások aránya 23,9%, a 100.000 Ft alatti jövedelműeké 5,6%. A tanulók 29,3%-ának családjában volt megtapasztalható a munkanélküliség az elmúlt egy évben. A családok 50%-ának jövedelme csak az átlagos megélhetéshez elegendő.

A válaszolók kicsivel több, mint negyede (27,9 %) válaszolt úgy, hogy megvan mindenük, amire szükségük van. Drágább dolgokat csak a válaszadók kevesebb, mint 10%-a tud vásárolni. Ugyanígy közel 10% azoknak az aránya, akik csak a legszükségesebbeket tudják megvásárolni. 2,14%-uknak semmire sem elég a jövedelme.

Arra a kérdésre, hogy milyen a család anyagi helyzete az alábbiakat választották: átlag alatti 8,9%, átlagos 79,6%, átlagon felüli pedig 10,7%. A családok jövedelméhez képest a tanulók nagy többsége nem tartja magát szegénynek. A 10 pontos szegénység skálán nem találunk nagyon rossz értékeket. A tanulók mintegy harmada az 5-ös értéket választotta, amit valószínűleg számukra a se nem szegény se nem gazdag kategória lehetett.

Ennél rosszabb (1-4) értékeket a tanulók 15,7 %-a jelölt. Ők azok, akik különböző mértékben, de érzékelik családjuk anyagi nehézségeit.

4. ábra: A kutatásban részt vevő gyerekek véleménye családjuk anyagi helyzetéről

Forrás: saját kutatás

Az adatok jól mutatják, hogy mennyire relatív a szegénység megélése és megítélése. Ez az élethelyzet értékelés veszélyeket is rejlhet magában, mely kihatással lehet a későbbi karrierorientációra is. Amennyiben a tanuló számára az anyagi helyzete kielégítő és elfogadható, nem fog törekedni a kiemelkedésre sem anyagi, sem kulturális, sem más egyéb, a felemelkedést segítő életcél elérésére.

Kutatásomban a tanulók lakókörnyezetét is igyekeztem megismerni a környezetükben jelentkező problémákkal együtt. A kistérség jellemzőiből és az iskolaigazgatók, tagintézmény-vezetők elmondásából tudjuk, hogy a gyerekek egy része nagyon szegény környezetben él. Mindennapos probléma számukra a víz- és áramfogyasztás biztosítása. Utóbbit sok esetben csak kártyás rendszerben tudják igénybe venni a családok. Nagy probléma jelent még a téli időszakban a tüzelőanyag beszerzése. A cigánysorokon, a szegregátumokban kicsi alapterületű, komfort nélküli házakat is találhatunk, az egy szobára jutó családtagok száma szintén itt a legmagasabb. A tanulók

84,6%-a családi házban lakik. 11,1%-uk él lakásban, 3,6%-uk családjának nincs saját tulajdonú otthona, lakást, házat bérelnék vagy rokonoknál élnek. Arra a kérdésre, hogy mennyire elégedettek a lakhatásukkal, a következő válaszokat adták: nagyon elégedett 45,4%-uk, nagyjából elégedett 34,3%-uk, semleges vagy nem elégedett 19,6%-uk.

A tanulók környezetükben a deviáns viselkedési formák közül leggyakrabban a dohányzással és az alkoholfogyasztással találkozhatnak. A cigarettázást a tanulók 50,7%-a, alkoholfogyasztást pedig 33,9%-a tapasztal nagyon gyakran közvetlen környezetében. Ennél is sajnálatosabb, hogy 16,8%-uk a kábítószer fogyasztásra is gyakran vagy nagyon gyakran lát példát. A tanulók környezetének rizikófaktorainak mértékét vizsgálva, csökkenő sorrendben, a következő problémákkal találkozhatunk: ritkán látnak példát az iskola elvégzése utáni továbbtanulásra vagy munkavállalásra, illetve arra, hogy valaki sikeres érettségi vizsgát tesz vagy szakmát szerez. Gyakran látnak cigarettázó embereket, ritkán olyan diákot, aki jó jegyeket kap, aki alkoholt fogyaszt vagy bandákba tömörül. Nagyon ritkán találkozhatnak olyanokkal, akinek problémája van a rendőrséggel, kábítószerrel vagy fegyverrel, például kést hord magánál.

A kutatásomban részt vett tanulók multimédiás eszközökkel való ellátottsága jónak mondható. 93,2%-uk rendelkezik saját mobiltelefonnal, melynek 90%-a okostelefon. 2016-ban a magyar háztartások 40,6%-ában volt okostelefon. Fontos megjegyezni azonban, hogy a kutatásban 7. és 8. osztályos tanulók vettek részt, akik a fiatalabb korosztályt képviselik, körükben magasabb a korszerűbb eszközök birtoklásának aránya. Ezt támasztja alá a 2016-os Magyar Ifjúság Kutatás is, ahol a 15-19 éves korosztály 85%-a rendelkezett saját okostelefonnal. Az asztali számítógépek tekintetében sem rossz a helyzet, a vizsgált minta 65,7%-os aránya jónak mondható. A KSH felmérése szerint ugyanis Magyarországon, 2017-ben, a háztartások 41,5%-a rendelkezett személyi számítógéppel, a Magyar Ifjúság Kutatás pedig 55%-os értéket mért a saját eszközzel rendelkező, 15-29 éves korosztályban. A tabletek esetében mutatkozik a legnagyobb eltérés a kutatott csoport és az átlagos, országos adatok között. A Magyar Ifjúság Kutatás 15-22 éves korosztály saját tabletjére vonatkozó, 25%-os értékének majdnem duplája a vizsgált csoport 48,6%-os eredménye. Ugyanezen kutatás szerint a magyarországi 15-29 éves korosztály 57%-ának van saját hordozható számítógépe, míg a kutatásban résztvevőknek csak 40,7%-a rendelkezik ilyen eszközzel. Érdeemes azonban figyelembe venni azt a tényt, hogy a korosztályon belül inkább a 18-29 éveseknek van szükségük laptopra/notebookra

tanulmányaikhoz, munkájukhoz, az általános iskolás korosztálynak még kevésbé. A tanulók 47,9%-a rendelkezik plazma, LCD vagy LED televízióval. A birtokolt multimédiás eszközök számának átlaga 6,9 eszköz/fő. Ez még akkor is magas adat, ha feltételezzük, hogy a diákok a válaszadáskor a családban közösen használt eszközöket is beszámították. Erre utal, hogy a tanulók otthonainak multimédiás eszközökre vonatkozó kérdésénél, az eredmények csak kis mértékben tértek el - pozitív irányban - a saját eszközök számától. Kivételt a mobiltelefonok jelentettek, a tanulók magasabb értéket jeleztek a saját mobiltelefonnál, mint otthonaik esetében.

Az NMHH 2017-es felmérése alapján hazánkban legtöbben (72%) okostelefonjukat használják internetezésre. A kutatásban szereplő tanulóknál is ez az eszköz számított a legnépszerűbbnek, 73,6%-uk ezen keresztül csatlakozott. Az asztali számítógépet 52,1%, a tabletet 22,5%-uk, az okostévéket 20%-uk használta ilyen célból. A tanulók fele (52,5%) egy eszközt, negyede (26,4%) két eszközt használt. A megkérdezett fiatalok az internetet zenehallgatásra (75,4%), közösségi oldalak látogatására (75%) és információkeresésre (73,9%) használják a leggyakrabban. Ezeket a tevékenységeket a tanuláshoz való információgyűjtés (60%), az internetes játék (53,6%), és az online vásárlás (37,5%) követi. Legkevésbé a fórumok olvasása (11,4%) népszerű körökben. A tanulók 88,2%-a a napi internetezőik táborát gyarapítja. Ez szinte megegyezik a Magyar Ifjúság Kutatás 15-29 éves korosztályra kapott 88%-os arányával. Ezt az adatot tovább boncolgatva 79,6%-uk naponta többször használja a világhálót, 8,6%-uk pedig naponta csak egyszer. A heti rendszerességgel internetezőik aránya 8,2%, a havonta internetezőké 1,1%.

Hétköznap a tanulók 78,6%-a, hétvégén pedig 83,3%-a több órán keresztül internetezik. Az NMHH kutatása szerint a magyar fiatalok napi internethasználatának időtartama 3,5 óra. Mivel a kérdőívben a tanulók nem pontos értékeket adtak meg az internetezés időtartamára vonatkozóan így teljes bizonyossággal annyi állapítható meg, hogy hétköznaponként átlagban több mint 2,5 órát, hétvégén pedig több mint 3 órát töltenek el az online térben. A kutatásban résztvevő tanulók aktív közösségi média fogyasztók, fiatal koruk ellenére 95%-uk már regisztrált ilyen oldalon. Legnépszerűbb körökben a Facebook és az Instagram. A közösségi média népszerűsége évről évre növekszik a fiatalok körében, a KSH felmérése alapján a 16-24 éves korosztály 95%-a már csatlakozott valamelyik közösségi médiához. A tanulók 83,21%-a naponta látogatja ezeket az oldalakat, 61,1%-a naponta többször, 16,1%-a naponta egyszer. A válaszadók 4,6%-a hetente többször, 3,2%-a

hetente egyszer, 4%-a havonta többször, 1,8%-a havonta egyszer és 3,9%-a ritkábban, mint havonta lép be valamelyik közösségi oldalra. A tanulók 64,3%-a naponta egynél több órát tölt el rajtuk. A beregi fiatalok körében a legkedveltebb tevékenység a chatelés, a válaszadók 70,7%-a gyakran használja erre a közösségi oldalakat. E mellett a kommentelés (39,3%), a különböző oldalak követése (32,1%) a képek, videók feltöltése (35%) is gyakori elfoglaltság. A híres emberek lájkolása és követése (27,5%), a különböző csoportokhoz (16,1%), eseményekhez (12,1%) való csatlakozás és események szervezése (10%) kevésbé népszerű tevékenységek. Az internetet a tanulók átlagosan 8,44, a közösségi oldalakat 8,2 tevékenységre használják. A tanulók maguk is kezdik felfedezni a multimédiás eszközök napjaink társadalmában betöltött, kiemelten fontos szerepét. A gyerekek 81,4%-a szerint ezek használata előnyt jelent, 51,4%-uk szerint boldogabbá, 47,5%-uk szerint sikeresebbé tehetik őket. 66,4%-uk szerint az ingyenes internet javíthatná a Beregben élők társadalmi helyzetét. 26,1%-uk érezte már hátrányban magát abból az okból kifolyólag, hogy ezeket az eszközöket a többieknél kevesebbet használta, 35%-uk pedig azért, mert nem voltak elég modernek az ilyen jellegű készülékei.

A kutatásban résztvevő gyerekek 88,2% nyilatkozott úgy, hogy van otthoni internet kapcsolatuk. A KSH felmérése szerint a magyarországi háztartások 79%-a, az Eurostat kutatása szerint 82%-a rendelkezik internet elérhetőséggel. A Magyar Ifjúság Kutatás a 15-19 éves korosztály háztartásainak internet-hozzáférését 87%-ra tette. Hátrányt az internetezésre használt eszközök számában találunk, a négy eszközön internetezők aránya 5,7%, az országos 64%-kal szemben. A tanulók 55,2%-a egy eszközt tud használni a világhálózathoz való csatlakozás során. Mobilinternet előfizetéssel a mobiltelefon tulajdonosok 68,6%-a rendelkezett a vizsgált mintában.

Az NMHH 2017-es kutatásból kiderül, hogy évről évre nő az otthonukon kívül internetezők tábora. Különösen a fiatalokra igaz ez, a 16-19 éves korosztály 80%-ánál tapasztalható. A vizsgált fiataloknál közkedvelt a barátoknál rácsatlakozni a világhálóra, a megkérdezettek 53,2%-a tesz így. Az egyéb kategóriát nagy számban választották a tanulók (43,9%), ahol rokonokat, szomszédokat és free Wi-Fi elérhetőségeket soroltak fel. Az iskolában a gyerekeknek csak szűk 30%-a használja az internetet. Ennek az lehet az oka, hogy egyes iskolákban tiltott a mobiltelefon használat, illetve nincs a tanulók számára elérhető, nyilvános Wi-Fi hálózat. A könyvtárban való internetezés – elsősorban a kistélepüléseken – igen népszerű (20%).

Az eredmények nem tükrözik az elsődleges digitális egyenlőtlenség fokozott jelenlétét a diákok körében. A tanulónak –kevés kivételtől eltekintve- van lehetőségük az internet csatlakozásra és az ehhez szükséges eszközökkel is rendelkeznek. A kutatás a másodlagos digitális egyenlőtlenség kérdéseit is érintette, igaz csak érintőlegesen. A tanulók számára az internet használat nem egyformán biztosított. Helyben és időben is vannak korlátok. A vizsgált csoportnál nem tapasztalhatunk magas szülői kontrollt. A tanulók szüleinek 23,2%-a szokott gyakran együtt internetezni gyermekével, 54,3%-a néha, 17,5%-a soha. Az önálló használatra 14,3%-ukat bátorítják szüleik. A szülők felügyeletet az internetezés alatt 17,5%-ban gyakran, 35%-ban alkalmadtán, 43,2%-ban sohasem biztosítanak. Ebből az következik, hogy a tanulók nagy részének rendszeresen nyílik lehetősége ellenőrizetlen internetes tevékenység lebonyolítására vagy tartalom megtekintésére. Az viszont igaz, hogy a szülők legalább 27,9%-a igyekszik beszélgetni gyermekével annak interneten folytatott tevékenységéről, 44,6%-uk néha, 22,9%-uk soha nem tesz fel kérdéseket. A szülői segítségnyújtás egyik formájaként 29,3%-uk gyakran nyújt információkat az internetes tartalmakról gyermeke számára, 37,1%-uk néha teszi ilyet, 27,5%-uk soha. A tanulók 30%-a számíthat szülői segítségre abban az esetben, ha valami rossz történik vele az interneten, 28,2%-uk ritkán. Ez azt is jelenti, hogy minden harmadik gyermek, ilyen esetben nem számíthat szüleiére, egyedül kénytelen megbirkózni a kialakult helyzettel.

A szülőkkel közösen folytatott tevékenységek közül az információszerzés áll az első helyen, ebben a szülők 16,4%-a gyakran segít gyermekének, 42,5%-a néha, 35%-a viszont soha. Ezt a technikai segítségnyújtást követi, a szülők 11,8%-a gyakran, 29,6%-a néha nyújt ilyen jellegű segítséget, 51,8%-uk pedig egyáltalán nem. Ennek lehetséges oka az, hogy a gyermek digitális kompetenciája magasabb a szüleikénél. Erre abból is következtethetünk, hogy a különböző beállítások, szűrők használatában sem nyújt segítséget a szülők 50,7%-a. Az internetmegvonás büntetésként való használata sok családban megjelenik, csupán a szülők 30,4%-a nem él ezzel a lehetőséggel, 22,9%-uk gyakran, 40,4%-uk pedig néha alkalmazza.

A 2000-es években több tanulmány is felhívta a figyelmet az internettől, a digitális világtól való távolmaradás kognitív okaira, (Dessewffy és Rét 2005; Galács-Ságvári 2008) amit elsősorban generációs problémának szokás tekinteni. A felnövekvő generációnál azonban éppoly fontos, különösen a hátrányos helyzetű diákok esetében a digitális tudásbeli szakadék kialakulásának megakadályozása. Az iskola feladata lenne ezen a téren is az

esélyegyenlőség, a hátránykompenzáció biztosítása. Ez egy olyan nehéz és komplex feladat, mely kihívásnak jelenleg még országosan is kevés iskola tud megfelelni. A materiális okokon kívül ennek pontosan kognitív okai vannak, méghozzá a pedagógusok részéről. A 2011-ben Magyarországon is lefolytatott ESSIE vizsgálat eredményei szerint, az IKT használat akadályai között első helyen pedagógiai okok szerepelnek, ezt követik csak a nem megfelelő informatikai infrastruktúrából származó hátrányok (Hunya 2013).

A vizsgált beregi kistérség 27 településének tanulóinak digitális kompetencia szintjére csak következtetni tudunk, mivel a tanulók szubjektív válaszai nem teszik lehetővé az objektív elemzést. A tanulók 81,8%-a nem érzékeli magán, hogy gondot jelentene számára a számítógép használata. A tanulók 35,4%-a teljesen haszontalannak érzi az informatika órán szerzett ismereteket. Az elsajátított ismeretek egy részét (táblázatkezelés, adatbázis kezelés, programozási ismeretek) a tanulók a mindennapi tevékenységeik során ténylegesen nem használják, így valamennyire érhető, ha ezeket nem tartják hasznosnak. Azonban az internet biztonságos és kritikus használata, a prezentációkészítés, a szöveg- és képszerkesztési ismeretek értékét nyolcadik osztályos korban már érzékelnie kellene a tanulóknak. Két megoldás lehetséges, az egyik az informatika órák nem megfelelő színvonala (szakos tanár hiánya, infrastruktúra, akadozó internet csatlakozás stb).

Úgy gondolom ennek kisebb a valószínűsége, jellemzőbb lehet, hogy az informatika órán megszerzett tudást az órán kívül a tanulók nagy része nem használja. A vizsgált iskolákban alacsony az IKT eszközökkel támogatott órák száma (gyakori 37,5%, ritka 49,3%), illetve vannak olyan intézmények is, ahol teljes mértékben ismeretlen ez a fogalom (10,7%). A tanulók igénye megvan a fejlődésre, hiszen magas, 81,4% azok aránya, akik az iskolában is többet szeretnének használni ezeket az eszközöket. 15%-a a diákoknak ellenben elzárkózik ettől a lehetőségtől. Miért? Ilyen fiatal korban, iskolán belül nehéz ezt materiális okokkal magyarázni. Az eszközök használata és az iskolai teljesítmény közötti összefüggést a tanulók egy része már felfedezte, 49,6%-uk állította, hogy a multimédiás eszközök és az internetkapcsolat hozzásegítheti őket a jobb teljesítményhez. Ismereteik bővítésére 89,3%-uk, az otthoni tanulás segítésére 72,5%-uk használja az internetet, míg 53,2%-uk gyakran szerzi ismeretanyagát ebből a forrásból. 88,6%-uk szerint szükséges internet az iskolai feladatok elvégzéséhez. Azt látjuk, tehát, hogy a tanulók az iskolán kívül kihasználják a világháló nyújtotta információszerzési lehetőségeket. Ezek az arányok hasonlítanak az NMHH 2016-os piackutatásának eredményeihez, mely szerint a megkérdezett diákok 74%-a

gyakran használja az internetet az iskolában kapott feladatok megoldásához. Az EU Kids online felmérése is erre utal, melyben megállapították, hogy a 8. osztályos tanulók iskolai feladatokhoz tartozó napi rutinja az internethasználat. A kistérség iskoláiban is szükség lenne az IKT eszközök tanórai és otthoni tanulásban való szerepének növelésére, a tanulók digitális kompetenciájának erősítése érdekében. A pedagógusok szerepe elengedhetetlen, hiszen mint az látható, a gyerekek kognitív képessége és hajlama is meglenne a helyes irányú és kellő intenzitású digitális fejlődésre. Az iskola alapvető feladata lenne a folyamatos multimédiás igény generálása, majd pedig intézményes keretek között történő kielégítése.

Fontos tényező, hogy a vizsgált kistérség gyermekei felnőttként milyen társas kapcsolatokkal rendelkeznek majd. A társadalmi tőke csökkenésének ugyanis negatív hatásai vannak a gazdaságra nézve. A településhierarchiát vizsgálva a falvakban élők társas kapcsolatait fenyegeti legnagyobb mértékben a beszűkülés kockázata, holott a munkaszerzés a társadalmi integráció szempontjából is nekik lenne erre a legnagyobb szükségük. Erre a 2016-os, Magyar Ifjúság Kutatás is felhívja a figyelmet. A magyarországi fiatalok 14%-a magányosnak számít, közülük legtöbben falvakban élnek

A kutatásban résztvevő tanulókkal szemben társaik által elkövetett leggyakoribb atrocitások a következők: nem illendő módon való viselkedés (60,7%), sértegetés (57,2%), inzultálás (47,1%), tisztességtelen bánásmód (47,9%), kötekedés (38,6%), csúfolódás (31,4%), zaklatás (29,6%), fizikai bántalmazás (25,7%), kirekesztés (22,1%), fenyegetés (21,8%), nemzetiség miatti sértegetés (19,6%). Ezek a tanulókkal havonta minimum egyszer előfordulnak.

A baráti kapcsolatokat vizsgálva a tanulók nagy része pozitív válaszokat adott. Többségük megbízhat barátaiban (56,1%), megoszthatja velük gondjait (48,9%), közel érzi magát hozzájuk (56,1%), számíthat segítségükre (60,7%) és beszélgethet velük arról, ami bántja őket (52,1%). Kevesen vannak azok, akikre a fenti állítások egyáltalán nem jellemzők (5,7-8,9%).

A különbségek csekélyek, de mégis legnehezebb a diákok számára bizalommal lenni társaik iránt, 8,9%-uknak ez egyáltalán nem sikerül. Ezzel összecseng az a tény is, hogy az új társas kapcsolatok kialakítását a megkérdezett tanulók nem könnyű feladatként ítélték meg. A válaszadók 92,1%-a nyilatkozott így, míg 4,6%-uk, tehát 13 gyerek számára nem jelent problémát az új kapcsolatok építése, ami a 280 tanulóhoz képest nagyon alacsony arány. A tanulók társas befolyásolhatóságát is vizsgáltam.

A diákok 57,5%-ára jellemző, hogy általában azt teszik, amit a többiek. A gyerekek 59,3%-a úgy nyilatkozott, hogy nem tudnák olyasmire rávenni, amit különben nem tenne meg, 33,3%-ukat viszont igen.

A fiataloknak csak 4,3%-a tesz meg mindent annak érdekében, hogy kivívja barátai tetszését és 31,1%-uk hajlik erre, tehát közel minden harmadik tanuló. A barátok véleménye fontos dolog a gyerekek számára. Jellemző rájuk, hogy jó benyomást igyekeznek kelteni barátaik előtt (66,8%). 37,9%-uk nem foglalkozik vele, hogy tisztelik-e a barátai, míg 54,6%-nak jól esne, ha nagyobb tiszteletnek örvendene a barátai körében. 27,5%-uknak gondot okoz az, hogy önmagát adja.

A tanulók jövőorientációjával kapcsolatban a következő eredményeket tárta fel a kérdőíves kutatás. A tanulók jövőjük alakulásával kapcsolatban még bizonytalanok. Legalábbis a legtöbb kérdésnél a hezitálók, azaz a kicsit igent vagy az inkább igent válaszolók voltak többségben.

A következő kérdésekre volt ez igaz: nyugalom a jövőre gondolva (57,7%), jövőbeli siker gondolata (67,9%), a „jó úton” járás érzése (60%), szoros kapcsolat feltételezése az iskolai és az életbeli siker között (61,8%), a sikerhez való tudás birtoklása (57,8%), maradandó dolog alkotásának érzése (53,2%).

A következő kérdésekben már a legtöbben teljesen biztosak voltak: milyennek nem szeretnék látni jövőjüket (45%), mire lesz szükségük a siker eléréséhez (31,1%), jövőbeli kilátások javításának igénye (32,5%), hajlandóság a kemény munkára (39,6%), érettségi megszerzése (42,5%), felsőfokú tanulmányok folytatása (27,5%). Azon tanulók aránya, aki a feltett kérdésekben egyáltalán nem biztosak, nem bíznak magukban és a jövőjükben 3,9-22,5%-a volt a tanulóknak. Az érettségit megszerzését leszámítva azért minden kérdésnél a pesszimista tanulók aránya volt a legkisebb.

IV. Az eredményekből levonható következtetések

A Beregi –kistérségben élő fiatalok több szempontból veszélyeztetettek a szegénység és társadalmi kirekesztődés terén. Az első, talán legfontosabb a kistérség regionális elhelyezkedése. A Bereg a mai Magyarország peremvidékének tekinthető. A kutatásban résztvevő fiatalok 83%-a falvakban él. A tanulók felének vannak roma felmenői. 42,1%-os a 3 vagy többgyermekes családok aránya. 74%-uk édesapja, 61%-uk édesanyja alacsony végzettségű (általános iskolai vagy szakmunkás bizonyítványt szerzett).

A tanulók 29,3%-ának családjában volt példa munkanélküliségre az elmúlt egy év során. 12,1%-uk családja csak a legszükségesebb dolgokat tudja megvásárolni vagy azt sem. 15,7%-uk tartja családját az átlaghoz képest szegényebbnek.

A kutatás egyik kulcskérdése volt a tanulók digitális infrastruktúrájának feltárása. Mint az adatokból láthattuk az elsődleges digitális egyenlőtlenség kevésbé jellemző. A tanulók megfelelő mennyiségű digitális eszköz birtokában vannak, biztosított számukra az internethasználat. Azonban a másodlagos digitális egyenlőtlenség mentén már ez a kutatás is jelzi a problémákat. Ebben az esetben nem az eszközök megléte és a hozzáférés ténye, mint inkább a minőség kerül előtérbe. A technikai apparátust nézve a tanulók 35%-a nyilatkozta, hogy érezte annak hátrányát, hogy nem megfelelő színvonalú az általa használt eszköz. A tanulók több mint fele (55,2%) egy eszközről tud csupán internetezni. Ezek az adatok utalhatnak arra is, hogy a magas eszközszámok ellenére a technikai színvonallal gond van.

A tanulók internethez való hozzáféréseben is találunk különbséget. Vannak, akik bárhol és vannak, akik csak bizonyos helyeken bizonyos ideig használhatják az internetet. A felmérésből az derül ki, hogy körülbelül minden hatodik diáknak saját bevallása szerint is gondot okoz a számítógép használat. Nagyon hasonló azok arányai, akik nem szeretnék több IKT használatot az iskolai oktatás során.

A kérdésekre adott válaszokból úgy tűnik, a szülők nem tudnak hatékony segítséget és felügyeletet biztosítani az internetes tevékenységekhez. Az iskolai IKT-s órák aránya alacsony a térségben, de a tanulók internet nyújtotta tanulást segítő lehetőségeit otthonukban már felfedezték. Nem szabad elfelejteni, hogy a mai fiatalok információfeldolgozási stratégiája jelentősen

eltér az idősebb generációétól. Felületes olvasás jellemzi őket, azonnali válaszokat akarnak. Nem meglepő tehát, hogy a tanulók iskolán kívül szívesebben nyerik az információkat az internetről, mint tankönyvből vagy könyvtári könyvekből. Ezekhez a megváltozott igényekhez a pedagógusoknak idomulniuk kell, szükséges a módszertani megújulás, a folyamatos képzés lehetőségének biztosítása.

Az alacsony IKT-s óraszám, az informatika órán szerzett ismeretek haszontalannak minősítése a tanulók harmadánál, utalnak a pedagógusok nem kielégítő mértékű digitális eszközhasználatára, tudására. Ez azonban a 21. század egyik kulcskompetenciája, melynek iskolán belüli fejlesztése pontosan a hátrányos helyzetű tanulók számára kiemelkedő jelentőségű.

Az Informatikai, Távközlési és Elektronikai Vállalkozások Szövetsége szerint Magyarországon a diákok nem rendelkeznek a megfelelő szintű digitális ismeretekkel, már most hiány van a digitális munkahelyeken. Megfogalmazásuk szerint a következő digitális képességek szükségesek: meglévő rendszerek kritikus használata, hatékony információkeresés, információszűrés, az eszközök kombinálásának képessége, rugalmasság, alkalmazkodó képesség (IVSZ: Az iskolai digitális megújítás terve 2015).

A tanulók egyébként érzik a digitális eszközök használatának fontosságát. 81,4%-uk szerint előnyt jelent használatuk, a diákok fele úgy gondolja segítségükkel jobb tanulmányi eredmény érhető el, harmaduk az internet ingyenes elérhetőségétől beregi emberek társadalmi helyzetének javulását várja.

A tanulók társas kapcsolatainak alakulásánál is kiemelt szerepe van az iskolának, hiszen ez a tanulók számára a második legfontosabb szocializációs tér. A tanulókat ért atrocitások mértékéből láthatjuk, hogy a tanulók szociális képességein még igencsak van mit javítani. Egy példát emelnék ki, a tanulók ötödét havonta legalább egyszer bántják etnikai származása miatt. A tolerancia mellet még számos szociális készség van, melyek nemcsak társas kapcsolatainkat, de a munkaszerzést, a munkahely megtartását is befolyásolják.

A tanulók számára az egyik nehézséget a másokkal szembeni bizalom kialakítása jelentette. Ebben a tanulók közel fele mondható sikeresnek. Ennél is rosszabb a helyzet az új kapcsolatok kialakításának terén. A diákok 92,1%-a számára ez nehéz feladatot jelent. A baráti kapcsolatok fontos szerepet játszanak a vizsgált tanulók életében, ami korosztályuk jellemzője is. A barátoknak való megfelelés igénye, a befolyásolhatóság azonban veszélyeket is rejt magában.

A biztos jövő megteremtésének érdekében az önismeret, az énkép alakítása, az önértékelés fejlesztése, mentálisan egészséges fiatalok nevelése kiemelt cél kell legyen. A szegénységben, kilátástalanságban élőket a kistérségben, a határ mentén ugyanis gyakran csábítja az illegális pénzszerzés lehetősége.

A tanulók jövőképét vizsgálva számos adat bizakodásra ad okot. A tanulók abban még bizonytalanok, hogyan fog alakulni életük, de elég nagy azok aránya, akik motiváltak tűnnek a siker, az eredményes, jobb élete elérésére, hajlandónak mutatkoznak az ehhez szükséges erőfeszítések megtételére. Mutatkozik egy körülbelül 10%-os réteg is, akik jövőképe nagyon bizonytalan, elképzelésük sincsen jövőjükéről, az érződik, hogy nem ismerik az ahhoz vezető utat.

A pályaorientáció, a szociális és digitális kompetenciák fejlesztése nem véletlenül képezik a modern pedagógia kiemelt területeit, szerepük az utóbbi években felértékelődött. A hátrányos, szegénységgel, társadalmi kirekesztődéssel veszélyeztetett diákok nem megfelelő szintű kompetenciákkal való ellátása ronthatja vagy meg is gátolhatja a kitörés, a munkaszerzés a sikeres integráció esélyét.

Irodalom

- Balázs Gábor - Habarics Anikó - Nagy Gábor - Czaller László - Kulcsár Gábor - Luksander Alexandra (2012): Vásárosnaményi kistérségi tükör. In Vásárosnamény, Helyzetfeltárás, TÁMOP 5.2.1-11/1. Budapest: Magyar Máltai Szeretetszolgálat.
- Balogh Erzsébet - R. Fedor Anita (2015): A szegénység kockázata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In Fedor Anita - Zakor-Broda Rita (szerk.): Társadalmi-gazdasági stratégiai helyzetértékelés a civil szektor bevonásával. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, 30-49.
- Dessewffy Tibor - Rét Zsófia (2005): Az info-kommunikációs technológiák terjedése – szubjektív és objektív gátak. In Társadalmi riport. Budapest: TÁRKI, 332-342.
- Fábián Gergely - Takács Péter (2012): A jövedelmi egyenlőtlenségek változásai és a szegénység. *Acta medicae et sociologica*, 3 (3): 33-48.
- Fehérvári Anikó (2017): Digitális egyenlőtlenségek Magyarországon. *Educatio Folyóirat*, 26 (2): 157-168.
- Galács Anna - Ságvári Bence (2008): Digitális döntések és másodlagos egyenlőtlenségek: a digitális megosztottság új koncepciói szerinti vizsgálat Magyarországon. *Információs Társadalom*, 8 (2): 37-52.
- Hunya Márta (2013): IKT 1-felmérés az európai iskolákban. Jelentés a 2011 őszen végzett európai kutatás eredményeiről. Brüsszel: Európai Bizottság
- Jancsák Csaba (2016): Kisvárosi fiatalok jövőképe. – Jánoshalma esete. In: Jancsák Csaba – Krémer András (szerk.): Kisvárosi fiatalok, kisebbségek, új sebezhetőségek. Szeged: Európai Ifjúsági Kutató-, Szervezetfejlesztő és Kommunikációs Központ, Belevdere
- Pénzes János - Tátrai Patrik - és Pásztor István Zoltán (2018): A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Területi Statisztika*, 58(1): 3-26. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- R. Fedor Anita (2015): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye foglalkoztatási és munkanélküliségi jellemzői. In R. Fedor Anita és Zakor - Broda Rita (szerk.): Társadalmi-gazdasági stratégiai helyzetértékelés a civil szektor bevonásával. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, 9-22.
- Spéder Zsolt (2002): A szegénység változó arcai. Budapest: Századvég kiadó
- Stoddard, Sarah A. - Zimmerman, Mark A. - Bauermeister, Jose A. (2011): Thinking About the Future as a Way to Succeed in the Present: A Longitudinal Study of Future Orientation and Violent Behaviors Among African American Youth. *American Journal of Community Psychology*, 48(3-4): 238-246.
- Székely Levente (2016): Magyar fiatalok a Kárpát-medencében In: Székely Levente (szerk.): Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. – Magyar Ifjúság Kutatás 2016. Budapest: Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató Kft. <https://kutatopont.hu/files/2018/07/magyarifialok.pdf>
- Vukovich Gabriella (2014): A szegénységről a statisztika nyelvén. Budapest: DEMO-STAT Társadalomtudományi, Demográfiai, Statisztikai Szakértő Iroda
- Utasi Ágnes (2006): A szubjektív életminőség forrásai. Biztonság és kapcsolatok. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete

További internetes források

IVSZ: Az iskolai digitális megújítás terve, 2015

[https://ivsz.hu/wp-](https://ivsz.hu/wp-content/uploads/2015/06/IVSZ_Az_iskolai_digit%C3%A1lis_oktat%C3%A1s_2015_lapozos.pdf)

[content/uploads/2015/06/IVSZ_Az_iskolai_digit%C3%A1lis_oktat%C3%A1s_2015_lapozos.pdf](https://ivsz.hu/wp-content/uploads/2015/06/IVSZ_Az_iskolai_digit%C3%A1lis_oktat%C3%A1s_2015_lapozos.pdf)

Közfoglalkoztatottak létszámadatai, 2018

<http://kozfoglalkoztatasi.bm.hu>, (2018.12.08. 13.22 h.)

KSH: A háztartások életszínvonala, 2016

<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/hazteletszinv16.pdf>, (2018.12.29. 15.01 h.)

KSH: A háztartások életszínvonala, 2017

<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/hazteletszinv17.pdf>, (2019.01.09. 20.28 h.)

KSH (Központi Statisztikai Hivatal): 2013. 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 3. Országos adatok, Budapest

http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_00_2011.pdf

KSH (Központi Statisztikai Hivatal): 2013. 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 3. Területi adatok

3.16. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Debrecen

http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_16_2011.pdf

KSH (Központi Statisztikai Hivatal): 2014. 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 13. A népesség gazdasági aktivitása. Budapest

http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_13_2011.pdf, (2019.01.15. 12.07 h.)

KSH: A kistérségben élő gyermekek, fiatalok és családjaik helyzetének, igényeinek és szükségleteinek felmérése, 2014

https://gyerekeselytk.mta.hu/uploads/files/Helyzetfelfelmeres_Vasarosnameny_2013L.pdf, (2019.01.14. 06.32 h.)

KSH: Népszámlálás - Iskolázottság,

http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_iskolazottsag, (2019.01.14. 09.19 h.)

Magyar Ifjúság Kutatás (2016): Szerk.: Székely Levente – Szabó Andrea. Új Nemzedék Központ. 2016 http://www.ujnemzedek.hu/sites/default/files/magyar_ifjusag_2016_a4_web.pdf

(Utolsó megtekintés: 2019. január 13.)

Nemzeti Média – és Hírközlési Hatóság: Lakossági internethasználat, 2016

http://nmhh.hu/dokumentum/187704/lakossagi_internethasznalat_2016.pdf.

Utolsó

látogatás: 2019.01.09.

Nemzeti Média – és Hírközlési Hatóság: Lakossági internethasználat, 2017

http://nmhh.hu/dokumentum/195102/lakossagi_internethasznalat_2017.pdf. Utolsó látogatás: 2019.01.09.

Nemzetgazdasági Minisztérium Területfejlesztési Tervezési Főosztály: Hátrányos helyzetű térségek lehatárolása, kedvezményezett járások, 2016

http://szocialiskonferencia.kormany.hu/download/e/e3/71000/kedvezmenyezett_jarasok_besorolasa_v%C3%A9gs%C5%91_tipold.pdf

OECD: The definition and selection of key competencies. Paris, 2015

<https://www.oecd.org/pisa/35070367.pdf>

Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer

<https://www.teir.hu/helyzet-ter-kep/>

Bognár László

A Lucifer-hatás játékfilmi elbeszéléseinek hitelessége¹

„Mes amis, retenez bien ceci,
il n'y a ni mauvaises herbes ni mauvais hommes.
Il n'y a que de mauvais cultivateurs.”
Victor Hugo²

Absztrakt

Zimbardo nem szigeteli el az emberi méltóságot romboló világot a polgári élettől. Rendszerszintű felelősséget keres. Rámutat a mozgásra, amellyel szerepjáték valósággá, kísérlet szimulációvá alakul. Kiemeli, a kísérletvezető vállalja a kísérlet megszakítását és a traumát szenvedett résztvevők utógondozását. Hangsúlyozza, a kegyetlenkedések nem szükségszerűek. A műfajfilmes érdekek torzítják Zimbardo eredményeit. Hirschbiegel, Scheuring elszigetelik a brutalitás világát, diszpozíciós okokkal magyarázzák az erőszak elfajulását, rontják a kísérlet tudományos érvényét. Alvarez filmjének drámai erejét rontja a diszpozicionális kidolgozatlanúság. A Fehér szalag és a Fehér Isten hitelesen mutatják be a rendszerhibákat a polgári élet eldurvulásában. Haneke a Nagy Háború katonai kegyetlenkedéseit a polgári élet előzetes eldurvulásából származtatja. Zimbardo terminusai alkalmasak a szerzői filmek dramaturgiai-narratológiai elemzésére.

Kulcsszavak: Zimbardo, kegyetlenkedés, műfajfilm, játékfilmi elbeszélés

Abstract

Zimbardo does not isolate the world destroying human dignity from civilian life. He is looking for systemic responsibility. He points to the movement with which role play turns into reality. He emphasizes that the project manager undertakes to interrupt the experiment and to care for the traumatized participants. He insists, cruelty is not

¹ Az esszéből részletek hangoztak el a "Forrai Judit 70 éves" konferencián (WJLF, Budapest, 2019. május 16).

² A mottót Ladj Ly 2019-es filmje, a Les Misérables végéről vettem, amely nem adaptációja Victor Hugo azonos című regényének, ahonnan az idézet származik (5. könyv 3. fejezet 6. bekezdés). A gondolat egybecseng Zimbardo könyvének tézisével. Ladj Ly felkavaró történettel mutatja be a rendszertől gerjesztett erőszak fellobbanását. A filmet az esszé lezárása után láttam, hiányzik annak példatárából, Haneke filmje mellett a helye.

necessary. The genre film interests distort Zimbardo's results. Hirschbiegel, Scheuring isolate the world of brutality, explain the atrocities with disposition reasons, impair the scientific validity of the experiment. The dramatic force of Alvarez's film is undermined by the unfinishedness of the characters. The White Ribbon and the White God truly present systemic failures in the crash of civil life. Haneke derives the atrocities of the Great War from the coarseness of everyday life. Zimbardo's terms are suitable for the narrative analysis of auteur films.

Keywords: Zimbardo, cruelty, genre film, filmic narratives

Stanfordi börtönkísérletének leírásában Zimbardo hangsúlyozza: a kegyetlenkedéseknek rendszerszintű forrása van, és bármely átlagpolgár képes gaztettek elkövetésére. Ezek megjelenítése nélkül aligha lehetséges a Lucifer-hatás filmi ábrázolása. A választott börtönfilmeknek csak egyike teljesíti a két várakozást, ám mindegyikük adós marad a karakterek sablonmentes kidolgozásával, emiatt játékfilmi hitelük sérül.

A Lucifer-hatás nem korlátozódik börtönkörnyezetre. Börtönkísérletét maga Zimbardo demonstrációnak érti. Nehezen egyeztethető össze a börtön kísérleti konstrukciója és a kísérletre szerződött személyek motivációja az erőszakmentes viselkedésre. A Lucifer-hatás filmi ábrázolása kiemelhető a börtönök világából. Haneke filmje példa rá, hogyan lehet játékfilmi hitellel ábrázolni a Lucifer-hatást a mindennapok világában úgy, hogy ezáltal a háború brutalitásának forrása is hozzáférhetővé válik. Az esszé támpontokat kíván nyújtani társadalomtudományi megfigyelések játékfilmekkel szemléltető oktatásához. A stanfordi börtönkísérlet Zimbardótól adott leírásából a következőket emelem ki.

A kegyetlenkedéseket elsősorban rendszerszintű és csak távolabbról diszpozicionális vagy szituatív keretben értelmezi. A diszpozicionális tényezők hatását a szereplőválogatás hivatott járulékosan csökkenteni, a szituációs tényezőket mérséklük a börtöntér adta korlátok.³

---

³ Vö. ZIMBARDO, Philip: *A Lucifer-hatás. Hogyan és miért válnak jó emberek gonosszá?* (Budapest: Ab Ovo, 2012) 16-22., 92., 157. sk., 179., 211., 216., 217., 225., 226., 235. sk., 240-243., 260. sk., 337. sk., 340., 464., 495. Ld. még uott 456.: „A feladatvégrehajtoi-engedelmesség bűne [...] emberektől függetlenül a rendszerből fakad [...]. Ugyanakkor a szervezeteknek vannak vezetőik, és véleményem szerint a bűnökért a vezetőket terheli a felelősség”. Egybecseng ezzel FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* (Budapest: Gondolat, 1990) 242.: „igaz ugyan, hogy a felügyelet az egyéneken nyugszik, de ugyanakkor [...] alulról felfelé, sőt oldalirányban is ható hálózat; ez a hálózat 'tartja össze' az egészet [...]. Bár piramis alakú szerkezete egy 'főnököt' helyez a csúcsra, az egész szerkezet az, amely a 'hatalmat' termeli és szétosztja az egyéneket ebben a permanens térben. [...] A fegyelem egy olyan, viszonylatokon

Dokumentálja a résztvevő rabok és őrök szerepértelmezéseinek elmozdulását: fogvatartott szerepüket értelmessé teendő a rabok saját bűnösségüket mind teljesebben megképzik és azonosulnak vele, a szerep valósággá válik, időben előre haladva a szabályok és végrehajtásaik is mind határozottabb alakot öltenek. Zimbardo menet közben visszajelzéseket vár tőlük saját magukról, levelet írat a rabokkal hozzátartozóikhoz, meghallgatásokat szervez számukra (szupervízor, lelkes, börtöntestület jelenlétében), ahol lelkibeszélgetéseket, tárgyalásokat folytathatnak, előadhatják mentelmi kérelmüket.⁴

Bemutatja a kegyetlenkedés világának magába záródását, elszakadását a polgári és az oktatási környezettől. Így a kísérleti helyzet elfedi saját keletkezését (alapítása kikötéseit), eleve fennállónak, változtathatatlanak mutatja magát.⁵ Maga a kísérletvezető is kitett az öntörvényű, mindenkit magával rántó agressziónak, elveszítheti ellenőrző szerepét, nem ura, hanem kiszolgáltatottja, kiszolgálója lehet a kísérletben feltörő mozgásoknak.⁶

A kegyetlenkedések elszabadulásának megfigyelései és a belőle leszűrhető tanulságok kiterjeszthetők a börtönök világán túl is: az állami erőszakmonopóliumok, sőt a mindennapi emberek életének más, polgári intézményeire.⁷

nyugvó hatalmat 'működtet', amely saját mechanizmusai révén önmagát tartja fenn". Továbbá vö. uott 40. old. Továbbá vö. REEMTSMA, Jan Philipp: *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*. (Budapest: ATLANTISZ, 2017) 151.: „Az erőszakos tett mindig társadalmi pozicionálás is”, ld. még uott 533.: „Az erőszakot csak akkor érthetjük meg társadalmi cselekvésként, ha triadikus konstrukció keretében értjük, mert az erőszak csak kommunikatív aktusként válik társadalmi cselekvéssé” (ehhez ld. még 537., 545. skk., 550), továbbá uott 578.: „az erőszakos tett kommunikatív értelme: részvételre hív”.

⁴ Így törekszik biztosítani a kísérlet a szerepekkel való azonosulás és a tőle való távolságtartás lehetőségét. Vö. ZIMBARDO id. mű 73., 76., 79., 99., 102-105., 109. sk., 119., 122., 154., 164., 171., 175., 229. sk. Vö. még REEMTSMA id. mű 32: „A szerep betöltéséhez a szerepre kell szorítkozni. Ebben az önkorlátozásban kölcsönösen elvárjuk egymástól, illetve demonstráljuk egymásnak, hogy nem esünk ki a szerepből. Ám egyszersmind azt is világossá tesszük, hogy nem vagyunk azonosak a szereppel”.

⁵ Vö. ZIMBARDO id. mű 35., 46., 52-54., 57., 59., 65-68., 75., 84-85., 89., 94., 124., 139., 142., 153., 155., 162., 165., 232., 237. Vö. Foucault id. mű 364.: „A börtön bűnösöket gyárt”, ehhez ld. még uott 363., 371., 378., 415., 344. sk.

⁶ Vö. ZIMBARDO id. mű 80., 83., 91., 96., 99., 100. sk., 112., 121., 184-187., 194-196., 224., 473. sk. Vö. Foucault id. mű 335.: „az önkényesség, amelyet a modern törvénykönyvek megtagadnak az igazságszolgáltató hatalomtól, fokozatosan újraéled annak a hatalomnak az oldalán, amely a büntetést irányítja és ellenőrzi”.

⁷ Vö. ZIMBARDO id. mű 158., 227., 230. sk., 238., 264-268., 273. skk., 281., 294. sk., 300-303., 308. sk., 317. sk. Az állítást megerősíti Foucault id. mű 244.: „az üzemben, az iskolában, a hadseregben egy mikrobüntetőrendszer szabályozza az időt [...], a tevékenységet [...], a létformát [...], a beszédet [...], a testi tulajdonságokat [...] a szexualitást [...]”, továbbá uott 308. sk.: „Miért is

Az Abu Graib-börtön törvénysértéseinek a stanfordi börtönkísérlet tapasztalatai felől adott elemzése felhívja a figyelmet a rendszerszintű hatalmi manipuláció jelentőségére. Korántsem szükségszerű, hogy a hierarchikus szerveződések élete kegyetlenkedésekbe torkollik.

Az emberiesség érvényesítésének érzelmi és egzisztenciális ára van, amelyet olyik társadalom vállalható mértéken tart, olyik elrettentően magasra emel.⁸

Zimbardo nem palástolja, sőt egyenesen hozzáférhetővé teszi saját hozzájárulását a viszonyok elfajulásához a kísérletben: bemutatja az utat, hogyan vesztette szem elől saját előre nem várt ösztönző szerepét,⁹ munkatársai jelzései ellenére mennyire nehezen ébredt rá arra, mekkora dilemmát jelentett számára a kísérlet leállítása, utólag hogyan törekedett segíteni a résztvevőknek kísérletben elszenvedett sérüléseik feldolgozásában.¹⁰ Számot vet vezetői viselkedése lehetséges erkölcsi megítéléseivel.¹¹ Jelzi, kísérlete aligha volna megismételhető az évtizedekkel később hatályos jogszabályi környezetben - amelynek létrejöttéhez nem kis mértékben járult hozzá azzal, hogy publikálta a kísérlet eredményeit.

Hogyan láttatják a filmek Zimbardo megfigyeléseit? Hármat vizsgálók, amelyek magát a börtönkísérletet teszik témájukká: Hirschbiegel 2001 *Das Experiment*, Scheuring 2010 *The Experiment*, Alvarez 2015 *The Stanford Prison Experiment*. Az adaptáció hűsége a játéktéren is múlik.

Scheuring 2010 a kísérletet hosszabb autóúttal elérhető, zöldmezőben álló, körülkerített téglapépületbe helyezi, eltávolítja a városi és egyetemi környezettől. Korlátozza a Lucifer-hatás érvényességét, azt sugallva: a

---

csodálkoznánk, hogy a börtön a gyárakra hasonlít, az iskolákra, kaszárnyákra, kórházakra, s hogy ezek egytől egyig a börtönre hasonlítanak?". A fegyelmező társadalom kialakulásáról ld. még uott 285., 296-308.

⁸ Vö. ZIMBARDO id. mű 269., 344., 380. skk., 418. skk., 467., 475-477., 481. sk., 496. skk. Vö. továbbá Reemtsma id. mű 187.: „A rendbiztonság szükségletének feladása olyan lelki teljesítmény, amely csak ritkán fordul elő [...]. Ezt teszi a desperado, de ezt teszi az is, aki egy üldözöttet bűntat [...]. Mindketten elhagyják a rendbiztonság területét, s közben nem remélhetik, hogy cselekedeteikkel előállítanak egy új, biztonságos rendet”.

⁹ Vö. REEMTSMA id. mű 191. „A 'semlegesek' hatalma [...] mintegy rájuk hagyott hatalom (nincs megbízási viszony, és főként nincs eredményességi kontroll). Ez viszont [...] olyan szélsőségekhez vezethet, amelyek semmiben nem különböznek a hatalmi centrum célzott terrorjától, például amikor a zaklatónak nem kell attól félnie, hogy felelősségre vonják tetteiért.”

¹⁰ Vö. Zimbardo id. mű 196-209.

¹¹ Vö. uott 196., 246-253.

mindennapi életben efféle nem eshet meg, így eleve megbékít az emberiesség megsértésével.¹²

Hirschbiegel 2001 a börtöndíszletet technikailag eleve beépíti az egyetem belső terébe. Ezáltal gyengül a rabok és az őrk hely-, helyzetalakító szerepe, holott Zimbardo kísérletében ők maguk teremtik meg az embertelen körülményeket, átváltozásuk alakítja börtöné a helyet.

Alvarez 2015 a városon belül álló egyetemépületben vertikális rendezi el a hatalmi erőteret: a vezetői megfigyelőszoba, a rabok hivatalos meghallgatása, a látogatófogadás a felsőbb emeletekre kerül, a rabok és őrk körlete, a börtönélet színtere az alsó szintekre.

---

¹² Kubrick 1987-es filmje, az Acéllövővédék (Full Metal Jacket) a tengerészgyalogos kiképzés közegében mutatja be, hogyan épülnek le az emberiesség mércéi. Csakhogy Kubricknak célja nem a megbékéltetés, hanem a bátorítás: a tábor és a háború környezetében is lehetséges szolidaritás. A főhős, aki szemtanúja kiképzőtisztje meggyilkolásának és katonatársa öngyilkosságának, aki megalázó szolgáltatás révén jut csak szexuális örömhöz, akinek bajtársait különös kegyetlenséggel gyilkolja meg a vietnámi mesterlövészlány, mégis kész kegyelemgolyót eresztetni a kínok közt haldokló lányba, s ehhez harcostársai támogatását is megnyeri. Kubrick filmjével szemléltetni lehet Zimbardo tézisé: a mások méltóságát tiszteletben tartó viselkedés is válhat mintaadóvá. A tengerészgyalogos kiképzést mint gyilkossá idomíttást mutatja be Romm 1965-ös filmje, a Hétköznapi fasizmus (Обыкновенный фашизм) is.

A részvevők átalakulása a filmekben

Scheuring 2010 felállít öt cselekvésszabályt, azt sugallja: azok nem szorulnak értelmezésre, megvalósításuk egyféleképp történhet, majd belőlük származtatja a tömegmészárlást. A rabok és örök szerepalakítása nélkülözi a megfontolást, nem több pusztá végrehajtásnál. Üres végzetszerűségével a film eltörli a személyek felelősségét. A rendszer felelősségét elfedi: a kísérletvezetőt fanatikusnak festi meg, a kegyetlenkedések idejére eltávolítja őt a börtöntől, elzárja a hírektől, így annak eleve nincs lehetősége megfékezni az eseményeket. A film elvétí Zimbardo kísérletét, amelyet a részvevők átalakulása érdekel, amelyben először mindenki távolságtartással fogadja és játssza a szerepét. Karaktereinek méltóságát maga a film rombolja azzal, hogy a kegyetlenkedéseket naturalista módon ábrázolja.

Hirschbiegel 2001 torzít Zimbardo kísérletének motivációján Thon szerepének kriminalizálásával: adós marad azzal, hogy hogyan kerül a kísérletvezető az agresszió dinamikájának hatása alá, és azzal is, hogyan lesz úrrá a helyzeten. Thon számára nem az a tét, hogy egyáltalán elkövetkeznek-e, hanem hogy milyen hamar következnek el a kegyetlenkedések. Eleve az a célja, hogy polgári előéletükre rációfalva szerepjátékosai erőszakot kövessenek el. Nincs hiteles szupervizor (mint Alvarez 2015-ös filmjében Maslach, aki Zimbardoval szövődő szerelmét is kockára teszi, csak hogy véget vessen a kísérletnek), nincs a kegyetlenkedéseket megítélni képes börtönviselt tanácsadó (mint Alvarez 2015-ös filmjében Fletcher, aki saját kísérletbéli kollaborációja miatt végül szégyelli magát), az örök helyiségeit nem figyeli kamera. Asszisztense jelzése ellenére, hogy a várakozásokat igazolta a kísérlet, a professzor nem akarja azt leállítani. Korábban nem sejtett eredményt vár: minél súlyosabban sérül az emberiesség, annál ígéretesebb a kísérlet hozama. Thon gátlástalansága megkülönböztetendő Zimbardo kísérletféltésétől. A történések kicsúsznak Thon irányítása alól, maga is áldozata lesz az erőszaknak (Eckert megsebesíti), végül elhangzik, bíróság előtt kell felelnie a gyilkosságokért és kegyetlenkedésekért. A filmben a kísérletvezető diszpozíciója a hatóoka a történeteknek, a rendszer felelősségének bemutatása megreked a verbális utalásoknál.¹³

Hirschbiegel 2001 személyiségrajzai egyenetlenek. Tarek (rab, civilben tényfeltáró újságíró, célja a kísérletet kfigyelése) karaktere kidolgozott, szerelme Dorával hozza el a boldog végkifejetet, teljesítve a műfajfilmes

---

¹³ Vö. még ZIMBARDO id. mű 269. sk. kritikáját Hirschbiegel filmjéről.

követelményt.¹⁴ Thon alakja hasonlóképp műfaji sablon, éppígy az erőszak naturalista látványosságai is. Noha Zimbardo kötete kidolgozta, a film törli a kísérletvezető és barátnője közti szerelmi szálát, amelytől nem remélhető felhőtlen zárlat. A film azonban megjeleníti a kísérlet részvevőinek viselkedésében elkövetkezett változásokat polgári mindennapjaikhoz képest.

Zimbardo középosztálybeli, lelki, szociális sérülésektől mentes, átlagosnál nagyobb intelligenciájú polgárok kiválasztására törekedett, bizonyítandó: a rendszer hatására bármelyikük képes kegyetlenkedésre. A kísérletben nem egyéniségük megnyilvánulására (a diszpozicionális hatóokokra) volt kíváncsi, hanem arra, hogy a rendszer hogyan fedi el a törvények, szabályok mérlegelésének szükségességét és hogyan nehezíti meg az emberiesség érvényesülését az értelmezési keretek manipulálásával, fellazításával. Zimbardo könyvében az egyéni életutakról nem a szereplőválogatás, hanem az utógondozás keretében esik szó.

Hirschbiegel 2001 felhívja a figyelmet a filmi kockázatra: az átlagosság nem jeleníthető meg sablonos, egyéni motivációt nélkülöző karakterekkel, a kísérlet bemutatásának tudományos szabatosságához elegendő a szereplőválogatás pszichometriai leírása, de filmen nem mellőzhető a jelentkezők és kiválasztottak egyedi döntéshelyzeteinek a bemutatása, a karakterek viselkedésének diszpozicionális kidolgozása.

Alvarez 2015 képes megjeleníteni a kegyetlenkedés öntörvényűvé válását. A résztvevők törekvése megfelelni a szerepszemélyeknek magyarázatot ad brutalitásukra, de arra nem, hogyan tűnik el a különbség játék (kísérlet) és valóság között. Zimbardo kísérletében épp ez a megkülönböztetés volna a forrása a fékeknek és biztosítékoknak. Hogyan érzékelteti Alvarez 2015 játék és valóság összecsúszását?

A szerződtetés finansziális és biztonsági kikötései érvényüket veszítik, feledésbe merülnek. Megtorlással jár, ha valaki hivatkozik rájuk.

Az „örök” eleinte váltott műszakban dolgoznak, hazatérnek a munkából, később mindig együtt vannak. A „rabok” olyan bűnök elkövetésével azonosulnak, amelyeket soha nem követtek el.¹⁵ A beszélőn idegenként viszonyulnak hozzátartozóikhoz.

¹⁴ Gansel 2008-as filmje, A hullám (Die Welle) Marco és Karo tragédiákat túlélő szerelmével biztosítja a boldog befejezést.

¹⁵ A szabaddulási kérelmek meghallgatásán a kamera láttatja: Fletcher üres lapról sorolja a rab vétkeiket. A lelkibeszélgetésen a pap elhiszi, hogy bűnt követtek el a rabok, védőügyvéd fogadását javasolja, kockáztatva ezzel - komikusan - a kísérlet létét, mivel az egyik rab rokona ügyvéd.

Az egyetem oktatást szolgáló berendezései, a folyosókon fel-felbukkanó hallgatók, oktatók szembeötlő ellenpontjai az eldurvult zárványvilágnak, hangsúlyozva: a résztvevők viselkedése teszi számukra börtönné a helyet.¹⁶

A három film közül egyedül Alvarez 2015 mutat rá a kísérlet tudományosságára: nem ér véget a kísérlet leállításával és a kár felmérésével, hanem képi idézetekkel, feliratokkal felvillantja, hogyan helyezkednek vissza a résztvevők a mindennapok polgári életébe.

A vezető munkatársak sokszínű karaktereivel és a börtönkörlet eseményeinek és a kísérletvezető azokra adott válaszainak montázsaival Alvarez 2015 képes bemutatni a kutatói önkizsákmányolás és a tudományos önzés kísérletvezetőt érő kísértését, majd annak leküzdését. A többi karakter kidolgozása sablonos, megreked a verbalításban. Inkább szemléltető-dokumentáló, mintsem játékfilmes erények jellemzik, ám a film Zimbardo kísérletének hű olvasatát kínálja, rámutat a rendszerhibákra. Az oktató- és a játékfilmes narráció közti ingadozás megragadható a stilisztikai eszközök közhelyességében is.¹⁷

Nem állítható, hogy okvetlenül szükség van történet-elbeszélő játékfilmben diszpozicionálisan kidolgozott szereplőkre. A történelmi materialista film kérdése, hogy közösségi szerkezet (társadalmi viszonyok) átrendeződése, átalakítása inkább egyéniesített személyekként vagy inkább típusokként megformált karakterekkel ábrázolható-e. A választékot montázskonceptciók hitelesítik: a beállítások jelentésének forrása nem a

---

¹⁶ Megrázó, amint az örök pocskondiázó szavakkal a csuklyával letakart fejű rabokat elvezetik Maslach mellett, aki épp beszállna a liftbe. Tragikomikus, ahogyan aktatáskával kezében Cook professzor szakmai beszélgetésbe elegyedik a kísérletvezetővel, aki ugrásra készen várja, mikor ront rá a korábban szabadlábra helyezett rab. Hasonlóképp ellenpontoz a környezettel Forman 1976-os filmje, Száll a kakukk fészkére (One Flew Over the Cuckoo's Nest), amikor hajókirándulásra viszik a gondozottakat, vagy Brook 1963-as filmje, A legyek ura (Lord of the Flies), amikor az „érintetlen” természetbe illeszti a gyerekek kegyetlenkedéseit és a hidegháború jeleit. Rakéták, lelőtt pilóta, haditengerész egyenruhát viselő apa - mind az erőszak rendszerszintű forrásaira utalnak.

¹⁷ Ugyanez az ingadozás jellemzi Gansel 2008-as filmjét is, amely Ron Jones 1967-es amerikai kísérletét ülteti át 21. század eleji németországi körülményekre. Játékfilmi hatáskövetelményeket törekszik kielégíteni pld. Bomber lelövése, Tim öngyilkossága, Wenger letartóztatása. Gansel 2008 több lépésben mutatja meg a diákok azonosulását a mozgalommal és a mozgalom átfordulását a szélsőségekbe. Wengert tanári és egzisztenciális becsvágya akadályozza, hogy megfékezze az erőszak és a kirekesztés fokozódását. A szituáció nyitottabb a börtönénél, a mozgalomra hatással van az iskola és a család: a tananyag nem szólít meg, a szülő nem figyel az érzelmi szükségletekre. A diákok készek önként korlátozni szuverenitásukat, megnyesni egyéniségük gazdagságát bármilyen kiszámíthatóságot, biztonságot, társaságot ígérő életforma javára. Több diák és Wenger karaktere diszpozicionálisan kidolgozott, ám a mozgalom elfajulásának állomásai nem épülnek egymásra. Vö. még Zimbardo 2012: 296. skk. utalását Alexander Grasshoff 1981-es tévé dokumentumdrámájára, a The Wave-re, amely Gansel 2008 előzményének tekinthető.

színészi alakítás, hanem a montázs-sor, amely megszabja azok értelmezői környezetét a néző számára. A manipulációnak ez a módja nélkülözheti az árnyalt színészi játékot, amely viszont mellőzhetetlen, ha egyéneket állítanak vászonra.¹⁸ A népszerűsíteni kívánt ideológiának épp az individuum korlátozása, ha nem épp eltorzítása volt a célja – az elbeszélés módja egybecsengett a propaganda céljával. A cselekményszövésnek sincs szüksége árnyalt személyiségekre, mert a történetek propagandisztikusan szükségszerű végeredményét nem kockáztathatja döntéseivel, magánérdekeivel egyetlen karakter sem.

Ám ez a narratíva aligha választható a börtönkísérlet megfilmesítéséhez: a kísérletet épp nyitott alakulása teszi azzá, ami. Megelőlegezni a végkifejletet visszatekintő szemléltetéssé fokozza le az elbeszélést. A rendszer felelősségének feltárásához a tudományos kísérlet megsűrheti a személyiségből fakadó hatásokat, de szereplői egyéniségét a film nem törölheti el. A feltevés, amely szerint bármely átlagpolgárból válhat gonosztevő, csak akkor értelmes, ha megőrizzük a személyes ösztönzőket, a magánélet különösségét – pusztá bábokról állítani effélét semmitmondó. Úgy fest, szükség van a szereplők diszpozicionális kidolgozására a Lucifer-hatás filmi bemutatásához.

Ha a választott filmeknek többé-kevésbé van is tudományos-didaktikus hitele, játékfilmi narratív hitelük gyenge. Ugyanakkor több, művészileg is hiteles játékfilm született, amely hozzáférhetővé teszi az emberiséget sértő vagy romboló világok kialakulásának rendszerszerű forrásait, ám amelyek nem börtönkörnyezetbe illesztik cselekményüket. Börtönkísérletét maga Zimbardo is a Lucifer-hatás demonstrációjának szánja.¹⁹

A szereplőválogatástól és a mesterséges körülményektől azt várja, hogy a valódi börtönökhöz képest látványosabban képes bemutatni átlagos, békés polgárok közkeletű előítéleteink szerint nem várt átalakulását. Mivel a börtön eleve²⁰ – így a legújabb időkben is – az egyén erőszakos leigázásának helye,²¹

¹⁸ A történelmi materialista film leírásához ld. BORDWELL, David: *Elbeszélés a játékfilmben* (Budapest, MAGYAR FILMINTÉZET, 1996) 158., 245. skk. Vertov dokumentarizmusa könnyebben nélkülözi az egyéniségeket. Eisenstein számára feladat, hogy a tömeget hiteles karakterekből állítsa össze. Eisenstein elmélete a kitüntetett pillanatokról rámutat a beállítások tartalmi összetevőire, így a szereplők egyéni vonásainak jelentőségére is, vö. DELEUZE, Gilles: *A mozgás-kép. Film 1.* (Budapest: OSIRIS, 2001) 50. skk.

¹⁹ Vö. ZIMBARDO id. mű 212.: „kísérletünknek [...] inkább egy jelenség demonstrálása volt a célja, semmint ok-okozati kapcsolatok megállapítása”.

²⁰ FOUCAULT id. mű 336. „[...] a túlkapás nagyon korán megjelenik, már a börtön létrejöttével [...]. Nem később járult hozzá, másodlagos hatásként. A zárkarendszer nagy gépezete magával a börtön működéssel kapcsolatos. Ennek az autonómiának a jelét láthatjuk a börtönőrök 'főlöleges'

ezért kérdés, mennyire széles az a viselkedés-választék, amelyből a kísérletre szerződött polgárok meríthetnek?²² Hogyan ösztönözhető az emberiesség mércéihez igazodó viselkedés úgy, hogy a börtön kísérleti konstrukciója hiteles maradjon?²³

A Lucifer-hatás feltárása elválasztható a börtönvilágtól. Nem állítható, hogy polgári mindennapok környezetébe illesztve veszítene játékfilmi hiteléből az erőszak elfajuló világainak rendszerhibákra is tekintő megjelenítése.²⁴ Három alkotás közül - Trier 2003 Dogville, Haneke 2009 Fehér szalag (Das weisse Band - Eine deutsche Kindergeschichte), Mundruczó 2014 Fehér Isten - Haneke filmjét elemzem.

Trier 2003-as filmjében neoliberális és keresztény elvekre hivatkozva Dogville faluja Grace vélelmezett kiszolgáltatottságára válaszképp szexuális rabszolgaságba kényszeríti a lányt. Elmarasztalva gengsztervezér apjának önbíráskodását, Grace az emberiség érdekeire hivatkozva a falut lakosaival együtt megsemmisíti. Mindenki mindvégig megőrzi polgári mércéit, az azokra épülő társadalmi rend eredendő forrása a pusztításnak és önbecsapásnak. Elidegenítő elbeszélésmódja, példázat jellegéből eredő stilisztikai döntései eltávolítják a filmet a mindennapok realiztikusabb ábrázolásától.

Mundruczó 2014-es filmje a gyűlölet megszilárdult világában és alvilágában játszódik, amelyben Lili, a bakfis hűségesen szereti törvényektől üldözött

---

kegyetlenkedéseiben vagy a zárt intézmények előjogait élvező igazgatás despotizmusában”, vö. még uott 337., továbbá 24. sk., 162., 210., 303., 318., 321.

²¹ Ld. uott 174.: [...] nem is annyira a társadalmi szerződés alapvető érdekeinek megfelelő jogalanyt próbálják újraalkotni a büntető nevelés eme technikájában, hanem az engedelmes alanyt, a szokásoknak, a szabályoknak, a rendnek, a hatalomnak alávetett egyént”. A gondolathoz, hogy a büntetőrendszer magát az egyént veszi célba ld. még uott 28., 100., 132., 247., 259., 260. sk., 291., 307., 318., továbbá 175., 187-189.

²² Vö. ZIMBARDO id. mű 221.: „A börtön mint a bűnüldözés eszköze a társadalom kudarcot vallott kísérlete”, továbbá Reemtsma id. mű 176. „A hatalom nem az erőszakon alapul [...], de hozzátartozik az erőszak gyakorlásának képessége”, továbbá Foucault id. mű 303.: azon a ponton „kell elhelyeznünk a börtönt [...], ahol a büntetésre jogosult hatalom a felügyelet fegyelműző hatalmává torzul”.

²³ További kérdés, hogy a Zimbardo börtönkísérletét „cáfoló” ellenkísérletekben megteremtett börtönszituációkban vajon megnyilvánult-e a börtön - esszenciálisan szólva - eredendő természete. Vö. „Philip Zimbardo's Response to Recent Criticisms of the Stanford Prison Experiment (June 23, 2018)”, URL:

<https://static1.squarespace.com/static/557a07d5e4b05fe7bf112c19/t/5b350e8c88251b84354ce4de/1530203829373/Zimbardo2018-06-23.pdf>

²⁴ Emellett szól ZIMBARDO: A Lucifer-hatás, id. mű 273.: „az irányított viselkedésmódosítás és az 'elmekontroll' legmegrázóbb esetei [...] zárt környezetben az emberi természet leghétköznapiabb aspektusainak huzamos és módszeres manipulációja révén [következnek el]”.

keverék kutyáját és képes apját, Dánielt elfogadó emberré és szülővé változtatni.

Haneke 2009-es filmje Ausztriában játszódik: a Nagy Háború után a kisvárosi szabó visszaemlékezik a háború előtt falun töltött tanító éveire. A történet egyetlen flashback, a jelen a szabó nem-diegetikus módon hallható, a cselekménytől meg-megszakított kísérőelbeszélésében adott. Az emlékeket a film mindentudó narratívája olyan cselekménymozzanatokkal egészíti ki, amelyek kikerekítik a karakterek diszpozicionális jellemzését és hozzáférhetővé teszik a néző számára a falubeli brutalitás rendszerszintű forrását, amelyre a szabónak (egykor tanítónak) nem nyílt rálátása. Az események felidézésével a szabónak az a célja, hogy világosabbá tegye az elbeszélése idején hazájában zajló folyamatokat, azokról azonban semmi közelebbit nem mond. A film nem az erőszakmonopólium intézményeinek sablonjai szerint mutatja be a falubeliek kegyetlenkedésig fajuló viselkedésváltozását, hanem a mindennapi élet elfajulásában mutat rá a hadviselés brutalitásának előzményére, hordozójára. A cselekmény nem lép ki a falu zárt világából: a városba (a kórházba, a rendőrségre) és a báróék külföldi birtokaira nem jutunk el, a tanítóval akkor hagyjuk el a falut, amikor Evát kocsikázni viszi, és amikor meglátogatja a lány családját.

Az emlékekből olyan világ bontakozik ki, amelyet a báró felesége szerint rosszindulat, erőszak, irigység és közöny jellemez. Merényleteket követnek el a gondnok (kasznár) csecsemője, a báró nagyobbik fia, a bábaasszony és az orvos közös, házasságon kívül született, fogyatékos gyermeke ellen. Felgyújtják a magtárat. A paraszt felesége üzemi balesetben meghal, fia, anyja halálát megbosszulandó, lekaszabolja a báró káposzta ültetvényét, a paraszt végül felakasztja magát, mert nem kap munkát a bárótól, nincs miből eltartsa hét gyermekét. A lelkész a család és a falu nyilvánossága előtt megalázza két kamasz gyermekét (Klarát és Martint). A merényletek után nyomozó rendőrök ráijesztenek a diáklányra, aki nyomra vezethetné őket. A lelkész egzisztenciálisan megfenyegeti a tanítót, aki Klara és Martin szerepét firtatja a merényletekben. Mindezek hozzáférhetőek a tanító számára. Az öntörvényű pusztításnak semmi nem állít korlátot. A falu életveszélyessé válik: az orvos, a bába és gyerekeik titokban elmenekülnek, a báró felesége távozni készül, ám férje maradásra kényszeríti. A tanító nem jut bizonyosságra a rejtélyes történések magyarázatában.

A merényleteket, több gyerektársukat bevonva, Klara és Martin követik el az isteni igazságszolgáltatás nevében: ítéletvégrehajtókként büntetik azokat, akikhez szerintük bűn tapad. Tettük mintája lelkész apjuk protestáns hitelvekkel megtámasztott agresszivitása és családi ítélkezési gyakorlata, aki

gyerekkoruktól kezdve aránytalanul bünteti minden csínytevésüket. Indokolatlan késésük miatt (alighanem az orvos elleni merényletet készítették elő, amiről azonban a szülőknek még aligha lehet tudomása) apjuk nyilvános családi vesszőzésre ítéli Klarat és Martint, kollektív büntetesképp megvonva családjá összes tagjától (a kistestvérektől is) az aznapi vacsorát, és a két kamaszt a falu nyilvánossága előtt megbélyegzendő fehér szalagot köttet rájuk (a fenyítés hagyományos járuléka a családban).

A bűnbánatra kapott napot Martin próbatételre fordítja: a híd korlátján lépdél, biztos halál, ha leesik. A tanító szemtanúja a jelenetnek, amelyet a fiú azzal magyaráz: szerette volna megadni Istennek a lehetőséget, hogy végezzen vele, ha csakugyan elítélendő, amit tesz. Mivel életben marad, az a következtetés adódik, hogy Isten támogatja őt.²⁵ A próba járulékosan azt is bizonyítja, hogy nem jogos az apjuktól rájuk mért büntetés. Megszűnik a lelkész apa tekintélye és erőszak-monopóliuma. Elszabadul a gyerekek önbíráskodása. Tetteiket ugyanazzal legitimálják, mint példát adó apjuk a sajátjait: Istennel. A rendszer, amely a kegyetlenkedéseknek keretet, fedezetet biztosít, amelyet a lelkész ideológiája és gyakorlata épített fel, túllép a lelkészen. Igaz, ő továbbra is működtetője marad. Az aratóünnepen mondott homíliája hitelesíti a kizsákmányolást, amely a báró birtokán folyik, és amely nincs tekintettel balesetveszélyre. Tanítóval folyt beszélgetései és neki címzett fenyegetése arra vallanak, ő felügyeli az oktatást, a falubeliek üdvösségéről, bűnösségéről szintén is ő dönt.

A faluból kivesztek azok a társas- és közösségi tapasztalatok, sérültek azok a mércék, amelyek fékezhetnék az agressziót - ezt szereplőinek diszpozicionális kidolgozásával mutatja meg a film. A lelkész elősegíthetné azok helyreállítását, ám a brutalitásnak épp ő a „rendszergazdája”. A lelkész értetlen és tehetetlen a szeretettel és a szolidaritással szemben. Amikor legkisebb gyereke, Adolf egy beteg madár gyógyítására kér tőle engedélyt (az is sokat mond a család életéről, hogy ehhez hozzájárulást kell kérni), csak félelmeket tud ébresztetni a fiúban, a gyógyítással járó kötelezettségek terhére képes felhívni a figyelmét és arra, hogy ha meggyógyult a madár, el kell engednie, hiába nőtt a szívéhez. Amikor csillapítandó apja szomorúságát, Adolf felajánlja gyógyult madarát a meggyilkolt papagáj helyett, csupán rideg

---

²⁵ Vö. REEMTSMA id. mű 226.: „Minden civilizációs forma hajlamos 'természetesnek' vagy 'istentől valónak' tartani [...] azt a sajátos módot, ahogyan a tiltott erőszakot megkülönbözteti a megengedett és a kíváncsú erőszaktól”, továbbá uo. 361. „Az eszkatologikus tisztogatás retorikája nem egyszerűen megengedett vagy kíváncsú eszközzé nyilvánítja az erőszakot, hanem önmagában véve erénnyé alakítja át”, továbbá uo. 473.: „Az abszolút hatalom olyan önkény, amelynek semmiféle korlátja nincs. Isten attribútuma.”

köszönetre telik tőle. A szerelemnek nincs helye a faluban: a megözvegyült orvos megalázza szeretőjét (a bábát) szeretkezéseik alkalmával, saját lányát szexuálisan zaklatja. A báró felesége válni készül férje brutalitása miatt, ám az ezt erővel megakadályozza. Megfelel ennek, hogy a tanító és Eva szerelme csak a falun kívül tud kibontakozni. A hatalom félelemkeltéssel törekszik úrrá lenni az alávetetteken, a falubelieken. A lelkész apa félelmet kelt Martinban az önkielégítéssel szemben. A báró félelmet kelt a falu népében, amikor nem találják fia merényletét. Eva fél kimutatni szerelmét a tanító iránt. A megözvegyült paraszt fél vizsgálatot kezdeményezni a balesetveszélyes munkakörülmények miatt.

A tanító nem tudhatta, ám a film egyik glosszája megmutatja, hogyan válik a lelkész a rendszer foglyává. Mivel lányát a konfirmandusok előtt is megalázza, Klara hadat üzen: megöli apja kedvenc papagáját, az ollóval átszúrt tetemet az íróasztalára fekteti. A lelkészt elfogja a félelem, okkal aggódik saját életéért. Elveszíti uralmát a gyerekei felett, ettől kezdve fedezi erőszaktételeiket, cinkos, kollaboráns lesz. Az eset után konfirmálja és részesíti úrvacsorában a lányát. A tanítót pedig megfenyegeti, hagyja abba kutatásait a merényletekkel kapcsolatban.

Haneke kamerája úgy mutatja meg a kegyetlenkedéseket, a szenvedést, hogy karakterei kiszolgáltatottságát nem fokozza, méltóságukat nem sérti: sem a gyászoló paraszt arcát, sem felesége holttestét nem látjuk, csak a férfi zokogása hallik. Klara és Martin megvesszőzésének sem leszünk szemtanúi: halljuk a csapásokat és a feljajdulást, de csak a zárt szobaajtót látjuk a puritán módon berendezett előszoba felől állókép gyanánt.

Irodalom

BORDWELL, David (1996): *Elbeszélés a játékfilmben*. Budapest: MAGYAR FILMINTÉZET

DELEUZE, Gilles (2001): *A mozgás-kép. Film 1*. Budapest: OSIRIS KIAD

FOUCAULT, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: GONDOLAT KIADÓ

REEMTSMA, Jan Philipp (2017): *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*. Budapest: ATLANTISZ KIADÓ

ZIMBARDO, Philip (2012): *A Lucifer-hatás. Hogyan és miért válnak jó emberek gonosszá?* Budapest: AB OVO

Internetes hivatkozás

„Philip Zimbardo's Response to Recent Criticisms of the Stanford Prison Experiment”:

URL:<https://static1.squarespace.com/static/557a07d5e4b05fe7bf112c19/t/5b350e8c88251b84354ce4de/1530203829373/Zimbardo2018-06-23.pdf> (June 23, 2018”),)

Zsolt Péter

Átutazók

Felvezetés

Két turista - láthatóan szerelmesek - érkezett Selmebányára. Nem először és feltehetően nem is utoljára. Ami időről-időre idecsalta őket, hogy úgy érezték, sőt, bizonyos tényekről pontos tudásuk is volt, hogy felmenőik koptatták ezeket az utcákat, melyekről Mikszáth nem átalotta azt írni - persze szeretettel -, hogy ezek az utcák olyanok, hogy az ördögök mintát vehetnének róluk. Nem csak girbe-gurbák, de hirtelen hegynek fel és völgybe lemenők, a házak egyik oldala többemeletes, a másik belesimul a talajba. A kecskék pedig – írta - a kéményhez vannak kikötve.

Kecskéket ma már nem látni, de a városka nélkülük is kezd megint magára találni, köszönhető a belső turizmusnak. A magyar pár sem hallott a turisták közt mást, csak szlovák beszédet. Azzal a szándékkal érkeztek ide immár sokadjára, hogy megint magukba szívják az itteni levegőt, hogy megint adózzanak őseik emlékének, tán még többet megtudjanak róluk. Ám úgy alakult, hogy nem saját rokonságuk után kezdtek el kutatni. A múltban való nyomozásuk egészen új irányt vett.

A látnivalókat már jól ismerték, az Európában példa nélküli Kálváriahegyet már többször megmászták, kicsinosításának és tatarozásának tanúi voltak. Tettek látogatást a bányamúzeumban, az igazi aknában, voltak mindkét várban, rendszerint a barokkosan giccses Pestisoszlop tövében parkoltak, mely a Szentháromság tér reneszánsz házai közt állt. Nem tudtak betelni a városka látványával. Az épület, amely leginkább vonzotta őket, a Botanikus Kertben a Bányászati Akadémia volt. Tudták is, hogy miért. Őseik ide jártak vagy éppenséggel itt tanítottak. Mindenütt erős érzelmek leselkedtek rájuk, amit másutt sohasem tapasztaltak, s voltak ezek közt kevésbé kellemesek is, de azok is hívogatók voltak. Hát ezért jártak ide rendszeresen.

- Egy pszichológusnál olvastam – mondta egyikük -, hogy valakinek az ősei bányászok voltak, belőle azonban értelmiségi lett és irodai munkát vállalt, de folyamatosan depresszió gyötörte, míg aztán fel nem fejtették a családi eredetet. Az illető szobrászkodni kezdett és ettől meggyógyult. Valamiképp tovább is ütnie kellett a követ, ez volt a titok nyitja. Az ember nem szakadhat csak úgy el a gyökereitől.

A város, ahol sétáltak, bányaváros volt, hajdan rengeteg ezüsttel látta el az országot. A középkorban még külszíni fejtéssel dolgoztak, aztán egyre mélyebbre kellett menni, és amikor már a bánya túl volt élete derekán, és a város is elindult volna egy lassú lejtőn, akkor jött el az igazi felemelkedés, mert Mária Terézia Akadémiává fejlesztette az itt működő bányaiskolát. A város hirtelen a világ tudományos vérkeringésének középpontjába került.

A párt elsősorban ez a polgári és tudományos múlt érdekelte. Látták őseiket, ahogy mérnökként, vegyészként, hivatalnokként, de leginkább az ifjúság oktatójaként tevékenykedtek. Hasonlóképp mászhatták meg a meredek utcákat, mint most ők, a Fő utca reneszánsz házaiban, vagy épp az Akadémia melléképületében lakhattak, melyek most cukrászdák, múzeumok, vagy szálláshelyek.

- Gyerekkoromban – mondta a nő – jártunk ide látogatóba, ám nem így nézett ki. A házak leromlott állapotban voltak, az emlékművek pusztultak, minden elszomorítóan szürke volt. Szüleim szerint a szocializmusban Csehszlovákia szándékosan nem adott pénzt a Monarchia hajdani dicsőséges településeinek, mert az a magyar múltra emlékeztette volna őket.

- Mára viszont semmi sincs, ami magyar volna, leszámítva ezt az étlapot, melyen több nyelven vannak feltüntetve az ételek – mutatott az étlapra a férfi, és kértek egy-egy sztrapacskát, azaz brynza haluskit. A nő innivalóként vizet és két deci fehér bort, a férfi pedig egy helyi csapolt sört rendelt.

A pár fiatalosságának titka az volt, hogy egymás számára is felfedezendőnek tűntek, mintha kapcsolatuk csak most kezdődött volna, noha elég réginek volt mondható, és látogatásuk Selmechányán ismétlődő jelleget öltött. A nő kifejezetten szép volt, finoman metszett orra, telt ajkai és kifejező meleg tekintete tette vonzóvá. Ha a sok séta közben elfáradt, akkor a hátán érezte párja kezét, aki kiegyenesítette. A férfi ugyanis úgy vélte, ehhez a szépséghez egy magabiztos tartás jár, a tökéletesség így volt biztosítva. Ám a nő csak nyilvános szereplései és a jogázás során hozta a királynői mozdulatokat, a férfi mellett csak annyiban ügyelt vonzóságra, hogy a keze és az arca ápoltságot, no meg az öltözete harmonikus, de tartásában ott volt a visszahúzódság, valami öntudatlan félszesség, ami a világnak szólt.

- És a bányában is lehet kérni magyar idegenvezetést – tette hozzá a nő. Alapjában véve egyet értett azzal, hogy az új fellendülés oka, az Európai Unió pénzeken kívül az is lehet, hogy immár semmi ok sincs a nemzetek közti rivalizációra. Legalábbis ezen a településen teljesen megszűnt a magyar jelen, ezért is lepődtek meg azon, mikor betérve a szerelemboltba az eladó zsörtölődésük után magyarul szólt hozzájuk.

A boltot már többször láthatták, de sose volt kedvük bemenni. Tipikus turistacsalogató üzletnek tűnt a szemükben, amely olyan fogyasztói értékeket sugall, aminek célközönségét az először szerelembbe esett tinik adják. Lakatvásárlási lehetőséggel, melyet az üzleten kívüli rácsra rakhattak, könyvbe írással, vagy szerelmi széf vásárlásával, ahová vallomásaikat a párok betehették. Mindez kissé babonásnak és pénzkicsalogatósnak tűnt, de étkezés után voltak és még nem szánták rá magukat, hogy tele hassal megint

nekivágának valamelyik emelkedőnek. Meg aztán új tábla is került az üzlet elé, ami egyfelől igazolta, hogy itt a magyarok már csak turisták, másfelől ki kellett egészíteniük a sort, hiszen ezek szerint nem csak a bányában lehetett nyelvükön idegenvezetést kérni, nemcsak az egyik étterem, ahol ebédelték étlapján voltak többnyelvű feliratok, de a szerelemboltban is számítottak magyar vásárlókra.

A tábla szerint azért érdemes nekik az üzletben alaposabban körbenézni, mert itt lakott Marina Pischlová, aki tulajdonképpen semmiről sem volt híres. Akárha Musil, az osztrák Proust „Tulajdonságok nélküli ember” regényébe csöppentek volna, ahol a jelentéktelen emberekkel folyamatosan nem történt semmi említésre méltó. Azok a forró 1890-es évek, mikor a világ pezsegni kezdett, de történetesen az Osztrák-Magyar Monarchia már egy olyan birodalomná vált, ahol a közigazgatás rendkívül kiszámíthatóan és unalmasan működött, akár a hazugságra épülő tartós párkapcsolatok.

Pischlová híressége annak tudható be, hogy Andrej Sládkovičtól egy olyan hosszú szerelmes verset kapott, hogy aligha tudta azt egy ültő helyében végigolvasni. A csalogatónak szánt felirat nem a költő tájleíró és romantikus hazaszeretetének szerelmi költészetbe csomagolását méltatta, hanem a hosszúságát.

- Ha a hosszúság önmagában érték – mosolyodott el a nő -, akkor rokon lelkek vagytok Sládkovič-csal, aki amint itt írják – mutatta a nő az ominózus sorokat - vezeti a hosszúsági versenyt a Word Record Academy szerint.

- De csak azért – felelte a férfi -, mert az én hozzád írottjaimat még nem ismerik. – Sládkovič-nak hamarosan annyi.

- Több évtizede írogatod nekem a rímeid és most itt vagyunk.

- És még valami – tette hozzá a férfi -. Minden nő felmenőm M betűs, te is az vagy, és lám itt van nekünk Marina hogy is hívták? Pischlová. Ide most már be kell mennünk.

Pischlovát elragadta a költő elől egy mézeskalács árus, miként azt az üzletben az angol nyelvű részletesebb leírásokból megtudhatták. Továbbá, hogy a vers nem a '90-es években született, hanem jóval korábban.

A pár ironikus hangulata talán annak volt betudható, hogy az ő itt élő őseik valóban jelentős személyiségek voltak. A férfi tanár ősókkal dicsekedhetett, míg a nő családjának anyai ági felmenői nem csak mind tanultak voltak - ami a régi időkben koránt sem volt magától értetődő -, de a legelőkelőbb társasági életet éltek, apai felmenői pedig olyan mérnöki találmányokat mondhattak magukénak, melyek mechanizmusait máig használják például az olajkutaknál.

A szivattyúzás tudománya ugyanis a bányavizek elvezetéséből ered. Évődésük ugyanakkor áttért a közöttük meglévő nézeteltérésre.

- Te neked annyira fontos a házasság, ami ha a birtoklásról szól, engem kiráz a hideg – mondta a nő.

- Ígéretről szól és biztonságról – mondta a férfi – Biztonságban lenni pedig jobb, mint bizonytalanságban.

- A biztonság számomra a birtoklás álcázása. Gyanús.

- Marina nem kerül egy gazdag mézeskalács árus karmaiba, ha a költő hosszú verssorok helyett bármiféle biztonságot tudott volna neki ígérni.

- Nekem épp az tetszik benned, hogy hosszú verssorokat tudtál nekem írni. Ha nem így lett volna, most esetleg a feleséged volnék, de egy szeretőmmel állnék itt az üzletben.

- Bocsánat – szólalt meg az eladó lány magyarul -, mert kezdte kínosnak érezni, hogy kihallgat egy alighanem személyesnek szánt zsörtölődést, hiszen a vásárlók azt hihették, nem érti a nyelvüket.

A férfi is meglepődött, s hogy terelje a kellemetlen helyzetet, magukról kezdett el beszélni, arról, hogy a XIX. század vége felé a barátnőjének meg neki is, itt élhettek a rokonaik, meg hogy úgy érzik, mintha hazaértek volna, annyira otthonos számukra a város.

- A századvég érdekli Önöket? – kérdezte az eladó lány. – Mi itt több vagyunk, mint szerelembolt, a főnök helytörténész, és megannyi érdekességet összeszedett már. Mint talán tudják, Selmezbánya egy időben a harmadik legnagyobb város volt, rögtön Debrecen meg Pozsony után. A XVIII. században pedig a világ tudományos fejlődésének alapja a bányaipar volt, és ilyenformán kisugárzása Svédországtól Anglián keresztül Olaszországig a legnagyszerűbb elméket vonzotta ide.

- S a főnöke ezekről gyűjti az anyagokat, ez nagyon izgalmas lehet – jegyezte meg a nő és rámosolygott a lánynya.

- Ő ennél ő sokkal izgalmasabb dolgokra is kíváncsi. Történetesen az 1890-es évekről, mely iránt az úr érdeklődik, én is tudom, hogy volt egy tragikus végkifejletű szerelmi történet, nem Marináé, hanem egy Mária nevű lányé, akinek az apja az Akadémia tanára volt. Az apa tanársegéde beleszeretett Mariába. A főnököm szerint a két történet valamiképp összefügg, mert sok a hasonlóság Marina Pischlová és Andrej Sládkovič valamint Mária és a tanársegéd között. Ugyanaz a típusú vonzódás, a versben ugyanazok a fordulatok. Sloboda úr szerint, bocsánat, így hívják a főnök urat, a tanársegéd ellopta a költő verssorait és azzal udvarolt.

- Milyen nyelven íródtak ezek a dokumentumok és hol találhatók meg? – kérdezte a férfi, mert a lakatvásárlás továbbra sem érdekelte, de az új információk felkeltették az érdeklődését.

- A naplójegyzetek, a levelek itt vannak az üzletben. Mivel magyarul vannak, a Sloboda úr tőlem várja, hogy kibogozzam őket.

A nő ránézett a lányra és megérezte, hogy a lánynak teher ez a feladat, bár dicsekszik a rejtélyekkel, de a főnöke neheztel rá, amiért nem halad velük.

- Esetleg tudnánk segíteni a feldolgozásban – mondta.

- A dokumentumok nem vihetők el – felelte a lány.

- Nincs is rá szükség – mondta a férfi -, csak lefotózzuk a mobiltelefonjainkkal, aztán amint megtudunk valamit, megírjuk angolul a főnökének, vagy talán elhozzuk legközelebb, amikor itt járunk.

A lány bizonytalankodott, először ott állt a dokumentumok mögött és figyelte, ahogy a pár kattingatta a telefonját, később felengedett, és a következő vásárlók lakatvásárlását úgy szolgálta ki, hogy magukra is hagyta őket az iratokkal. Végül is veszteni valója nem volt, ha a pár betartja az ígéretét és segít neki, akkor a főnökének ingyen munkaerőt szerzett, ha meg nem tartják be, úgyis rá marad a munka, amibe úgy érezte beletörik a bicskája. Már a szavakat és a kézírást sem tudta kibetűzni, aztán ő maga is küzdött a magyar nyelvvel, különösképp a régiesebb fordulatokat nem tudta értelmezni.

A látogatók több órát kattingathattak, és amikor kiléptek az üzletből, a nap már elveszítette erejét.

- Még fölmehetnének a Kálváriára – mondta a férfi.

- Tudod, hogy félek és tériszonyom van azokon a hegyhez illesztett lépcsőkön – vetette ellen a nő. Így aztán inkább a Horna Ruzová utcán mentek fel, egészen a kék házig, mely tetőhöz simuló kétszemélyes parkolóját nem rég fejezte be a tulajdonos. Errefelé életveszélyes módon parkoltak az autók, egyik háta szakadék fölé lógott, a másikba alighanem az ablakon kellett beszállni, olyan szűk helyen állt. Egy ilyen jól kialakított tetőhöz simuló parkoló maga volt a luxus. Nem is a ház miatt kaptattak fel, hanem a mellette lévő pad miatt, ahonnan csodás kilátás nyílt a városra, és a padot sem a szakadék szélére helyezték. Már alkonyodott és minden olyan közel volt, ugyanakkor kicsike, mintha csak egy makett asztal lett volna.

- Nem ismerik erre a cserepet? Minden tető bádogból van – állapította meg a nő. A férfi gyönyörködött benne, ahogy beszélt. Az udvarlása, a nő kerülgetése tartott soká és ahhoz képes tűnt minden egyes alkalom, melyet vele töltött olyannak, mintha még csak most fedezte volna fel. Nem messze volt a

szállásuk, a kellő magasságot már megmászták, és a férfi alig várta, hogy szeretkezzenek.

A ház, amit egy éjszakára kivettek, belülről sokkal igényesebb volt, mint kívülről. Tán valamikor egy bányatiszté lehetett. Két tágas szoba plusz egy legalább húsz négyzetméteres konyha és ebédlő, ahonnan a felújított modern mellékhelyiségek nyíltak. A padló sötét hajópadló, a gerendák szintén sötétbarnák, és viszonylag alacsonyan ívelték át a nagy teret. Vastag falak és kis ablakok nyújtottak biztonságot. A kilátás innen is pazar volt, bár be kellett dugniuk hozzá a fejüket az ablakrésbe. Nem az ő felmenőik polgári miliője volt ez, de mégis a házban lévő korabeli bútorok éreztették a rendezett életvitelt, a jómódot. Akik itt éltek, azoknak nem kellett száz évvel ezelőtt sem tartaniuk a nélkülözéstől.

A szerelmespárnak az egész éjszaka a rendelkezésére állt, és ki is használták, hogy aztán reggel egymásba gabalyodva ébredjenek. A nő ébredt fel előbb és nézte a férfit, ahogy szuszog. Úgy érezte, hazaérkezett és jó volna megállítani az időt. Aztán a férfi is fölébredt, megreggeliztek abból, amit a barokk oszlopnál lévő kis boltban vásároltak, majd elhagyták a házat. A kulcsot, ahogy a bérbeadó kérte, a levélszekrénybe dobták. Visszamentek a szerelemboltba, mert nem végeztek, még egy sereg iratot le kellett fényképezniük.

A hétvégét beszélték meg Budapesten, hogy nekiállnak feldolgozni a zsákmányt. Az iroda, ahol ezt a műveletet viszonylag zavartalanul végezheték, egy minimalista stílusban berendezett belvárosi lakásban volt. Nekik csak egy nagy teljesítményű nyomtatóra és egy nagy asztalra volt szükségük. A hely tökéletesen alkalmasnak bizonyult a munkára.

- Amikor először jártunk Csehszlovákiában a szocializmus végnapjain – mondta a férfi – Magyarország már szabadabb levegőjű ország volt, aztán évtizedekkel később mintha fordult volna a kocka, a szlovákok jobban integrálódtak az Európai Unióba. A történelem mindkét népnél visszaköszönt, a politikusok felhánytorgatják a múltat, és masszírozzák az identitásérelmeket.

- Amikor először találkoztunk, még mi sem tudtuk, hogy kettőnk kapcsolata olyan bonyolultan alakul – felelte a nő. Nem néztek egymásra, zavartan elkezdtek rakosgatni a kinyomtatott papírjaikat, aztán a férfi mégis felnézett, leállt és azt mondta:

- Csavarogni lehetett veled, de elérhetetlen voltál. Egyszer mikor beültünk egy étterembe, megállapítottuk, hogy a szlovákoknál megállt az idő. Nálunk már mosolyogtak az eladók, és eltűntek a szocialista kockás terítők.

- Mint minden fiatal lány, aki egyfelől tudja, mennyit ér, másfelől még bizonytalan abban, mit is akar, kit is akar, akar-e egyáltalán valakit. De te is csak annyit tudtál, hogy le akarsz velem feküdni. – felelte a nő és ő is abbahagyta a szortírozást, majd megint a feladatra koncentrált, mert egyre áttekinthetlenebbé vált számára minden.

A városi tanács különböző jegyzőkönyvei, oklevéltári iratok, pénzmozgást mutató adatok, egyházi dokumentációk – főként a lutheránus -, korabeli újságkivágások a tragédiáról, a Monarchia udvarában történt események, a selmeci irodalmi körök beszámolói, segélyező egyletek tevékenységei, a szerelmesek levelezése, a lány naplója, diákszokások, tények és találgatások heverték előttük, és úgy tűnt csak a levelek meg a napló elolvasása heteket vesz igénybe. A kinyomtatott levelek közt felülre tették a hosszú verset, alatta pedig megpróbálták időrendbe rakni a többi, bár dátum nem mindegyiken volt.

- Csak azért hívnám fel a figyelmet erre – mutatott a férfi a versekre – mert én sem csak a testedre voltam beindulva.

A nő legyintett, ami elmúlt kell-e bolygatni, és az előttük álló feladatokról kezdett beszélni:

- Nem kéne előbb a háttérrel megnéznünk? Annyit tudunk, hogy a papírok az 1890-es évekről szólnak. Nagyjából-egészéből száz évvel vagyunk korábban, mint mikor mi először találkoztunk. De milyen az a világ, amiben ők éltek, és abból visszaköszön-e valami mára, vagy csak mindig Trianont kell emésztgetnünk?

Félbehagyták a papírok pakolgatását, és a laptopjaik elé ültek, böngészték a századforduló utolsó évtizedeinek eseményeit. Annyival okosabbnak is érezték magukat, mint hőseik, hogy ki tudták silabizálni korábban, és később mi esett meg a kontinensen vagy akár azon túl. De hogy jó ötlet volt-e elmerülni így a történelemben, az nem biztos, hiszen emellett dolgozniuk is kellett - a vállalkozásukhoz tartozó internetes gyűjtőportált üzemeltettek -, s a feladat, hogy megírják a selmeci szerelmesek történetét, folyamatosan tolódott.

A világ nem volt sem olyan derűs és izgalmas, mint ahogyan az Amerikából Európába irányuló turizmus modernségéből vélni lehetett, hiszen még többen mentek szerencsét próbálni a tengerentúlra, és ez történetesen igaz volt Selmecbányára is. A bányák kimerülőben voltak, nem jókedvű, hanem inkább kétségbeesett volt a Nyugat felfedezése. És nem volt a történelemnek sem vége úgy, ahogy Musil sejtette, mint amikor a Monarchia birodalmi ürességét vetette papírra.

Átnézve a XIX. század történelmét zsongott a fejük Napóleontól, Bismarcktól, Garibalditól a háborúktól, és a forradalmaktól, a gyarmatosítástól és Amerika sikereitől. A selmeci diákokra hatottak a francia események, de az amerikaiak is. A kivándorolók leveleiből tudhatták, hogy a szabadságnak ára van, ott sincs kolbászból a kerítés. A Párizsi Világkiállításra, 1889-re megépült az Eiffel Torony, az arisztokraták alatt elkezdtek pöfögni a benzinhajtású autók, melyek külsőre még szekérhez hasonlítottak, a titkárnők pedig már írógépen keresgéltek a betűket.

Mikor végre visszatérhettek kiterített lapjaikhoz, újabb problémákba ütköztek. Sok, nekik fölösleges információ lepte el őket, mint például Rudolf trónörökös és Vetsera Mária Alexandrina titokzatos kettős halála.

- Mit kezdjünk ezzel az 1889-es sztorival? És miért gyűjtött erről ennyi adatot a helytörténész, mikor ennek nincs is köze a Felvidékhez? Hogy Ferenc Józsefet és az udvart rémesen kellemetlenül érintette, azt megértem. Hogy a korabeli pletykához kiapadhatatlan forrásul szolgált, azt is, de mi közünk nekünk ehhez? – kérdezte a férfi.

- Vagy nézd meg ezt a mondatot – tette hozzá a nő -, nem csodálom, hogy a kislánynak beletörik a bicskája. A nagyváradi püspöknek az orvosok és természettudósok gyűlésén elhangzott beszédét foglalja össze a cikk. A beszéd címe az „Evolúció és a létért való küzdelem”. A dátum 1890 augusztus, a forrás a Selmeczbányai Híradó 26. száma. A cikk azt írja, hogy az előadó szerint a vitákban az „egyensúlyozó serpenyőjéből hiányzik egy lényeges erőalkatrész: az eszmény, az ideál ereje. Eszményiség és halhatatlanság az a két eszme, melyeket a tudomány soha sem lesz képes az emberi szívből kitörölni!”

- Költői fordulatok, ma ezt többször el kell olvasni, hogy megértsd a jelentését. Tedd a Selmeczbányai Híradók közé, aztán majd meglátjuk – mondta a férfi, majd elgondolkozva megállapította: – Nem csak a nyelvezetet kéne átírunk, meg a szerelmi történetet megfejtenuk, hanem egy olvasható novellát kéne alkotnunk.

Első történet

Az ifjabból álló társaság hangos óbégatását elnéző türelemmel viselte a város. Kicsit hangosabbak voltak a szokottnál, ami nem volt véletlen, mert az egyetemi ballagáson már túl voltak, és az éjszaka közepén az ivászat után most kifejezetten feltűnősködni akartak, a városnak csinálták a műsort, a színházat.

- Éljetek végzősök boldogul – üvöltötte valamelyikük.

- Valete! – kiabálták rá a többiek.

Az elől lévők bányászlámpáikat himbálták. Végig kellett menni a fő utcán, egészen a város széléig. Meghatározott dalokat kellett énekelni, aztán mikor kiértek át kellett lépniük a végzősöknek a városhatárt. Az Akadémiát idén kezdő, úgynevezett balekoknak a felelőssége volt, hogy aztán a részek hazakerüljenek.

- Te balek vagy és nem ihat sz – mordult egy kezdő hallgatóra egy idősebb, és el is csodálkozott a pofátlanságán, hogy miért nyúlkál a cserépkorsója után. Menet közben ki-ki lötytént belőle a sör, noha már csak az alján volt. Akiket elől terelgettek, a végzős firmák, hozzá képest csontrészek voltak, de persze a pofátlan balek tőlük azért nem mert volna innivalót szerezni. Épp ezen készült felháborodni még jobban a sértett, amikor a menet hirtelen feltorlódott, az elején valami vita támadt. Mirkóczki Árpádról kezdtek vitatkozni, aki szintén alig állt a lábán.

- Árpádot nem kell kiraknunk a városból – mondta egyikük - ő már nem firma, ő már tanár.

- De végzős is – mondta másikuk, tehát ki kell.

A szerepek mostanra szétestek, nem a *Contra punkt* vetette fel az Árpáddal kapcsolatos problémát.

- Vocem preco – kért szót valamelyikük, és anélkül, hogy az elnök „habeas”-szal engedélyt adott volna neki, már kezdte sorolni is az érveit. A megállás miatt Árpád mellett egy végzős - egy firma - hányt egyet, aztán lecsúszott a fal mellé és leült.

- Gyorsan egy *Fuhrwerk*-öt – kiabálta a legutóbbi szakestélyen *Fuchsmajornak* megválasztott diák, akinek a dolga az volt, hogy amikor csak tudja, cseszegesse az első éveseket. Azonnal elő is került egy balek egy talicskával.

- Told ki őt, azután hazaviheted – adták ki a baleknak az utasítást.

Az elnök, akit a többiek *Praeses*-nek szólítottak nem ért rá foglalkozni a rosszul levő végzőssel, mert fontosabb dolgot kellett megoldania. Arra

gondolt, hogy valójában Mirkóczki Árpádnak kellett volna elnökösködnie, és akkor most azt csinálhatna, amit akar, s nem neki kéne eldönteni mi legyen. De fűtötte is a becsvágy, hogy kitaláljon valamilyen frappáns megoldást.

- Menjünk a Fritzhez – mondta, és a menet megfordult, visszaindult a Fritz-házhoz, amely a város közepén volt.

- Intonálj nekünk – adta ki a *Major domus* a *Cantus praeses*-nek a parancsot, s mondhatta volna azt is, hogy énekelj, de tartották magukat a hagyományokhoz. Noha minden mozdulatuknak, akár csak öltözetüknek volt egy jelmezszerű atavisztikussága, a hétköznapiakon egymást nem utasították, most mégis ilyen szavakat kellett használniuk. A *Cantus praeses* feltartotta a piros szalagos botját és rázendített. Erős hangja volt, de nem talált el minden hangot, ahogy azonban a többiek csatlakoztak hozzá, Árpád számára elviselhetőbbé váltak a hamis hangok. Ő is részeg volt, ő is énekelt.

A Fritz-ház könyvtárában Árpád a diákok részlegét irányította. Diák nem vihetett ki könyvet, és az ő dolga volt az is, hogy a nyitvatartási időszakot felügyelje. Pénzt nem kapott érte, de az oktatásért már járt neki fizetés, hiszen rendes tanársegédnek számított.

Árpádnak nem volt ínyére, hogy az éjszaka kellős közepén ki kell nyitnia a könyvtárat, tán még valami kár keletkezik, aggódott, és még kevésbé volt ínyére, hogy a lábánál fogva fejfelé kilógatták az ablakon, de mivel vigyáztak rá, nem ejtették le, sikerült megoldani a mesebeli feladatot, hogy ki is rakják őt a városból, meg ne is. Az este hátralevő részében még vonulgattak, ahogy kell, az egyik városkapunál a balekok szimbolikusan kirugdalták a firmákat. Már hajnalodott, mire a lakók végre visszakapták nyugalmukat.

- Azt hiszik, övék itt minden – mondta az ablakát bezáró asszony tótul a férjének, mire az azt válaszolta, hogy mert az övék.

- Láttam egy hirdetést, ahol három nyelven tudó inast keresnek – mondta a férj és az asszony elé tolta a lapot. Azt dörögte, hogy épp ideje volna, hogy a fiúk pénzt keressen:

"Fűszer- és festékkereskedésünkbe 13-15 éves magyarul, németül és tótul tudó, némi középiskolai képzettséggel bíró tanulót keresünk, özv. Sommerné."

Az asszony kivágta a lapból a hirdetést és elrakta. A férfi sose tudta, hová rakogatja a felesége a fontos kivágásait.

Árpád korán reggel bement a könyvtárba, hogy eltüntesse a nyomokat még azelőtt, mielőtt valamelyik professzor megláthatná a randalírozás maradványait. Az éjszaka még abban a hitben volt, hogy nem csak ő úszta meg, de tulajdonképpen a könyvtár is, ám a termet rosszabb állapotban találta, mint ahogy az este emlékezetében maradt. Tán mondhatta volna, hogy nem tudja,

hol a kulcs, de akkor megszerezték volna az Akadémia gondnokától. Tán próbálkozhatott volna azzal, hogy kerek-perec megmondja, a Fritz-házba nem mehetnek, de akkor megkeserítik az életét, kiközösítik és kiutálják. Ehhez képest, hogy reggel felborított asztalokat, néhány összetört korsót és bűdös sörszagot talált, igazán nem tűnt nagy árnak. A könyvekben nem esett kár, kitakarítani pedig ki lehetett.

Árpád első óráin így is furcsa hangulatot érzékelt. A diákok egyik része arra figyelt, amit magyarázott, a másik részéhez viszont mintha nem akaródzott volna eljutni, amit mond. Később aztán, ahogy megszokták, enyhült az ellenségeskedés, miután pedig kilógatták őt a könyvtár ablakán, végképp meg is szűnt. Mint utóbb megtudta, egy másik tanár kritizálta őt, mondván, hogyha meg is van az abszolutóriuma, de nincs még túl a gyakorlatokon, nincs még meg az államvizsgálója sem. Árpád ennek ellenére az általános és elemi vegytani tanszéken már laboránsi munkát végezhetett, többször rábízták a teljes gyakorlati óra megtartását, ösztöndíját egy tanársegédi fizetésig emelték, sőt, az idős, de még mindig jó erőben lévő Schenek István professzor maga mutatta meg neki, miképp alakította ki az Akadémia épületében a modern világítást. Ehhez arra volt szükség, hogy kitűnően feleljen nála a Schenek-Farbaky-féle kénsavas ólomakkumulátor elméletéből.

- Nekünk kellett megcsinálni Farbakyt tanár úrral, mert a gázvilágítás bűdös és a fényereje sem elég. Így összefogott a géptani tanszék és a miénk, megcsináltuk saját magunknak a dinamó meghajtását, ami pedig feltölti az általam készített akkumulátort. Ha Amerikában lennénk, vagy csak Temesváron, akkor egyszerűbb megoldás is akadna, de nekünk csak az Akadémiánk van – magyarázta Schenek az okokat, mikor körbevezette Árpádot az úgynevezett Erőtelepen.

Az Akadémia és a hozzá tartozó épületek - melyeket az egyetem tanárai laktak -, esténként fényárban úsztak, mintha az itt élők Selmecen belül egy külön kiválasztott kasztot alkotnának, mintha egy hajszállal közelebb lennének a mennyországhoz. Az egyetemhez legközelebb eső, a park aljában lévő villanyvilágításos, és fürdőszobás emeletes villában, a 40 éves Kőrösi László erdőmérnök és egyetemi tanár lakott a családjával. Árpád a park fölött, az Akadémia háta mögötti hegyoldal párhuzamos utcájában bérelt magának házat. Sötétbarna hajópadlós és alacsony gerendás lakás volt ez, mióta fizetést kapott megengedhetette magának. Ablakai olyanok voltak akár a lőrések, és be kellett hajolnia, hogy balra kinézve ráláthasson a Kálváriára. A városnak még egy irigylésre méltó és kiemelt státusú utcája volt, a Fő utca, ahol - még mielőtt az Akadémia épületét Mária Terézia felépíttette volna, - a reneszánsz

polgárházak sok híres tudósna adtak otthont. Itt élt Poda tanár úr lányával, Mária kisasszonnyal, kibe Árpád szerelmes volt.

Máriát akkor látta először, amikor a lány bejött az egyetemre az apjához megbeszélni vele valamit. Árpád annyit hallott ebből, hogy a gimnáziumi ballagásról beszéltek, a lány végzős volt. Így aztán a ballagás napján úgy tett, mintha neki is volna ott egy ismerőse, miközben azért ment oda, hogy Máriát lássa, sőt, hogy egy alkalmas pillanatban elárulja neki, hogy miatta van ott. Közös ismerős, ki bemutatta volna őket egymásnak lett volna az illem szerint való, így elég merész udvarlásnak számított ez az ismerkedés.

Fiatalabb korban lassabban megy az idő, és kevesebb idő alatt jóval több dolog történik, így az ami csak néhány hónap volt az ismerkedéstől az első csókig, Árpádnak és Máriának igen hosszú és eseményekben gazdag időszaknak tűnt. Ez alatt Árpád nem csak kiemelt diákká, majd előrehozott tanársegéddé vált, de a könyvtárban rengeteg ideje maradt arra is, hogy Máriára gondoljon, majd hosszú verssorokba szedje érzéseit.

Ezalatt Mária végre kiélhette nyughatatlan természetét. Kiszabadulván a leánynevelő intézetből, hol Pozsonyba, hol Budapestre utazott, majd Bécs következett, és vágyai már vitték volna tovább a Monarchia határain túlra, miközben Árpád szerint a Monarchia is olyan változatos tájakkal és népekkel volt megáldva, hogy egy élet is kevés lett volna bejárni. De Mária lehetőségei, lengyel apja révén és apja tudományos tevékenysége okán, határtalanok voltak. Árpádnak viszont Selmecbánya volt a világ közepe, hiszen ha nem is volt már a tudomány centruma, azért csak fejlettebb oktatás folyt már itt, mint az induláskor, még ha az Erdészeti és Bányászati Akadémia alapításának időszakát oly szívesen is méltatták különböző rendezvényeken. A hőkorszakok, még ha valóban kiemelkedők is, mégiscsak kevesebbek, mint az utódok teljesítményei, mikor az intézmény már kibontakozik, és nem szűkülökodik. Ha csak a könyvtár növekedését nézzük, az a tudás, ami ekkor már elérhető volt mindenki számára, összehasonlíthatatlanul több volt a kezdeteknél, mikor a professzorok rendelkezésére is csak akkor álltak könyvek, ha megírták maguknak. Ezzel szemben Mária Selmecbányát lassan, de biztosan sorvadásnak induló kicsi városkának látta, ahol a magyarok szemellenzővel járnak, és nem veszik észre, hogy 900 magyar férfire esik 5000 tót férfi, sőt a népszámlálás adatai szerint az asszonyok aránya még inkább a tótok felé billen, aminek a magyarázata az lehetett, hogy a tanulatlanok nem is akarták magukat magyarnak vallani. Ezzel szemben a Selmeczbányai Híradó vezércikke azon háborgott, hogy merjék magukat többen magyarnak vallani, hiszen biztosan azok.

Nézd csak, mutatta a cikket Mária a fiatal tanársegédnek a könyvtárban, mert Árpád miatt gyakrabban látogatott ide: *„Számos helyen magasabb rangú köztisztviselők, törvényszéki bírák stb. tótot vagy mást írtak be a korábbi népszámlálás rovatba, holott sem írásban, sem szóban nem tudták már azt, — köztük olyanok is, kik elemi iskolás koruk óta szakadatlanul magyar nyelven nyerték kiképeztetésüket, magyar családi körben nevelésüket, s csak azt az egy kapcsot vélik fennállónak köztük s a tót vagy más nyelv anyanyelvisége között, hogy csecsemőkorukban tán tótul dadogtatta meg a Marka...”*

- És – kérdezte Árpád – nincs igaza a tollforgatónak?

Mária szemei villogtak a felháborodástól: - Hatszoros a népességarány itt, a városban, itt, a tudomány világában, itt, ahol a közigazgatást mi adjuk. Milyen lehet akkor a vidék? És akkor mi sírunk, hogyha valaki ennek ellenére meri vállalni alacsonyabb származását? És akkor csodálkozunk azon, hogy néha megcsillantja magát a mélyben a magyargyűlölet?

Árpád elcsodálkozott Mária szavain, mert ő semmilyen gyűlöletet nem érzett, viszont azt látta, hogy Máriában az igazságérzet átcsap akár ebbe is.

- Nem bírom a hatalommal való visszaélést, apám szabadelvűnek nevelt – mondta, és már el is utazott Budapestre, Pozsonyba vagy tán Bécsbe is.

Árpád pedig amíg nem láthatta, beleírta a szerelmes költeményébe Mária szabadelvűségét és igazságszeretetét. Tán még a tótok nehézségeire is jobban odafigyelt, mint korábban. De amilyen bátor volt a lány a világ megítélésében, s alighanem apja szabadkőművességének értékeit fogta saját gondolataiba, olyan bizonytalan volt a szerelemben. Sok verssorába került Árpádnak az első csók, aztán még többbe, hogy Mária este kiszökjön otthonról és felmásszon az Akadémia mögé, de a lakásába sose jött be. Azon a helyen találkoztak, ahonnan be lehetett látni a várost, és ami tulajdonképp Árpád utcácskája volt. Itt csókolóztak, s aztán beszélgettek hosszasan.

- Jó volna ide egy pad – mondta Árpád, persze jó volt nekik az a pléd is, amit ő hozott ki magával. Ilyen későn már nem sétált erre senki, a bányászok élete igen kiszámítható volt, ők már visszahúzódtak, a kocsmázó diákság pedig a völgyben és annak másik oldalán boldogította a lakókat. Az ő helyükről látni lehetett mindent, csak a város kivezető útjait nem fogta be a panoráma, ahol a legnagyobb duhajkodás folyt. Szerettek itt, a világ tetején üldögelni.

Mária Árpád kérésére jött volna többször is e találkahelyre, de rémesen félt, mikor kimászott a házuk ablakán a hátsó udvaron, aztán mivel a Fő utcára kimenni nem lett volna okos dolog, hátul kellett feltornáznia magát az ösvényig, melyen aztán már biztonsággal elindulhatott. Nem is elsősorban a leleplezéstől félt, hanem magától a mászástól, ami a helyi kecskéknek is

kihívás lett volna. Egyszerre volt tériszonya és bezártságtól való félelme. Egyik sem volt szerencsés egy magaslatokkal teletűzdelt bányavárosban, ahol vagy a föld alatt tevékenykedtek az emberek, vagy a magasban kellett odafigyelniük különösen telenként, meg ne csússzanak.

Mikor Mária az esti találkozóra nemet mondott, a barátok pedig hívták kocsmázni Árpádot, hát jobb híján velük ment, a magára kiszabott kötelező napi verssorokat már amúgy is megírta délután. Velük tartott Kőrösi László tanár úr is, kit gyakran láttak együtt Farbakyyval, és ez mutatta, hogy komoly változások történnek a tanár-diák kapcsolati láncban. A középiskolákkal szemben itt az egyetemen a tanárok barátkozni kezdtek a diákokkal, így a korábbi ellenségeskedés sokat enyhült. A tanárok a szakestekre is mindig hivatalosak voltak, de arra, ha el is jöttek, a részegségbe csapó mulatozás előtt rendszerint távoztak.

Kőrösi tanár úr Darwin elméleteit vitatta meg velük. Bár elfogadhatónak tartotta, hogy a majmoktól származunk, de véleménye szerint cselekedeteinket nem pusztán az öröm keresése és a fájdalom kerülése élteti, mert ha mindig csak az örömet keresnénk, sose fejlődnénk. Úgy vélte értékeket és eszméket is követünk, és ezek még inkább irányítanak bennünket, mint az ösztönös vágyak vagy a túlélés. Elég meggyőzően érvelt, így a jelen lévő diákság és köztük Árpád is elfogadta Darwin-kritikáját, noha Darwin nagy népszerűségnek örvendett a szabadon gondolkodó fiatalság körében.

Egy másik alkalommal, mikor csak hárman voltak, barátja és egy középiskolát épp befejező az egyetemet épp csak elkezdő új hallgató, Árpád bedobta a nemzetiségi témát, mire barátja, ki hozzá hasonlóan már szintén a gyakorlati két évet nyúzta, de vele ellentétben az aláírásért ő becsülettel végezte a kétéves munkát lenn a mélyben, azt mondta:

- A város nem születések útján, hanem bevándorlás miatt szaporodik és a környékbeli falvakból jönnek a legtöbben.

- Sok itt a fiatal leány, miattuk jönnek ide a diákok – poénkodott az úgynevezett balek, aki megtiszteltetésnek vette, hogy egy végzősszel és egy tanársegéd úrral ihat, a kíváncsiság pedig akkora volt benne, hogy nem tudta visszatartani azt a kérdését, ami már jó ideje motoszkált benne:

- Árpád, nem lesz neked bajod abból, ha nem jársz le az aknába?

- Majd lemegyek én is, de a mi tanszékünk kis kémcsövekkel dolgozik, azok pedig fenn vannak a polcokon. Odalenn nem kell kémikusnak lenni.

A kortárs barát az építészetre szakosodott, ráadásul az apja képviselő is volt, így mindig tudta mit kéne csinálni, mik a legfontosabb teendői a városnak.

- Az áram – tippelt Árpád -, hogy másutt is legyen villany.
- Nem talált – mondta a barát.
- Az egészségügyi helyzet – tippelt megint.
- Jó irányban keresgélsz, az valóban siralmas, de vajon miért olyan sok a beteg?
- Nem tudom – vallotta be Árpád, de a barát egy darabig még nem adta meg a választ.
- Amire büszkék vagyunk, az oktatás, az sem elegendő. Az elemi fiúiskola szűk, és versenyben állunk Aszóddal, hogy egy belvárosi leányiskola is épüljön. Mindenki tudja, hogy az evangélikusok itt kéne, hogy okosítsák azt a sok leányt, de a Podmaniczkyak Aszódot támogatják, és sajnos pénzzel is. Ám a legfontosabb feladat nem a kórház vagy az iskola, hanem a városi vízvezeték volna.
- Ez édesapád kedvenc témája, mert mérnökként ért ehhez – legyintett Árpád. Kissé ütemtelenül szólalt meg a fiatalabb:
- Azt tudjátok, hogy a mi diplománkba már a „mérnök” megjelölést teszik hozzá a szakirányunkhoz? Az igazgató bejött az előadásunkra és ezt hirdette ki. Felmenő rendszerben.
- Még egy ok, hogy lecsússzunk hozzátok – mondta a barát, s közben érkeztek mások is, már jobb hangulatban, ezért a vízvezeték kérdésére egy későbbi alkalommal tértek vissza.

Árpád barátjának apja a képviselői ülésen több oldalról ecsetelte, hogy a vezetékes tiszta víz miért javítana jelentősen az életminőségen. A gazdagabbak akár a lakásaikba is bevezethetnék és a költségekhez ilyen mód hozzá is járulhatnának. Csökkennének a hurutos bélbetegségek, ha pedig dréneznének és betontározókat építenének, a szárazabb időszakban is volna elég víz. Az évközi csapadék és a földben megszűrt víz így összegyűjthető volna, érvelgetett a képviselő. Az ellenzőket megnyugtatta, hogy a tapasztalatok jók, a rendszer tartósan működőképes. A terveit bemutatta, mire a költségvetés miatt kezdtek aggódni a városvezetők. Erre aztán költségvetést is készített, végezetül pedig kitért arra, hogy a Budapestről és máshonnan a jó levegő miatt Selmecbányára érkezők számára nem lesz vonzó ez a hely, ha nem tudják garantálni nekik a tiszta ivóvizet.

Amikor Árpád szabadidejében épp nem Mária után epekedett, barátja révén értesült mindenről, ami a várossal történt.

- Apám szerint – magyarázta a barát – a bányák már nem adnak elegendő jövedelmet, ellenben a város összes pénzét arra fordítjuk, hogy még

mélyebbre hatoljunk, még újabb gépeket szerezzünk be, mert futunk a dicső múlt után. Így viszont csődbe fogunk jutni. Azt kéne elérni, hogy a bánya öfenntartó legyen, és ne vigye a pénzt. Közben a lakosság növekszik, a vízellátását meg kéne oldani. A természetes forrásokkal kellene a drénes vizet egyesíteni és begyűjteni a csapadékot a Paradicsomhegyről, a Tepli-patakról, az Ottergrund-tóról és a Sobó-hegyről. Víz tározót kell építeni és egy zárt rendszerű vezetékeztést.

Árpád nem tudott hozzászólni a kérdéshez, az akkumulátorok technikai felépítése volt az, amihez gépészeti, és építészeti vonalon még a leginkább értett, noha persze ő is levizsgázott már olyan tárgyakból, mint kohászat, statika, géptan, de az Akadémián a felsőbb évesek már szakosodhattak és tudásuk is alaposan elvált egymástól. Amúgy sem tudott odafigyelni barátja városfejlesztő fejtegetéseire, mert más dolog gyötörte, Mária. S mivel nem szerette magába fojtani bánatát, egy korsó sör mellett jól esett hangosan gondolkodni.

- De hát mit akarsz te tulajdonképpen Máriától? – Kérdezte a barát. Írogatod neki a költeményedet, ez szép, de miért teszed? Vannak vele terveid?

- Vele nem lehetnek az embernek tervei – mondta Árpád – Vele csak jelened lehet, mikor ott van melletted, már ha el tudod érni, hogy tartósan ott legyen melletted.

- Ugyan, mondta a barát – meglásd, valaki feleségül fogja venni, és ha te nem igyekszel, igyekszik majd más. A kis ösztöndíjambra nekem nincs mire nősüljek, de te nem állsz rosszul. Ha a szüleid szegények is, neked ott lesz a könyvtárosi állásod, meg a tanársegédi is jól alakul. Szép kis egyetemi karriert futhatsz be, és Selmecen ez a legtöbb, amit elérhet az ember. Selmecbányát az Akadémia teszi azzá, ami. Veled szemben belőlem legjobb esetben bányatiszt lesz, és a bányászok munkáját fogom felügyelni, vagy a szállításokat fogom hivatalnokként szervezi. Az én életem koránt sem lesz olyan izgalmas, mint a tiéd.

- Vagy képviselő leszel, mint apád – mondta Árpád, majd folytatta:

- Egyébként Máriának az kevés, hogy belőlem selmeci tudós lesz.

- Honnan tudod? – vetette ellen a barát – Megkérdezted tőle?

- Igazad van, ha előkerül, megkérdezem.

Ám amikor Mária előkerült, és félelmét legyőzve kimászott Árpád kedvéért az ablakon, hogy aztán a hegyoldalban szerelmes helyükön összeölelkezzenek, nem kérdezte meg még se. A lány ölelése Árpád minden sejtjét átjárta. Csak amit így érzett belőle, az alakját, a bőrét, már az is sok volt neki. Nem mert és nem is tudott intimebb helyekhez érni, csak a derekát, a vállát, az arcát merte

megsimogatni, ha a mezítelen felkarját érintette is már úgy érezte túl nagy hatalommal bír fölötté a lány, amit nem volna szabad engednie.

- Gyere be velem a házba – kérlelte, de az nemet intett, amit előre sejtett is, de azért meg kellett kérdeznie. Hogy miért is? Valószínű azért, mert ebben a helyzetben mindenki ezt kérdezte volna, és voltaképp nem is ő kérlelte a lányt, hanem az a mindenki.

Árpádnak viszont voltak más útjai. Nem csak pokrócot hozott magával a házból, hanem egy gyertyát is, meg a legújabb versszakokat is.

- A fényt meg fogják látni – mondta aggódva Mária – inkább add ide, amiket írtál, majd otthon elolvasom.

Árpád engedett, nem erőltette a felolvasást, mert valóban nagy volt a kockázata annak, hogy a gyertyafény nem csak a rovarokat vonzza oda, hanem a kíváncsi tekinteteket is.

- Előbb-utóbb le fogunk bukni – mondta Árpád -, mire a lány halk kis kacajt hallatott, mintha ez izgalmas dolog volna, de a következő pillanatban már azt kérdezte:

- De ugye nem árultad el senkinek, hogy te meg én...

- Nem, senkinek – hazudta Árpád, mert meg volt róla győződve, hogyha megmondja, hogy számos barátja tudja, hogy egy végeláthatatlan verset ír, és hogy ő, Mária a műzsája, akkor ez a műzsa megharagszik, és abban a pillanatban nyoma vész. De persze azt is látta, hogy az a gyávaság, amivel kerületi Máriát, akit sikerül felcsalnia az utcájába, ám nem sikerül becsalogatnia az ágyába, szintén ráunhat. S minden alternatíva közül a legveszélyesebb épp az volna, ha a törvényes utat választaná, mert valahol biztosan érezte, hogy Mária nem akar férjhez menni és ezzel ijesztené el magától a leggyorsabban.

Mit tehetett volna? Ügyetlenül mesélt az egyetemi dolgokról.

- Legutóbb felemltettem a népszámlálás realitását – kezdte –, s azzal szemben a magyar szerkesztők tudatlanságát. Az egyetemi életben is van valami tompultság, valami enerváltság. Igaz, van néhány oktató, aki közvetlen a diákokkal, de a többség változatlanul lekezeli őket, a diákokból mégis kiveszett a lázadás, hiába a rendszeres szerdai és szombati összejövetelek. Nincs már meg bennük "a mindenki egyért, egy mindenkéért" összetartás, noha a nemzetiségi alapon feltöredezett hallgatói köröknek megint egyetlen burschenschaftba kell szerveződniük, ami ha valakinek nem tetszik, mert mondjuk német hagyomány, azt kiközösítik. Az állam egy évtizede támogatja az egységes selmeci diákszervezetet, és úgy látszik, a mostani diákvezetők tudják garantálni a rendet, és megvásárolhatók. Szerencse fel, Erdész üdv,

különböző szalagok, minden szimbólum jelent valamit, minden nóta erősen cenzúrázva, nemzeti színek, selyemfonalak, bányász- és erdész-címerek, mindenre rátelepedett a Monarchia álságossága. Legalább a valentálásban volt egy kis eredetiség, hogy kilógattak fejfelé a könyvtár ablakából.

- Ne is említsd – felelte Mária – az látod, nagy marhaság volt, amiképp az üvöltős hétfői és szerdai vad ivászataitok is visszataszítók.

- Vannak lányok, akiknek tetszik – vetette ellen Árpád, de úgy tűnt nem Mária az.

- Viszont – folytatta a lány – amiket mondasz arról, hogy egy fedő van ezeken az ifjúsági szervezeteken, hagyományról beszéltek, miközben nem tudjátok az eredetet, és a hatalomba is minden belesimul, hát ez az. Ez az, ami engem itt fojtogat.

Árpád Máriának búcsúzóul odaadta, a legutoljára írt versszakokat.

- Még ma el fogom olvasni, súgta a lány és egy gyors csókot váltottak, csak éppen hogy, mintha mindkettejüknek igen sietős dolga volna. Árpád ezúttal tudta magában kezelni az érintést. Volt, amikor megégette Mára érintése, vagy mai kifejezéssel élve az adrenalin az egekbe szökött benne, máskor viszont csak a húsos ajkakát érezte, és a lány illatát, csak és kizárólag mint fizikai valóságot, mint mikor egyik kémcsövet vizsgálta meg a másik után, hogy megállapítsa, hol talál keserű mandulára emlékeztetőt.

Hazaért és a tehetetlenségről vetett rímekbe néhány sort. Arról a tehetetlenségről, ami az ő hibája, aki nem képes megtalálni a kulcsot, noha mindent odaadna érte, amije csak van. Ám azon is el kellett gondolkodnia, hogy van-e valamije egyáltalán. Nyilván egy sereg hajadon számára Árpád remek parti lett volna, tán még a professzorok is odaadták volna neki lányaikat. De ahogy nyúltak a verssorok, Mária számára úgy váltak ezek őt megköltöző indákká, melyekből szabadulni szeretett volna.

A következő napokban volt egy bál, melyet az akadémisták szerveztek, és ahová a meghívott vendégek elegáns báli ruhát öltöttek. A zenekar keringőt játszott. Mária lenyűgözően szép volt, a baj csak annyi volt, hogy Árpádra rá sem hederített. Egy másik fiúval táncolt, és még az sem lett volna baj, de az a fiú a latinós-németes-magyaros diákrendezvényeken a leghangosabb és a legközségesebb szokott lenni. És ezt Máriának is tudnia kellett. A fiú vezér, látta be Árpád, ő meg nem az. Újabb inspirációk jöttek a versíráshoz.

Mária a következő napokban eltűnt Árpád elől. Megint elutazott, és ahogy érdeklődött utána, mintha eljegyzési híreket pletykáltak volna róla, de nagyon titokzatosan a férfi kilétét senki sem tudta. Árpád féltékeny volt, és első számú gyanúsítottja a bálon látott diák lett. Az egyik esti sörözés kapcsán, ahol a diák

a következő napok teendőiről beszéltek, melyeknek nem a tanulmányokhoz volt köze, hanem önmaguk szórakoztatására kitalált feladatok voltak, Árpád egy alkalmas pillanatban odament a fiúhoz és megkérdezte tőle:

- Te jegyezted el Poda Máriát?

A fiú szánakozva nézett rá, tudott a hőn szerelmes versfaragó tanársegéd úrról és nagyon örült annak, hogy benne nincsenek olyan gyötrő érzések, mint az elgyöngült Árpádban. De ha nem tudott volna semmit, akkor is elég lett volna egy pillantást vetnie a kérdezőre:

- Nem – mondta –, mi gyorsan rájöttünk, hogy nem illünk egymáshoz.

Mikor aztán Mária hazatért, tudta meg Árpád, hogy szerelmét egy budapesti jogász jegyezte el, és hogy Mária igent mondott.

Nem ölelték meg egymást, és nem csókolták meg egymást, Mária nem szökött ki éjszaka a Poda házból, csak a könyvtárban beszéltek egymással, ahol tartották a három lépés távolságot.

- Szereted a vőlegényed? – kérdezte Árpád, de mindegy is volt, mit felel Mária, mert szereti, persze, hogy szereti, de Árpád látta, amit látott, és gondolt, amit gondolt.

- Van-e kedved éjszaka beszökni a bányába, s mielőtt végképp Budapestre költözl, hogy feleség és anya légy, megtudd, hogy a te lenézett Selmezbányád mélye milyen is. Mária a magasságnál csak a bányától rettegett jobban, de valahogy mindig erősebb volt, mint a félelmei, és minél komolyabb volt a kihívás, annál biztosabb volt, hogy bevállalja. Éjszaka hát a szokásos módon kimászott az ablakon, aztán ki a Fő utcába és gyalogolt felfelé, pont az ellentétes irányba, mint ahonnan Árpáddal a várost nézni szokták. A Kálvária a holdfényben erről az oldalról még jobban látszott, míg aztán az út jobbra elfordult, és a látvány eltűnt a szeme elől. Árpád ott állt a bánya bejáratától nem messze. Kézen fogta Máriát és másik kezét a szája elé téve mutatta, hogy maradjanak csendben, az őt fel ne ébredjen. Mikor beléptek, rutinosan gyújtotta meg a lámpát, és adott egyet Mária kezébe is, a fejére egy sisakot tett és a magáéra is egyet. Felhúztak egy-egy csizmát, és egy esőkabát-szerűséget. Máriának csak ritkán kellett lehajtania a fejét, mert alacsonyabb lévén, elfért a vajatban. Felülről, ahogy izzadtak a kövek, csepegett néha rájuk a víz, és a lábuk alá is kellett nézniük, hogyha a tócsákat ki akarták kerülni. Mária eltökélten követte Árpádot, és most először vélte úgy, hogy sikerült kizárni minden külső körülményt, mely elválasztotta volna őket egymástól. Ahol elfértek, kézen fogva mentek, mint ahogy egyik gyerek vezeti a másikat.

- Nem fogunk eltévedni? – kérdezte.

- Vaslépcsőn mentek lefelé, fordultak jobbra, aztán balra, mintha Árpád céltudatosan tartott volna valahová, Mária pedig többet nem szólt, nem beszéltek. Mindegy volt neki, mi fog történni. Aztán egy robbanást hallottak és összeomlott mögöttük a járat. Egy kis üregben találták magukat, mindenhol fal vette körbe őket, és alóluk halkan sziszegtek a gázok.

Néhány nappal később találták meg őket, mikor a bányászok a sújtólégrobbanás által beomlott törmeléket eltakarították. Árpád nekitámaszkodva ült a falnak, Mária pedig hanyatt feküdt, fejét a férfi ölébe tette. A helyi lap beszámolt a tragédiáról, a rendőrség azon szikár jelentéséről, hogy az esetet balesetnek minősíti. Ám az emberek sokat találgattak arról, hogy mit kereshetett a pár együtt, mikor Mária már menyasszony volt. Egyesek az orvosi jelentéseket is ismerték, és azt állították, a halál oka fulladás volt, a gázoktól azonnal elkábulhattak, a lány pedig szűz volt. Hosszú kivizsgálás kezdődött, hogy a robbanás okait is kiderítsék, és új szabványokat vezettek be, ami a szellőztetést illette.

A helyi híreket hamarosan egy másik váltotta fel. Egy illegálisan terjesztett röplap keringett a városban, majd megjelent a csendőrség és a terjesztők kiléte után érdeklődött. A röplap azt állította, hogy tizenöt évvel korábban valójában nem Vetsera Mária Alexandrina lőtte le a trónörököst, ahogy a hivatalos verzió szólt, hanem fordítva, Rudolf lőtte le a fiatal, szinte még gyerek szeretőjét és ezután végzett magával. A röplapot valószínűleg Vetsera Mária Habsburgok által száműzött anyja nyomtathatta, de legalábbis neki állhatott érdekében.

- Csak ki kell várni és kiderül mindig az igazság – mondta a tót asszony a férjének, és a röplapot egy biztos helyre dugta, oda ahová a hirdetést, amit azóta sem mutatott meg a fiának. A férjével szemben azt akarta, hogy a gyerek még tanuljon felsőbb iskolában.

Átvezetés

A nő elkészítette a szöveg angol fordítását, és a férfival az email kísérő szövegét fogalmazgatták.

- Választunk mi tulajdonképpen arra a kérésre, amiért mi ezt az egészet bevállaltuk? – kérdezte.

- Mire gondolsz?

- Hát, hogy a mi Árpádunk irományait esetleg összekeverte az utókor Adrej Sládkovič Marina-költeményeivel.

- Nem valószínű, hogy ilyesmi megeshetett. Szerintem semmi közük nincs egymáshoz, hogyan is volna, mikor Andrej szlovákul, Árpád meg magyarul írt?

- Ezt korábban is tudtuk – vetette ellen a nő – a kérdés az, hogy a témák, a leírások, a gondolatok hasonlóak-e?

- Ezt majd eldöntik a szerelemboltban – vélte a férfi. - Mirkóczki Árpád költeménye lássuk be, nem egy Petőfi vers, nem jelent meg sehol, nem vált közhírré sem. Ami engem inkább izgat, hogy van benne egy olyan szál, amit tényleg meg kellene fejtenünk.

A nő kérdően nézett, és a férfi folytatta:

- Balladaszerű hivatkozás történik benne egy száz évvel korábbi eseményre. Nézd! – mutatta a férfi azokat a sorokat, ahol Mirkóczki azt írja Poda Máriának, hogy csak ne történjék velük is ugyanaz, mint a Kaplanczy fiúval és a Melius Fragott lánnyal, egy bizonyos Maricával.

- Igen – felelte a nő -, ez több helyen előkerül, de nem írja le, mi történt velük. Meg akartunk válaszolni egy kérdést, és helyette kaptunk egy újabbat. Hátha ez a maratoni versírás, mint legenda, mint minta, még sokkal régebbi hagyomány, mint gondoltuk. Akár egy vírus, vagy inkább mém, nem is Sládkovičtól vagy Mirkóczkitól, hanem még régebbről származik.

- Más elvarratlan szálaink is maradtak – mondta a férfi.

- Mire gondolsz?

- Nem tudtuk megmondani például, hogy minek köszönhető az Akadémia diákjainak belesimulása a Monarchiába. Megtörte a hagyományokat a Bach-korszak? Voltak még besúgói a rendszernek, netán az új diákvezetők maguk voltak beépített emberek, vagy csak maga az egyetem tudta megfélemlíteni őket? Vagy tényleg csak a diák-tanár közeledés simította ki a dolgokat? Vagy mi a helyzet a leány líceum építésével, amivel Selmezbánya Aszóddal készült versenyezni. Hol épült meg?

- Fontos kérdések ezek a számunkra? – kérdezett vissza a nő. – Akkor az már inkább érdekes, hogy Petőfinek, mikor átírtatták az aszódi iskolából a selmecbányaira, Selmecen hirtelen leromlottak a tanulmányi eredményei, aminek feltehetően egy szlovák tanár volt az oka, aki Petrovicsot a szlovákság árulójának tartotta, és a diákok közt nemzetiségi feszültséget szított. Petőfinek ekkor lett elege a tanulásból, és állt be vándorszínésznek.

- A szlavofilizmusról valóban nem írtunk, arról, hogy a szlovákoknak nem voltak intézményeik, és ez erősen frusztrálta őket. Amiről te beszélsz, az az 1838-39-es év és maximum azt szöhetnénk bele a történetbe – a mi sztorink ugye 1893-ban játszódott –, hogy a selmecbányai Petőfi Kör a líceum falára emléktáblát tervez, amit aztán 1896-ban fel is raknak.

- Ezt mi is láttuk, és mellette van Sládkovič emléktáblája is - felelte a nő, majd megmutatta a kísértőlevelet:

- Küldhetjük így? – kérdezte.

- Küldhetjük.

Nem sokkal később megkapták a lány választ a szerelembolttól, aki tolmácsolta főnöke elragadtatottságát a novelláért és a kutatásért. Azt írta, szívesen megismerkedne velük és várja őket, s hogy igyekszik összeszedni Kaplanczy Odorickról és a Fragott lányról, amit lehet, meg hogy őt is érdekli a dolog.

Az egyetem aljában lévő villában szálltak meg. Ez a valamikori akadémiai tanári ház panzióvá változott. Gyönyörűen felújították, nem volt éppen olcsó, de a legszebb szobát bérelték és úgy vélték, ha már Selmecbánya kutatóivá váltak, s ha már őseik valamikor itt éltek, hát ennyit megengedhetnek maguknak. A nászutas lakosztály korabeli bútorokkal volt berendezve. Nem arisztokratikus bútorokkal, hanem olyanokkal, amelyek a házban maradtak meg, és amelyeket felújítottak. De voltak új beszerzések is, ezért az épületnek volt egy kis múzeumi hangulata. A falépcsőt nem cserélték ki, és az ajtók is eredetiek voltak, furcsa kilincsekkel, zárrakkal. XVIII. századiak voltak, de akár régebbiek is lehettek. A házhoz tartozó kert valószínűleg sosem volt olyan gondozott, és ápolt, mint ekkor, a kerti grillezővel és a pergolával a mai luxusdivatokat követve készült. Az oroszlanlábás fürdőkád nem egy külön szobában, hanem minden bizonnyal az eredeti elhelyezkedésének megfelelően, a nagyobbik szobában volt felállítva. Szerelmespárunk fantáziáját ez ragadta meg, s ha eddig még nem volt felavatva nászutasok részéről, hát ők megtették. Régen fürdőkádja csak az arisztokratáknak volt, ám ők többek voltak most náluk is, mert az arisztokraták párjaikkal nem tudtak intim helyzetbe kerülni, hiszen szolgák sűrűttek körülöttük, akik hordták nekik a vizet. Őket viszont senki sem zavarta.

A reggeli után, melyet itt a szállásadók biztosítottak, besétáltak a szerelemboltba. A lány nagy örömmel, régi ismerősként üdvözölte őket. Sajnálataát fejezte ki, hogy Sloboda úr mégsem tud velük találkozni, mert sürgős dolga akadt, de előkészítette az új dokumentumokat.

Elővették a telefonjaikat, hogy nekiálljanak fotózni. Valamivel kevesebb volt, mint a korábbi paksaméta, aminek örültek, viszont német és latin nyelvű irat jóval nagyobb számban akadt köztük.

- Ó, nem szükséges fotózniuk, ha úgy kényelmesebb nyugodtan vigyenek el mindent. A főnök maximálisan megbízik Önökben – mondta a lány.

Budapesten aztán becsülettel megbirkózzván az összes új nehézséggel - hiába a Google fordító, külső segítséget is igénybe kellett venniük -, a pár egy újabb történetet alkotott a dokumentumokból.

- Az Osztrák-Magyar Monarchiából visszaugrunk újabb 100 évet, 1790 környékére a Habsburg Birodalomba és a Magyar Királyságba, Selmezbánya aranykorába.

- Vagy legalábbis az ezüstbe, mert alighanem az „aranykorig” Mátyás idejéig kéne visszamennünk.

- Úgy értem, hogy kulturálisan az aranyba – helyesbített a férfi -, de azért ekkor csörgött is a bányakassza rendesen. Az épített környezet, a helyszínek, ahol az események játszódnak nagyjából változatlanok.

- Kicsit olyan – mondta a nő -, mintha velünk történne minden.

Második történet

Kaplonczy Odorick Miklóst az aszódi evangélikus líceumból küldték Selmecbányára, hogy amennyiben tényleg bányagróf szeretne lenni, kerüljön már fiatalon oda, ahol Európa első bányászati Akadémiáján folytathatja majd tanulmányait. Apja hiába volt báró, arra figyelmeztette fiát, hogy a bányagrófi cím elnyerése nem csak sok tanulást, de jó származást is igényelhet, és nekik épp a származással gyűlhet meg a bajuk, hisz katolikusként is kellene lenniük.

- Ki tudja, miként alakul a politika – mondta a báró – ha II. József élne, még el is érhetnéd, hogy megbízzon és te váljál Selmecbánya királyi követévé, igazgasd a bányáját, és felügyeld a közigazgatását.

De II. József már Miklós gimnáziumi tanulmányai ideje alatt meghalt, és nem lehetett tudni hová fajul a visszarendeződés, pláne, hogy a király halálos ágyán a vallásos toleranciára vonatkozó türelmi és néhány más rendeleten kívül mindent visszavont. Az ugyan szerencsére már elképzelhetetlen volt, hogy jezsuiták forgassák fel az evangélikusok sírjait, és attól várjanak jó szerencsét a selmeci bányászatnak, hogy az eretnekségnek még a múltját is eltörölik, de azért az evangélikusok társadalmi felemelkedésének újra létrejött a plafonja. Kétszer ugyanabba a folyóba lépni nem lehet, de hogy egy protestáns hitű legfelsőbb királyi megbízatást kapjon, ezt a Kaplonczy báró nem igen hitte, mert nem bízott az új Habsburgban. Hogy fia ne kötődjön annyira az ábrándjaihoz, ezért javasolta neki, hogy hagyja ott Selmecbányát és a líceum befejezése után menjen Freibergbe, mert azon az akadémián állítólag magasabb szinten oktatják a közzettant, de Miklós maradni akart, sőt, még a nyáron is csak pár hétre akart hazatérni a kastélyba, aminek oka, mint tragikus történetünk végén kiderül, egy lány volt, kit Maricának hívtak, s kiről a báró csak sajnálatosan későn szerzett tudomást.

Marica anyja után kapta a nevét, a híres Melius Fragott legnagyobb lánya volt. A híres jelző azonban elhagyható, mert az Akadémia minden tanára nemzetközi hírnévnek örvendett, és Európa különböző részeiről érkezett, hogy a Mária Terézia alapította új Akadémiát még nagyobbá tegyék. A fiatal francia tudós beleszeretett egy tót lányba, ami utóbb tévedésnek tűnt, így aztán belefeledkezett az oktatásba, ahol több gyönyörűségre tett szert, mint asszonyánál, kinek igazából csak egy hibáját tudta felemlíteni. Az asszony mindenképp gyarapodni, emelkedni akart, szinte már mániákusan kitörve nemzetiségéből és társadalmi státusából, és ezen ügyködött, különösképpen, ha a gyerekeiről volt szó. Neki nem volt elég a francia, és az sem, hogy gyerekei elmagyarosodtak, ő németté akart válni, és nem volt elég, hogy a tudomány segítője lehet, ő címet is akart, s ezért küldte Maricát Pozsonyba,

hogyan ott tanuljon a Notre Damoknál, legyen művelt társalkodó és kiváló feleség.

És most lássuk megint a fiú családját.

A báró igen realisan látta fia lehetőségeit, kapcsolatrendszerén, melyet főként titkos társaságba való tartozásának köszönhetett, ismerte ő az udvar minden irányváltását. Mária Terézia érdemeit is, noha különösképp nem kedvelte. Tudta, hogy bár Selmebánya nélküle is jelentős lett volna, és azt is, hogy voltaképp az udvar azzal, hogy rátette a kezét a bányára, és elvette a város hajdani függetlenségét, mindezt a pénzszerzés miatt tette, de kétségtelen az iskolafejlesztés inkább költség volt, a diákoknak nyújtott állami és bányajövedelemből átadott támogatás szintén a hasznot csökkentették. Mária Terézia bölcsességéről tanúskodott, hogy az Akadémia alapításának feltételül szabta, hogy erdészeti képzés is folyjék, így aztán szemben az ókori birodalmakkal, vagy Anglia rohamos iparosodásával, ahol erdők tűntek el, a kis Selmebánya és környékének nagy faigénye ellenére is megőrizte természeti egyensúlyát, nem csupaszította le a földalatti munka a föld feletti hegyeket. Másfelől azonban a jezsuitákat a királynő nem akarta felszámolni, amíg lehetett húzta az időt, és fia társuralkodása nélkül a szabadkőművesek sosem értek volna célra a jezsuiták megbüntetésében. Mostanra Selmebányán a jezsuiták helyét a piaristák vették át, és Miklós azt írta a bárónak a levelében, hogy teljes a béke a felekezetek közt, mert a szegény megboldogult líceum igazgatóját még a piaristák is kikísérték a temetőbe.

És most lássuk újfent a lány családját.

Melius Fragott felmenői igen csak megszenvedték a vallásüldözést, hugenotta őseiknek Svájcba kellett menekülniük, ő már ott született. Az ősök valószínű rossz szemmel nézték volna a tót lánnyal kötött házasságát, már csak azért is, mert családjában így vége szakadt a protestáns hitnek. A törvények szerint a vegyes házasságokból született gyerekeknek mind katolikus hitben kellett nevelkedniük. Melius nem volt ateista, a szabadkőműves páholy, ahová tartozott nem is tűrt meg hitetleneket. Selmebányán, a Lengyelországból érkezett „Erényes emberbaráthoz” nevet viselő páholyhoz tartozott, s amikor gyűlésre igyekezett, a feleségének csak azt mondta, megy a zudenbe, mert németül „Zu den Tugendhaften”-nek hívták magukat. Megeskette az asszonyt, hogy senkinek sem árulja el a tagságát, de neki meg kellett őt nyugtatnia, máskülönben azzal vádolta volna, hogy nőhöz jár. A páholyban is elvárás volt, hogy a házastárs tudjon a tagságról és azt ne ellenezze.

Otthon csak akkor tartózkodott szívesen, mikor kedvenc lánya is a háznál volt, aki a hosszabb szünetekkor hazajöhetett a Notre Dame-októl. Szeretett benne gyönyörködni, mert Marica szép is volt és okos is, és tudta, ha fiúnak született

volna, éppolyan csavargóvá válik, mint ő maga, azaz rokonlelkek voltak. Marica alig hogy megtanult járni, már figyelni kellett rá, meg ne szökjön. Volt úgy, hogy a katolikus templomtól hozta vissza valaki, addig elment egyedül. Egy másik alkalommal pedig a család óriási ijedtségére lezuhant a kőfal széléről, ami a kert másik végében volt. Melius Fragott egy nagyon szép villában lakott, az új Akadémia parkja mellett. A kerítést úgy kellett befoltózni és megmagasítani, mint a szökös kutyáknál. A kislány 2 métert zuhant és a kulcscontját törte, de szerencsére nagyobb baja nem történt.

Fragott alig várta, hogy lánya megnőjön, hogy mint igazi vonzó hajadonnal együtt sétálhasson Selmec utcáin. Először azt hitte, kicsi és alacsony marad, de aztán 16 éves korára szép derekú hölgyé vált, a kor divatjának is megfelelt, akkoriban igencsak díjazták a polgárok a karcsú derekakát. A fűző viselése e célból - ki nem akart bányász lányának vagy parasztnak látszani - ajánlatos volt, a fedetlen felsőkar és váll takarása pedig azt jelezte volna, van valami szégyellnivaló soványsága a hajadonnak.

Ahogy így sétált Fragott úr a lányával, azt kérdezte tőle, hogy megy sora nem csak neki, de Pozsonyban a Notre Damok-nál a lutheránus leányoknak? Marica tudta, hogy apja saját vallásának helyzete felől érdeklődik, és meg tudta nyugtatni: - Nálunk apám, mikor mi katolikusok valaki szentet ünnepeünk, a protestánsoknak engedve van, hogy mással foglalatoskodjanak. Jobb dolguk van nekik, mint nekünk, mert több a szabad foglalkozásuk.

Fragott elcsodálkozott ezen, mert olybá tűnt, mégiscsak van fejlődés a világban, noha a selmeci lutheránus templomra nem volt szabad tornyot építeniük és annak bele kellett simulnia a polgárházakba. Ő maga már szinte felekezeten kívüli volt, a lutheránusoknak mondhatta, hogy a katolikusokhoz jár és fordítva, noha egyiket se tette, mert áhítatoskodás helyett inkább vegytani könyvét írta, javígtatta. Egész életében ezen dolgozott, ami feltétele volt az akadémiai állásának: könyvet kellett adnia a könyvtárnak és a jövő diákságának. A könyvtárra nagyon vigyáztak, csak a professzorok kezelhették egymást rotálva, és csak a tanárok vagy magas rangú bányatisztviselők használhatták. Diákoknak itt nem volt keresnivalójuk, könyvek helyett csak jegyzeteikből tanulhattak. Ám most, hogy Marica hazajött, Melius a könyvtári beosztását átadta másnak, hogy többet lehessen otthon, és a következőt eszelte ki: - Gyere el velem vasárnap a lutheránus templomba, anyádnak pedig nem áruljuk el.

Együtt kellett kitalálniuk, mit mondanak, hová mennek, míg az anya Marica testvéreivel a katolikusokhoz megy, addig ők együtt hol vannak. Azt füllentették, hogy az Akadémián Fragott egy kísérletet mutat be néhány középiskolás számára, amolyan hétvégi nyílt napot tart, és erre viszi magával

a lányát is. - A házugság akkor jó, ha van igazság is benne – mondta Melius a lányának, így tényleg nyílt napot is hirdetett, csak az időpont volt néhány órával későbbi, mint ahogy azt odahaza állították.

A lutheránus templomban aztán megakadt a lányon a szeme Kaplonczy Odorick Miklós diáknak, kinek a líceum növendékeivel együtt kötelező volt az istentiszteleten való részvétel. Minden fiú, amikor csak tehetett, lopva odapillantott a lányos sorra, hogy megnézzék maguknak azt, ki nem csak kicsit magasabb volt a többinél, hanem vállát is csupán csak egy áttetsző kendő takarta, szemben a szerényebb protestáns divatot követőkkel. Tudták is a fiúk, hogy ez a lány nem szokott ide járni és ismeretlensége is vonzóvá tette.

A hívek odafigyeltek a prédikációra, mert egy heti témát adott nekik, miről és hogyan beszél a lelkész. A fiúk közül azonban elvétve lehetett volna olyat találni, aki fel tudott volna idézni bármit, részben mert paptanáraikkal amúgy is minden nap találkoztak, a vasárnapok nekik unalmasak voltak, részben pedig az ismeretlen és sugárzó szépségű lány miatt.

Az istentisztelet után a fiúknak vissza kellett térniük a kollégiumba, aztán a stúdium következett, amikor asztaluknál ülve tanulniuk kellett, és tanulmányi eredményeiktől függően, ki 4-től 5-ig, ki 4-től 6-ig, sőt, a kitűnők akár 8 óráig is kimehettek a városba. Ez alól a rend alól csak az képezhetett kivételt, ha valamilyen nyomós okkal tudtak kikéredzkedni, és mivel tudtak az akadémiai nyílt napról, ezt többen megtették. Ám Miklóson kívül másra használták a lehetőséget, a város aljában lévő kocsmába szöktek. Miklós viszont néhányadmagával a bemutatóra tartott. Itt aztán másodszor is találkozhatott a professzor lányával, és mellé érve minden bátorságát összeszedve azt súgta neki: - Ha írnék Önnek verset, valamiképp oda adhatnám-e? A lány rámosolygott, mintha ez volna a világ legtermészetesebb dolga, hogy ifjak verset írnak hozzá, eggyel több vagy kevesebb nem igazán számít. Meg se nézte a fiút, csak azt mondta. - Ha valamiképp el tudja juttatni, miért ne?

Miklós számára a feladat rögtön háromra nőtt, mert egyrészt írnia kellett egy verset, másrészt el kellett juttatnia a professzor házához úgy, hogy se az apa, se a boszorkány anyja ne ellenőrizze a levelet, harmadrészt el kellett érnie, hogy legközelebb Marica személyesen akarja átvenni tőle a verset, már ha egyáltalán akar tőle majd bármit is olvasni.

A felmerülő nehézségeket két barátjával is megosztotta, akik látták a lányt a templomban, egyikük pedig ott volt vele a nyílt napon is, így aztán őszintén drukoltak, hogy Miklós valamiképp célba érjen. Mindenben tudtak segíteni ötletekkel, csak a versírásban nem. Abban nem vállalták a felelősséget. Végül aztán úgy esett, hogy Miklós lefizetett egy cselédet, hogy ő adja át a verset a szülőket kikerülve. Jól járt a cseléd, mert Miklós báró lévén nem volt szegény,

még ha apja szűken is mérte a zsebpénzét, de valószínűleg a tragédia után már bánta bármennyit is keresett, hogy a történet részesévé vált, és a bányabírónál kellett részletes vallomást tennie, hogy az utókor is okuljon, de el azért nem ítélték.

A nyár azzal telt – leszámítva a közepét, mikor Miklósnak haza kellett mennie, hogy néhány családi és rokoni kiránduláson részt vegyen, meg hogy apjával egyszer elmenjen Freibergbe –, hogy Miklós egyetlen verset írt Maricának, amely egyre hosszabbra nyúlt és tekergőzött, akár a kígyó. A verset átadta a cselédnek, az pedig a lánynak, és a lány becsületére legyen mondva minden sort elolvasott, megmért, felbecsült, érzékelte a szavak kifinomultsága mögötti gondolatok gazdagságát, s külön értékelte, hogy nem németül, hanem magyarul kapja mindezt.

A versszakokból kibontakozott nem csak a fiú gondolkodása, de szép lassan neve és státusza is. Ahol nem értett valamit a lány, ott levelet írt vissza és rákérdezett a konkrétumokra, így végül nem maradt titokban előtte semmi. Nem csak az, hogy mennyi mindent tud már az ifjú a közetekről, jól lehet még nem is hallgótja az Akadémiának, de kibontakozott előtte arisztokrata származása és a család gazdagsága is. Ez utóbbiak viszont inkább elbizonytalanították, mert inkább ütött apjára, mint anyjára, ki a partit megragadni azonnal igyekezett volna, és amint egy alkalommal kiderült, igyekezett is.

Az eset úgy történt, hogy Miklós, mikor a cselédnek át akarta adni a ház előtt a levelet, Fragott professzor épp kilépett a kapun – mert a villa bejárata inkább nevezhető volt kapunak, mint ajtónak, és meglátta e jelenetet.

- Ha a levél Maricát illeti, nekem nincs jogom belenézni – mondta, de kivette a cseléd kezéből a borítékot és zsebre vágta. – Majd alkalmas időben átadom neki, de jöjjön be hozzánk fiatalember.

Miklós bement, kalapját átadta egy cselédnek, és felment a falépcsőn az első emeletre. Itt nem márványlépcső volt, mint náluk, de még hangulatosabbnak is találta. Minden az átgondolt jómódról tanúskodott. Hátul a kertből gyerekkibálás hallatszott, az első emeleten az asztalnál kötött Marica anyja, egy kis asztal mellett egy fotelban pedig a lány ült és olvasott. Mindkét nő egyszerre pillantott fel, az anya kérdőn, Marica ijedten.

A professzor leültette a fiút, és elbeszélgetett vele, kiféle miféle, Miklósnak pedig nem volt mit tennie, be kellett mutatkoznia, hogy ő Kaplonczay Odorik, igen, annak a bizonyos Kaplonczaynak a fia. A professzor hozzá volt szokva a fiatal emberek zavarához, bizonytalanságához, és akadtak a diákok közt arisztokraták is. Büszke volt arra, hogy amiképp a titkos társaságban, úgy az Akadémián is a tudás és a tehetség számított egyedüli mérceként, sőt, hogy

általános elvárás volt, a gyakorlatokon a hallgatók piszkítsák is be a kezüket, még ha bárók sarjai is. A gyakorlat fontosabb volt, mint az ápoltság, hiszen mégiscsak a bányászathoz kellett érteni. A fiút intelligensnek találta, de voltak előítéletei a felső osztályokkal szemben, ezért aztán belefogott az ijesztő gondolatokba.

- Az Akadémia nem olyan ám, mint a líceum. Nekünk tanároknak is megvan kurtítva az idő, hogy ne csak beszéljünk, hanem Önök lássák is a dolgokat. Aki bányászattal fog foglalkozni, magának is ki kell próbálnia a főfelőri munkát, a zúzóknál és a kohóknál iszapolni kell, olvasztómester mellett kell tevékenykedni, másképp a Főkamara grófi Hivatal nem érvényesíti a diplomát és nem tud elhelyezkedni. A vájároknak és minden munkásnak elégedettnek kell lenniük a későbbi úrral, másképp hiába jó a származás.

Miklós nem sokat értett abból, mivel jár a főfelőri munka, vagy a kohó melletti, de szeme meg sem rebbent. A professzor beszéde átterelődött a tudományra:

- Nem érdekli-e jobban az alkímia, a vegyészet, mint a kőzettan? – kérdezte, mert hogy az alkímia volt a tárgya. - Amúgy van kapcsolat a kettő között, mert a kőzetekből redukcióval lehet kinyerni a fémeket, amiképp azt Ruprecht Antal bizonygatja a földfémek esetében.

A nők csak ültek és hallgattak, Marica figyelte Miklós egyre felszabadultabb viselkedését, ami alighanem apja kedvességének volt betudható, mert hiába voltak rémisztőek a szavai, a szeme barátságosan tekintett az ifjúra.

- Három tanszékünk van és ennek megfelelően három szakosodási lehetőség: vegytan–kohászat, matematika-mechanika és bányamíveléstan. Ez nincs úgy kihegyezve a kőzettanra, mint Freiberg, de azt hiszem, nem kell szégyenkezniük nekünk sem, bár egy igazi gyűjtemény még hiányzik e tárgyból.

- Jártam apámmal Freibergben, épp néhány hete – felelte Miklós – ő azt gondolja, oda kellene majd jelentkeznem.

- Inkább minket válasszon, volt nálunk pár hónapig Alessandro Volta is. Tudja ki ő?

- Sajnos nem – vallotta be Miklós.

- Vagy a kőzettan miatt mégis inkább Freiberget választaná, miközben nálunk annyi híres ember megfordul?

- Azt hiszem, maradnék – mondta Miklós, de nem nézett Maricára, nehogy tekintete elárulja, maradásának nem a tudomány és a híres emberek itteni forgása az oka.

Marica viszont mindent értett ebből a beszélgetésből, ám a kétségei ettől nem csökkentek. Olvasott ő már szerelmes elbeszélést, mely arisztokrata és polgárlány közt kötöttetett, olyan sem akart lenni, mint amilyen anyja apja mellett, kit apja –ha, csak lehet- kerül. Hátha sokkal jobban tette volna az apja, ha magához valót vesz el. Meg aztán ki is néztek már neki egy vőlegényt a szülei, egy rendes katolikus polgárfiút, miért is kéne neki arról ábrándoznia, hogy egy báró ivadék majd őt kívánja nőül?

Anyja azonban e látogatás után, noha a szerelmes versszakokat tartalmazó levelekről nem tudott, valamit csak megérezhetett, és aztán ki is szedte férjéből, hogy miért hívta be az ifjú gimnazistát a házba.

- Mondja uram, miért hívta be? Csak mert erre jár valaki, nem szokása beinvitálni.

- Inkább a kicsikkel foglalkozzál, mert a kíváncsiságod megöl – mondta a professzor. A feleségek magázni, a férfiek tegezni szokták a párjukat, ám ez nem jelentette azt, hogy a férfiak lettek volna mindig az erősebbek. Marica apja aztán vallott:

- A bárógyerek a lányunk körül legyeskedik, mikor behívtam magam sem tudtam, kicsoda, miféle szerzet.

- Hát nagyon jó szerzet – felelte az asszony, és Marica minél jobban látta, hogy az anyját magával ragadja a mohóság, annál kevésbé engedett a tanácsainak, hogy miképp bolondítsa magába, hogy legyen a fiúval kedves és hasonlók.

Szerencsére neki vissza kellett mennie Pozsonyba, és Miklósnak is volt még egy éve a líceumban. Marica nem kívánta abbahagyni az iskolát, neki még két éve volt hátra, és ez is valamiféle józanságra készítette. Oly kevés lány tanulhatott, fontosabb volt neki ez mindennél, Miklós pedig felfedezte magának a bölcsészetet, mert bár kiváló tanuló volt, a bölcsészetre eddig csak annyi energiát fordított, amennyire feltétlenül szüksége volt. A bölcsészet felfedezése pedig nem volt más, mint hogy Kazinczyt olvasott, meg nagyobb lelkesedéssel végezte a fordításokat, és nem utolsó sorban olyan új barátokat szerzett, akik fogékonyak voltak a közélet iránt, melyet ez idő tájt leginkább az irodalom és az újságírás jelentett.

Az iskola latin tanára komoly újítást vezetett be, melyekre immár Miklós is fogékonyak mutatkozott. Német és magyar nyelvű napi sajtót hozott be az órákra, és lehetett választani, ki melyikből kíván fordítani, miközben fordítottak, akaratlanul megismerkedtek magával a témával. A tanárnak az összes magyar nyelvű aktuális lapból volt példánya, ami úgy volt lehetséges, hogy rábeszélte kollégáit, ők is rendeljék meg valamelyiket, dobják össze a fizetésükből, mert az iskolának erre nem telt volna. Csak a selmeci evangélikus

egyház tartotta el az iskolát, pedig valamikor, még mielőtt I. Lipót üldözni nem kezdte őket, városi fenntartású volt.

Rát Mátyás Magyar Hírmondóját szerette legjobban Miklós, ebben volt valami Habsburgokkal szembeni nemesi ellenállás, jól lehet a szerző nem volt arisztokrata, vezetékeve végéről a h betűt azért hagyta el, hogy magyarosabb legyen. Az öreg báró aligha nézte jó szemmel ezt a virtust, mert úgy vélte rendesen, civilizáltan csak németül lehet beszélni.

Selmecen is minden németül zajlott, legalábbis a hivatali nyelvezet, de ahogy latin tanáruk Bél Mátyást idézte:

- Egy igazi hungarus latin nyelven ír, beszél szlovákul és magyarul, tudása pedig német.

Na, igen, ilyen volt Bél Mátyás, a pozsonyi evangélikus líceum igazgatója, de azóta sincs utódja. Torz így a hungarus nép.

E szerint még Miklós apja se volt igazi hungarus, mert szlovákul nem tudott. Ezt a három nemzet koncepciót a lutheránusok támogatták leginkább, akik viszont alig tették ki a Magyarország népességének 8-9%-át. Mégis, hogy ekkora befolyásuk lehetett annak oka, hogy a lutheránusok fektettek elsőként nagy hangsúlyt az ifjúság oktatására, és ők valamiképp az ország északi területére szorultak. A magyar nyelvű lapok így kötődtek a protestantizmushoz, amiképp Szacsvey Sándor Magyar Kurírja is, noha neki a pozsonyi nyomdászok lapkiadási privilégiuma miatt egészen Bécsig kellett mennie, hogy aztán a lap visszakerülhessen ide, a Felvidékre. Bécsben szabadabb volt a lapkiadás. A diákok többsége őt szerette fordítani, mert ironikus volt, rámenős, pikírt és a történetei érdekesek.

- Csak Voltaire-t utánozza – mondta Miklós, de aztán ő is átállt barátai oldalára, mikor lapját, a Magyar Kurírt betiltotta a cenzúra, mert leköszölte, mit is mondott XVI. Lajos a francia forradalmi konvent kihallgatásakor. De ez már 1793-ban történt, abban az évben, mikor Miklóst felvették az Akadémiára, és várta, hogy elkezdődjék új élete.

A báró elegendő pénzt küldött, hogy fia lakást találjon. Miklós az Akadémia háta mögötti utcát választotta, egy olyan házat, amiből egy kis tornázással rá lehetett látni a Kálváriára, de ami sokkal fontosabb volt, hogyha kísétált az utca végébe, beláthatott Maricáék portájára. A bérlemény barna padlójú, alacsony belmagasságú ház volt, amit egy bányatiszt adott ki neki, ki úgy döntött átköltözik a másik oldalra, ahol közelebb került a bányához, bár légvonalban így sem lett volna messze, csak hát figyelembe kellett venni a szintkülönbségeket.

Marica hazatért, pont mikor Miklóst balekké nyilvánították, és különböző beavatási szertartásokon esett át.

- Honnan ezek a szokások? – kérdezte Miklós az elmúlt napok *Praeses*-étől.

- Azt neked nem mondhatjuk meg – mondta a végzős firma, és Miklósnak Maricától kellett megtudnia, hogy valójában a szabadkőművesektől vettek át ötleteket azok a végzősök, akik másik lábukkal már felvételt nyertek, és „inasok” lettek a selmeci páholyban.

Miklós az ő utcájában találkozott a lánnyal, ott, ahonnan ráláttak az udvarukra. Marica ragaszkodott ehhez a helyhez. Miklós ment volna a házukhoz is látogatóba, de a lány nem akarta. És nem azért, hogy Miklós ne tartsa be a két lépés távolságot e romantikus találkahelyen, mert megtartotta így is, hogy nem a házukban volt, és nem volt kísérelője. A lány egyszerűen csak nem akarta, hogy Miklós a családjuk életévé váljon.

Miklósban a benne égő vágy nem volt erősebb, mint a neveltetése, és így nem közeledett. Érezte, hogy a lány rendkívüli, mert látta, milyen önálló, milyen vakmerő, s mi sem bizonyította ezt jobban, mint ezek az esti találkozások. Miklós átadta neki a verseit, beszélgettek mindenféléről, aztán hazamentek, éjszaka pedig egyikőjük sem aludt, hanem a másokra gondolt.

- Meghódítottad-e már az alkimista professzor lányát? – ugratták a többiek, mire Miklós mindig azt felelte, hogy „rajta vagyok”, de nem árulta el éjszakai találkozóikat és azt sem, hogy milyen tehetetlen, mert kinevették volna. Egy ízben halasztott csak el egy olyan találkozót, melyet Marica kezdeményezett és ez épp az a nap volt, mikor kiderült, Szacsvey Sándortól elveszik a Magyar Kurírt.

- Szacsvey jozefinista volt, és mi mást jelent az ő elhallgattatása, minthogy vége a jozefinizmusnak. Titeket lutheránusokat megint üldözhetnek.

- Talán ilyesmi nem következik mégse – mondta Miklós.

- Lehet, de arra számíthatunk, hogy nem lesz már az a pezsgés, mint eddig, nem ismerjük meg a történeteket, csak a hazug propaganda jut el hozzánk.

- Azért álljunk csak meg egy pillanatra – mondta Miklós – én elismerem Szacsvey erőseit, bár a stílusa nem az enyém, de mégis hogy van az, hogy szerinte mindig követni kell az uralkodó törvényeit, és azt ellenőrizni, hogy jól tartják-e be? Mi van, ha épp az uralkodóval van a baj? Miért mond még most is ilyeneket, miután elhallgattatták? Mikor hazudik és ravaszodik, amikor hízeleg a hatalomnak, vagy amikor a sorok közt kifigurázza azt?

A többiek nem tudtak erre a kérdésre válaszolni, mert valóban nem mindegy, hogy valaki egy felvilágosult uralkodó mögé sorakozik fel, vagy azt állítja, minden hatalom mögé fel kell sorakozni. Aztán egyikük azt mondta:

- Lehet, hogy Szacs vay ravasz kodik. De hátha egy újságírónak saját Istene van, és ezért teszi? - A gondolataitól megtá ltosodó fiú nagyot kortyolt a söréből, és folytatta:

- A Hadi és Más Nevezetes Történetek lapot ismeritek, ugye? Úgy altatta el a cenzúrá t, hogy elhitette, csak a törökellenes harcokról ír. Aztán mit olvashattunk benne?

- Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát – mondta egy másik fiú, aki szintén balek volt, és aki szintén a líceum végzettjeként ugyanannál a tanárnál készítette latin fordításait, mint Miklós. De volt közöttük ezen az estén egy olyan is, aki nem gimnáziumban végzett és a felzárkóztatását a bányapénztár fizette a piaristáknak, hogy a kellő humán műveltséggel tudjon majd bekapcsolódni. Ez a rendszer még Mária Terézia idejében alakult ki, csak akkor még a jezsuiták segítették a felzárkózást, amiképp a különböző ösztöndíjak, versenyek és szakmai utak finanszírozásának is mind megvolt a kialakult módja. Vagy ott volt a munkásvédelem, a védőfelszerelés, a baleset és öregség esetén a segélyezési rendszer, vagy az, hogy a felvett munkásoknak szerződésüket a bányahatóságnál kellett megkötni, amely vigyázott arra, hogy ez a szerződés emberséges legyen. Selmechányát így voltaképp a Habsburg adminisztráció tette élhetővé és naggyá.

- Kazinczy a következőket írja napjainkról – próbálta idézni az a fiú, akit a szakesten és a balekok avatóján elnöknek választottak, és már a gyakorlati idejét töltötte. Neki az Akadémiára már be se kellett járnia: „az embernek elmegy a kedve mai újságokat olvasni.” Valami ilyesmit mond, ami nyilván nem másra, mint a cenzúra visszaerősödésére utal. Szeressük hát a Habsburgokat? Vagy épp ők az okai minden elszívárosodásnak? II. József elkezdte a központosítást, csak arra nem gondolt, hogy az önállóságunktól való megfosztást egy Ferenc már másra fogja használni.

- A következő lépés a szabadkőművesek üldözése lesz, majd meglátjátok – mondta a német fiú.

- Pedig szerintem itt minden tanárunk szabadkőműves – válaszolta az elnök sokat sejtetve és ő is áttért a németre. Miklós pedig az apjára gondolt, a báróra, aki nemrég tért haza Budáról a Ferenc király által összehívott országgyűlésről. Ő is valami olyasmit mondott, hogy szerinte itt nemesi lázadás lesz.¹

- De a magyar nyelvet nem üldözik, mint ahogy II. József csak a németet tűrte – tette hozzá a német diák. A társalgás továbbra is két nyelven folyt, csak a

---

¹ A Martinovics-összeesküvésre utalunk itt.

szlovákra nem volt szükség, mert nem is volt köztük egy szlovák sem, és ők sem igen beszéltek a bányászok nyelvét, csak néhány szót, noha a végzősök már igyekeztek, hogy a bányászok elfogadják őket.

- No, de mi van a Hadi és mit tudjuk mi havilappal, melyet felemlegettél? Régen nem láttam már belőle egy példányt sem? – kérdezte.

- Hadi és Más Nevezetes Történetek – pontosított a téma gazdája – Nem vesztettél sokat azzal, hogy nem láttad. Forradalom ellenes hangvételű állami lap lett belőle. Talán még a kassai Magyar Museumot érdemes forgatni. Igen ritkán jelenik meg, de abba ír Kazinczy meg Batsányi.

- Sőt – vette át a szót az elnök titokzatosan, és ha eddig nem, hát most már mindenki rájöhetett, hogy őt is felvették az Erényes Emberbarátok közé -, Kazinczy új havilapjának a neve Orpheus, ami tulajdonképpen a beavatott neve is.

Miklós, hogy lecsendesítse Marica haragját, amiért „bandázni” ment ahelyett, hogy vele találkozna a szokott helyükön, újabb verssorokat költött. Nem volt már ez divat ekkor, a nőkért rajongani nem illett, elnézésükért esedezni pedig végképp nem. A báró fiának amiatt is aggódnia kellett, hogy Marica e sorokat ne mutassa meg senkinek. S amikor ezt megemlítette Marica dühe még nagyobbá vált.

- Megsemmisítem őket, hogy megnyugodj – mondta, de Miklós úgy érzete, szörnyen félreértették őt, mert mit számít, hogy kikerül-e illetéktelen kezekbe ahhoz képest, ha megsemmisíti, mert akkor tulajdonképp őt, Miklóst semmisíti meg.

Újabb strófák születtek, melyek ezt a fájdalmát magyarázták, és Marica könnyek közt olvasta, hitt is nekik meg nem is.

Amikor utoljára találkoztak egy új helyszínre hívta Miklós Maricát, a Kálváriára. A dolog úgy esett, hogy egy fordulónál Miklós megállt. Meg akarta kérdezni, hogy a lány szereti-e őt, de nem jött hang ki a torkán. Csak mélyen a szemébe nézett, és azok a szemek nem válaszoltak. Ekkor átölelte a lány derekát, és vele a mélybe vetette magát. Másnap találták meg őket szörnyethalva, egymást átölelve.

Kivezetés

- Ennyi? – kérdezte a nő – Ennyit tudunk összehozni a tragédia okaként? Egy tekintetet? Elég lesz ez a szerelemboltnak?
- Ha a te szemedbe nézek egy biztos ígéretet látok – mondta a férfi -, aki tudja, milyen a biztos ígéretű tekintet, tudni fogja milyen ennek az ellenkezője, és meg fogja érteni.
- Ez kedves - mondta a nő – mármint, amit mondasz rólam, de azt hiszem, aki nem ismeri az én odaadó pillantásomat, és általában a kételyeshez van szokva, az nem fogja úgy érteni az ellentétet, mint ahogy te gondolod, és nem látja indokát a fiatal báró viselkedésének. – Itt tulajdonképpen a fiú öngyilkosságot és gyilkosságot követett el. Utóbbihoz egész biztosan nem volt joga, de az előbbi is butaságra vall.
- Rémes egy kölyök – mondta a férfi.
- Elküldjük ezt egyáltalán a szlovákoknak, vagy mondjuk azt, hogy a sok latin meg német szövegbe beletörött a bicskánk?
- A legtöbbet a cseléd bíróság előtt tett vallomásából tudtuk meg.
- No meg a versekből. Az utolsó versszakokból kiderült, hogy Miklós gyilkosságra készül. Tulajdonképp megbomlik az elméje.
- Megbomlik – mondta a férfi.
- És mi? – kérdezte a nő.
- Mit mi? – kérdezte a férfi, majd hozzátette:
- Nálunk is egy sereg külső akadály van, de talán mi eljutunk addig, hogy senki mástól ne függjünk, csak magunktól.
- Csak kettőnkéről szól minden, senki másról – bólintott a nő. – Ám én ugyan olyan gyáva vagyok, mint Marica meg Mária.
- Nem – mondta a férfi -, te nem vagy gyáva, és én sem vagyok gyilkos.
- Maria Pischlová meg hozzáment a mézeskalács árushoz. Nem az a normális?
- Az a Pischlová története, ez meg a miénk.

Üstüntay Irem Nur

Topical social challenges of roma community in Slovakia and approach of the European Union towards roma issues under the pandemic

Abstract

Ethnic Romani citizens of all the Central European countries had been challenged by being an «unwanted» minority in the country that they are living in for decades. Moreover, the outbreak of the pandemic has worsened the ongoing issues of the ethnic Roma population of Slovakia. In this work, the topical problems and challenges that the Roma community is facing are briefly mentioned in a connection with solutions of the European Union and Slovakian government next to the newly-emerging difficult conditions due to pandemic regulations.

Key words: Roma, social issues, Slovakia, European Union, pandemic

I. Introduction

As reported by the last census of 2011, the number of Romani people who are living in Slovakia was counted as 105,738 which makes it 2% of the population.¹ However, these numbers are quite twisted to show the true number of the Roma people living in Slovakia because almost 3 out of 4 classified and consider themselves either Slovakian or Hungarian. Therefore, it can be assumed that around 480.000 to 520.000 citizens of the Slovakian Republic belong of Romani origin which is not a surprising fact when the

---

¹ Population by nationality in Slovak republic: As it can be seen from the charts as well, the range of the Roma residents is coming second after Hungarian residents when it considered as minorities. <https://web.archive.org/web/20121114211251/http://portal.statistics.sk/files/table-10.pdf> (Date of Last Access: 24/02/2021)

history of Romani settlement in Central and Eastern Europe is taken into consideration (MACSO 2018: 71), (Penzes-Radics 2012: 93).

It has been academically agreed that Romanis are originated from the north of India (Fraser 2002:27-30). Although all research has been done until now, it still research cannot give an exact date for the first Roman settlement in Europe. But starting from 1322 AD, the existence of the small Romani groups was seen in today's Slovakia, when the region was under the rule of the Kingdom of Hungary (Macso 2018:71). Later on, the migration route continued until the edge of Western Europe. For Romani people, it was challenging to adapt to the Western European style of living. Their reason behind this was hidden in the Romani culture and traditions as well as their professions. Their professions are most likely to be classified under the entertainment or service segment. Fortune telling, music, dancing, and training animals were primary occupations for Romani people. On the contrary, with the influence of the industrial revolutions and developed structures of the urban areas, in Western Europe, the job industry was not promising for Romani settlers. Therefore, ethnic Romanis were more intended to live in the region of the Kingdom of Hungary (Macso 2018:72).

Apart from the history of the Romani puzzle in today's Slovakian region, in the recent past, the Roma dilemma was not a prioritized case for the government's plan. Especially after the Republic of Slovakia joined the European Union, the problems of the Romani community have lost their importance and timeliness. When it comes to the second period of the Dzurinda government, positive steps have been made to solve the integration problems of the Roma community. It has been addressed clearly that unemployment, education health, and housing types of problems that vitally important to tackle.

Almost 50% of the Romani-origin citizens of the Republic of Slovakia have adapted to the majority when it comes to the social and cultural lifestyle. Still, there is a significant Romani group who are living in an isolated way in the rural kind of less developed parts of the cities. What makes this research worth working in this outsider community is the social and ethical isolation that spread across the group (Macso 2018:71).

Nevertheless, the European Union and the Republic of Slovakia itself are well-aware of the situation of Romani citizens. Therefore, the state has been initiated a social reform to support the development of the Roma community in Slovakia. Both local governments and states put a lot of effort into several special projects to improve the lifestyle and the opportunities of the Roma

community as well as ensuring the social integration of the Romani citizens (Macso 2018:71).

Examining the world, seeing the issues and unusual connections within cases or facts are the primary focus points for a social science researcher. Therefore, here in this paper, the Roma community in Slovakia is examined taking into consideration the topical challenges and difficulties that they are facing today, especially under the pandemic measurements. To achieve the aim that expressing the topical challenges of the Roma community, secondary resources such as publications examining under the concept of literature review next to up-to-date articles that reflects the problems in the heat of the moment. Also, ethnographical publications are used as a resource for this research to reflect the social life and the culture of the Roma community of Slovakia better depending on the observation.

II. Topical challenges of the roma community in slovakia

Regarding recent census and researches, almost 20% of the population in Slovakia belong to a minority denomination which makes Slovakia home for different ethnic minorities. Despite the general environment of the country is peaceful and respectful, the differences of minorities become a matter of division within the citizens. This division towards the Roma population is often addressed as either the Roma problem or the Roma issue. Nevertheless, this designation for the Romani citizens affects the situation in a bad way, when it comes to the one-sided media draw a negative image for the Romani population in the eyes of the majority. Eventually, the media's approach deepens the division between Romani citizens and the majority of the Slovakian population (Penzes-Radics 2012: 93).

It is a well-known fact declared occasionally by the Romani population that the major issues that Romani citizens facing are poverty, social exclusion, and discrimination. When it comes to details, the main problems that the Romani population of Slovakia facing can be listed starting with housing and evictions, police mistreatment and violence, segregation in education, coercive sterilization of women and Romani children in institutional care.

The Roma populace in Slovakia is highly heterogeneous from an ethnographical perspective. The enormous "imperceptible" part of the Roma in Slovakia lives in conditions that are standard for the neighborhood inside the area in which their family is found. The most ideal approach to clarify the absence of resources among the Roma is by the idea of social prohibition that accentuates the elements and cycles including hardships, multidimensional disservice, relationship perspectives, (for example, social cooperation, mix).

III. Participation of european union to the problems of roma community in slovakia

The European Union has several ways when it comes to tackling discrimination. Regardless of race, religion, or belief, disability, age, gender, or sexual orientation; the European Union prioritizes raising awareness on any aspects of discrimination by its actions. The European Commission financially supports non-governmental organizations when it comes to promoting human rights, social inclusion, and gender equality. In the field of anti-discrimination experts are working on anti-discrimination networks, anti-discrimination laws of the European Union, and reporting discrimination in the European Union countries. Last but not least, the European Union allocates a considerable amount of the budget to combat discrimination within the borders.²

To ensure the integration of the Romani population of the European Union, a special funding segment is received by the Slovakian Republic periodically. The budget dedicated to solving the problems of the Romani population was limited and could not provide sufficient support. Therefore, the major impediment in Slovakia was the lack of financial resources. However, the European Union contributes a lot when it comes to financial support. Not just from the social fund but also the region's development fund as well to increase the living standard of the Romani population (Macso 2018:81).

In the last period, Slovakia received €9.5 billion from the European Social Fund and the European Regional Development Fund and about €400 million addressed to use for the social inclusion, integration, and fighting against the poverty of the Romani population. Slovakia is using EU funds to support about 500,000,000 of its Roma population (9 percent of the population).

What had been done other than financial support is visibility for the Romani community within the frame of governmental organizations. Between 2007 and 2013, a plan had been developed to solving social issues of the Roma communities by the National Strategy Group of the Slovak Republic.

---

² "Tackling discrimination" https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/tackling-discrimination_en (Date of Last Access: 24/02/2021)

Primarily, education, social inclusion, health, and economic growth in the frame of competitiveness were addressed and possible resolutions were suggested. The government of Slovakia is prioritizing dissolving the Romani integration problem until now. The last strategical plan that has been shaped by the state clarified the target groups who are the Romani population as a national minority, the Roma communes, and the excluded Romani community (Macso 2018:81).

Poverty and social isolation of Roma communities were discussed in the national Roma integration policy of Slovakia. It is based on education, employment, health, and housing. There is a particular focus on shifting the views of individuals towards Roma groups. The approach is focused on the partnership between several organizations. Non-governmental organizations, churches, the media, research institutions, and Roma communities are among others.

The main tasks of the Strategy are: to end the isolation of Roma communities; to encourage a significant positive turn within the social integration of Roma communities; to support non-discriminative society and to change the approach of the majority toward the Roma minority. Therefore, the objectives of the Strategy are the abolition of the several forms of social exclusion of ethnic Roma population such as Roma communities (Nemet 2018:2).

IV. Topical situation of romani population in slovakia under the pandemic

The novel Coronavirus hit all the world deepen. Not even one single country or region can say that they did not affect by the pandemic. The world has been faced with social distancing and isolation again after decades which is a concept of daily life almost all of the Romani citizen who is living in segregated neighborhoods.

In the first quarter of 2020, when the pandemic started to spread in the Slovakian premises, several settlements of Roma had been closed by the government's decision. The reason for the isolation of the ghettos was the detection of COVID cases. This is who Slovakia started the battle against spreading the virus in the Romani settlements. However, the elderly Romani citizens are mainly under the threat of the novel Coronavirus and unfortunately, most of the Romani citizens who lamented due to Coronavirus were relatively elder.³

It is often stated that police use their power in an excessive way towards Romani citizens in the Romani villages on the excuse that ensure and protect the pandemic measurements. Although, there are not many cases shows that there is a serious infection⁴ in the Romani settlements but local and regional forces devoted their time and efforts to capture ghettos with a pressor approach.⁵ This behavior clinched with armed military sources placed in several Roma villages to conduct COVID-19 testing. Overall Petar Lazarov, the spokesman for Slovakia's Interior Ministry, stated that all the movements

---

³ "Slovakia's Romani in the Pandemic" <https://www.rosalux.de/en/news/id/42585/slovakias-romani-in-the-pandemic?cHash=60c067197dab7cb841d2205f22b464eb> (Date of Last Access: 24/02/2021)

⁴ At the end of the there was 179 cases in the Roma premises in the total population of 500,000 Romani citizens. „Some European officials use virus as a cover to target Roma" <https://apnews.com/article/virus-outbreak-pandemics-police-discrimination-eastern-europe-2cbcd5ee070578b73b1bc35ebdb426e> (Date of Last Access: 24/02/2021)

⁵ Slovak authorities are investigating claims that an officer beat and attempted to shoot five Roma children with a baton after being found playing outside their village, violating the national quarantine. The use of force against children by the police is inappropriate," said Maria Patakyova, public defender of rights in Slovakia, head of an independent body that aims to uphold human rights." "Not even a pandemic can be a reason for using disproportionate methods of policing."

regarding pandemic were taken in a connection with the Slovakian Public Health Laws.

Most of the Romani villages were tested in the early phase of the pandemic, and due to results,⁶ those villages were appointed as threatening for the rest of the community not just about the number of the infected population but the local living conditions. Mainly, the living structure in the Romani neighborhood is shaped in family community-based, high population depending on the facilities and shortage of the basic sanitation needs.

---

⁶ More than 100 villages were tested and 16 of them had confirmed cases where only 3 of those villages has high number when it comes to the number of the infected population. "Slovakia's Romani in the Pandemic" <https://www.rosalux.de/en/news/id/42585/slovakias-romani-in-the-pandemic?cHash=60c067197dab7cb841d2205f22b464eb> (Date of Last Access: 24/02/2021)

V. Conclusion

Ethnic Romani citizens of all the Central European countries had been challenged by being an “unwanted” minority in the country that they are living in for decades. Even though the reality of the discrimination in the streets is well known, anti-discriminative movements take relatively late when it comes to considering the European Union values.⁷

The Slovak Republic embraced the ‘Strategy for Roma Integration by 2020’, the objective of which is to form measures, which can guarantee the change of the social incorporation of the marginalized Roma communities, as well as a decrease in their avoidance from other bunches of the populace. In any case, their marginalization is caused particularly by their low level of instruction and capabilities, covered up separation on the portion of bosses, which causes tall unemployment rates and, final but not slightest, by the status of their lodging and living conditions, which pushes them to the edge of society. Life in destitution, insufficient hygiene, and exceptionally destitute living conditions cruel that the Slovak Republic is not only confronting these issues on a nearby level but too all through the complete of Slovakian society.

Pre-pandemic conditions of the Roma population did not get any better after the COVID-19 outbreak. Slovak government adopts a style for the management of the crisis that includes military services coming to the field to ensure that pandemic-related measurements are strictly applying in the Romani villages which made deepen the discriminative and unequal treatment fact for Romani citizens.

---

⁷ Values of the European Union with an historical summary. “Values”
<https://europarlamentti.info/en/values-and-objectives/values/#~:text=The%20European%20Union's%20fundamental%20values.can%20be%20to%20the%20Union.> (Date of Last Access: 24/02/2021)

Literature

FRASER Angus (2002): *Cikani*. Praha: LIDOVÉ NOVINY PUBLISHING HOUSE.

KAHANEC Martin - KOVÁČOVÁ Lucia - POLÁČKOVÁ Zuzana - SEDLÁKOVÁ Mária (2020): The social and employment situation of Roma communities in Slovakia. *Policy Department for Economic, Scientific, and Quality of Life Policies Directorate-General for Internal Policies*.

MACSO Kinga (2018): The 'Roma Question' in Slovakia. *Acta Universitatis Sapientiae European and Regional Studies* 14(1):71-83.

NÉMET Szilvia (2018): Strategy of the Slovak Republic for Roma integration of up to 2020.

Mušinka Alexander – Kolesárová Jana (2012): Situation of the Roma in Slovakia and Their Status in the Contemporary Slovak Society. In PÉNZES János - RADICS Zsolt (Ed.): *Spatial trends and Social challenges*. Debrecen: DIDAKT KIADÓ, p. 104–119.

Rochovská Alena–Rusnáková Jurina (2018): Poverty, segregation and social exclusion of Roma communities in Slovakia. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 42(42), 195-212.

SÍKA Peter - VIDOVÁ Jarmila – RIEVAJOVÁ Eva (2020): Regional View on Housing of the Marginalized Roma Population in the Slovak Republic. *Sustainability*, 12(14):5597.

Szerzőink

- BOGNÁR László (Budapest, 1959): 1992 óta oktatója, 2018 óta docense a Miskolci Egyetemnek. Kutatási területe: antik filozófiatörténet, színház- és filmtörténet, narratíva-kutatás
- FARKAS Zoltán (Sály, 1952): szociológus, habilitált doktor, 2016-ig a Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetének egyetemi docense; fő kutatási területe az általános szociológiaelmélet, illetve a szociológiai társadalomelmélet.
- HAVASI Benigna 2014-ben végzett nemzetközi tanulmányok BA, 2015-ben politológia BA, 2017-ben pedig politikatudományok MA szakon az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. 2017 óta az ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskolájának tagja. Kutatási területe a politikai nyelv, azon belül is a 20. századi diktatúrák szókincse. Doktori tanulmányai mellett az ELTE ÁJK-n oktat egyetemes politikai gondolkodás történetét, valamint a Mathias Corvinus Collegium akadémiai ügyekért felelős igazgatói megbízottja.
- HUSZTI Elek PhD (Vásárosnamény, 1967): szakvizsgázott szociálpedagógus (Debreceni Egyetem), emberi erőforrás tanácsadó (Debreceni Egyetem), szociális gazdaság szakember (Debreceni Egyetem). PhD-fokozatát a szociológia területén szerezte a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen 2019-ben. Doktori disszertációjának címe: Szegénység és társadalmi kirekesztődés a Beregben, az innovatív és multimédiás eszközök világában.
- KURUCZ Barnabás (Budapest, 1996): 2020 óta a Századvég Politikai Iskola Alapítvány Társadalomkutató Csoport kutatója. Főbb érdeklődési területei: a szociálpolitika, német klasszikus szociológia és a történeti szociológia.
- Irem Nur ÜSTÜNAY (Yalova/Turkey, 1996): Graduate from the University of Kocaeli/Turkey in 2018. 2nd-year master's student at the University of Miskolc in the field of Central European Studies. Her research interests include cultural differences, social issues of minorities, and national identity topics in the region of Central Europe
- ZÁRUG Péter Farkas (Marosvásárhely 1975.): 1998-tól a Miskolci Egyetem politikatudományi tanszékének, intézetének oktatója, 2007-től egyetemi adjunktusa. kutatási területe a magyar rendszerváltozás, a magyar politikai rendszerek, illetve a politika és média területe.
- ZSOLT Péter (Budapest, 1965): Tanulmányait az ELTE Kulturális antropológia, és a szociológia szakán folytatta. Két évet elvégzett a SOTE Gyógyszerészi Szakán is. 1992-94 között dolgozott a Valóság szerkesztőjeként, majd számos felsőoktatási intézményben oktatott, többek között a Miskolci Egyetem Szociológia tanszékén. Elsősorban szociológus, kommunikáció szakos, újságíróképző és politológus hallgatókat tanít. Szakterülete a médiaetika, a szociálpszichológia, kommunikáció, integritás, médiaszociológia. Egyetemi docens, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem oktatója.